

Generolo Jono Žemaičio
Lietuvos karo akademija

LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBEI – 80

Straipsnių rinkinys

Vilnius 1999

UDK 947.45.07/.09
Li 301

Mokslinėje konferencijoje “Lietuvos Nepriklausomybei – 80”,
įvykusioje Lietuvos karo akademijoje 1997 m. gruodžio 18 d., skaitytų
pranešimų rinkinys.

© Generolo Jono Žemaičio
Lietuvos karo akademija,
1999

TURINYS

Dr. Algimantas Kasparavičius. Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920-1936)	4
Dr. Vytautas Žalys. Lietuvos diplomatinės tarnybos ir kariuomenės vadovybės sąveika įtvirtinant Lietuvos valstybingumą 1923 – 1938 metais.....	58
Dr. Valentinas Brandišauskas. 1941 m. sukilimas: viltys ir realybė	78
Dr. doc. Česlovas Bauža. XX a. Lietuvos valstybės atkūrimo aktai: paralelės ir skirtingumai	84
Dr. Juozas Bagušauskas. Vasario 16-oji Lietuvoje sovietiniais metais	91
Dr. Feliksas Žigaras “Lietuvos valstybingumo raida 1918 – 1938 m.	114

Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920-1936)

Per du Pirmosios Respublikos nepriklausomybės dešimtmečius Lietuvos valstybingumo kūrimas ir stiprinimas nuolat buvo komplikuojamas tarptautinių veiksnių, pirmiausia Sovietų Rusijos (nuo 1922 m. – Sovietų Sąjungos) ekspansinės užsienio politikos. Nors 1920 m. liepos 12 d. Maskvoje sudaryta Lietuvos ir Rusijos taikos sutartis formaliai ir juridiskai atpalaidavo pirmąją nuo antrosios suvereniteto, tačiau faktiškai per visą tarpukarį Rusija nesusitaikė su vakarinių imperijos pakraščių praradimu ir nepaliovė dėti pastangų susigrąžinti „langą į Europą“. Neatsitiktinai per visą tarpukarį sovietų diplomatija nepriklausomas Baltijos šalis – Lietuvą, Latviją, Estiją – vadino „limitrofinėmis“, „sezoninėmis“ valstybėmis.^{1*}

Lietuvai išsprūdus iš Rusijos suvereniteto gniaužtų, pastaroji praktiškai prarado tiesioginio poveikio (jėgos, diktato) Lietuvai priemones, todėl buvo priversta ieškoti švelnesnių, subtilesnių savo įtakos susigrąžinimo, išlaikymo ir plėtojimo Pabaltijyje būdų. Netrukus po Taikos sutarties pasirašymo šalys apsikeitė diplomatinėmis atstovybėmis. Tai gi pagrindiniai Rusijos užsienio politikos uždaviniai, liečiantys Lietuvą, gulė ant sovietinės diplomatijos pečių. Dėl sudėtingos Lietuvos geopolitinės padėties, supainiotos užsienio politikos (teritorinis konfliktas su Lenkija, nepakankamas pasitikėjimas šiauriniais kaimynais – Latvija ir Estija), dažnai paradoksaliai „sutampančių“ Lietuvos ir Rusijos interesų tarpukariu rusų diplomatai Kaune buvo tapę vieni veikliausių ir įtakingiausių. Jau nuo pirmojo Sovietų Rusijos pasiuntinio Aleksandro Akselrodo rezidavimo Lietuvoje laikų susiklostė tradicija, kad su rusų diplomatais nuolat ir artimai bendraudavo, diskutuodavo ar net konsultuodavosi vyriausybės ir Seimo nariai, partijų ir kultūros veikėjai, kariškiai, spaudos atstovai.² Tenka pripažinti, kad Maskvos atstovai neretai veikė gana sumaniai, išradingai ir rafinuotai. Rusų diplomatai dažniausiai stengėsi palaikyti gerus ryšius su visų politinių jėgų atstovais - tiek su pozicija, tiek su opozicija. Pastarajai sovietų politinėse kombinacijose buvo skirta ypatinga misija – būti kupstu, kuris verčia bet kokią Lietuvos ir Lenkijos susitarimų vežimą, o kartu ardo visą Baltijos šalių santarvę bei sąjungą. Sau

*Manytume, jog ir dabartinė Maskvos politinė terminologija, Baltijos šalis įvardijanti kaip „artimąjį užsienį“, taip pat maskuoja Rytuose kol kas snaudžiantį imperializmą.

palankius ir reikalingus žmones Maskva vertino. Tokiems nebuvo galima nei pagyrų, nei komplimentų, nei dovanų (cigarų, konjako, gero vyno, ikru), nei smulkių patarnavimų (pavyzdžiui, kai reikėdavo įveikti sovietinės biurokratijos užtvaras, plėtojant prekybą arba išrūpinant artimam gimineičiui leidimą iš bolševikinės Rusijos sugrįžti į Lietuvą) ar net pinigų.³ Esant reikalui ir progai, Maskvos diplomatai nevengdavo pakurstyti kai kurių veikėjų politines ar karjeros ambicijas, nepasitenkinimą aukščiau stovinčia valdžia, kai kada kviesdavo atvykti pasisvečiuoti į Maskvą.

Žinia, ne su visais lietuvių veikėjais SSRS pasiuntiniams sutarti pavykdavo. Pasitaikydavo užsispyrėlių, kurie nieku gyvu nenorėdavo patikėti gerais Maskvos ketinimais. Sovietams nepalankūs, nepaklusnūs ar neįtikę lietuvių veikėjai kartais patekdavo į nemalonę: rusų diplomatai su jais nebesisveikindavo, nebekviesdavo į priėmimus atstovybėje, bandydavo nuteikti prieš juos kolegas ar kitaip intriguodavo.⁴

Puoselėdama toli siekiančius aneksinius planus, Sovietų Sąjunga ypač akylai stebėjo Lietuvos kariuomenę, kuri potencialiai galėjo tapti rimta kliūtimi jos tikslų įgyvendinimui. Aukšto rango Lietuvos kariškiai, jų problemos nuolat domino SSRS diplomatus. Juolab, kad tarpukario Lietuvos kariuomenė ir kariškiai rūpesčių tikrai nestokojo. Rusenantis konfliktas su Lenkija alino kraštą, o kariuomenę vertė nuolat būti kovinėje parengtyje. Antra vertus, silpna techninė bazė, organizaciniai nesklaidumai, chroniškas ginklų, amunicijos ir šaudmenų trūkumas Lietuvos ginkluotąsias pajėgas darė panašias į apytuštį bičių korį, į kurį žadėdami sovietinio „medaus“ ir skverbėsi rusų diplomatai. Tiesa, vildamiesi išspręsti vieną ar kitą kariuomenės problemą, maskvietiškų dovanų – vienokios ar kitokios paramos – neretai prašė ir patys Lietuvos kariškiai. Metams bėgant tarp Lietuvos kariuomenės vadų ir Maskvos diplomatų susiformavo įdomi bendravimo schema: ko pirmieji prašydavo, to antrieji neturėdavo, tačiau, nepaisant šito, pirmieji antrųjų asmenyje kantriai stengėsi išžiūrėti sąjungininką prieš eventualią Lenkijos agresiją, kai antriesiems pirmieji buvo laikinas informacijos šaltinis.

Pirmą gerą progą SSRS diplomatinei akcijai Lietuvos kariuomenėje įvykdyti suteikė Lietuvos ir Lenkijos teritorinis konfliktas. Tiksliau, pirmosios silpnumas ir nesugebėjimas savarankiškai spirtis prieš grėsmingą antrosios puolimą. Lenkijos siekis politiškai dominuoti Lietuvoje, sėkmingas jos kariuomenės žygis į Vilnių 1919 m. balandį bei tų pačių metų rugpjūtį Kaune atskleistas POW organizuotas šamokslas prieš Lietuvos vyriausybę galutinai sukomplikavo lietuvių ir lenkų santykius ir pastūmėjo pirmuosius į

ne mažiau pavojingą Rusijos politinį sukūrį.⁵ Reikšminga ir tai, jog Lietuvos konflikto su Lenkija paaštrėjimas praktiškai sutapo su 1920 m. pavasarį įsiliepsnojusiu karu tarp Lenkijos ir Sovietų Rusijos. Tokiomis aplinkybėmis strategiškai gana patogi Lietuvos valstybės teritorija ir jos vyriausybės pozicija tapo svarbi abiem kariaujančioms pusėms. Inicatyvą pirmiausia parodė rusų diplomatija, kuri 1920 m. pavasarį suskubo pradėti Taikos derybas su Lietuva. 1920 m. balandžio 20 d. Sovietų Rusijos užsienio reikalų liaudies komisaras Georgijus Čičerinas pasiuntiniui Estijoje Gukovskiui telegrafavo: „Prašu greičiau sužinokite atsakymą dėl derybų vietos su Lietuva. Laikas eina, klausimas lieka neišspręstas“.⁶ Po poros dienų komisaras vėl spaudė pasiuntinį dėl derybų su Lietuva: „Mums reikia kaip galima greičiau gauti iš Jūsų atsakymą lenkų klausimu ir dėl derybų vietos su Lietuva. Tolesni nukėlinėjimai stato mus į kraštutinai nepatogią padėtį“.⁷ Jeigu prisiminsime 1920 m. balandį prasidėjusį sėkmingą Lenkijos kariuomenės puolimą prieš bolševikus Ukrainoje, tai greitai paaiškės ir G.Čičerino nekantrumo bei tos „kraštutinai nepatogios padėties“ priežastys. Lenkų kariuomenės sėkmė vertė bolševikus itin susirūpinti, kaip Lietuvą išlaikyti neutralią, o dar geriau – patraukti į savo pusę. Tai išryškėjo vos prasidėjus Lietuvos ir Sovietų Rusijos deryboms dėl taikos 1920 m. gegužės pradžioje. Jau kitą dieną po to, kai Lenkijos kariuomenė įžengė į Kijevą - gegužės 8 d. Lietuvos derybų delegacija iš Maskvos į Kauną išsiuntė pranešimą, jog „Čičerinas pasiūlė koordinaciją karo žygių prieš lenkus.... Techniškai siūloma nustatyti datą bendro puolimo“.⁸ Netrukus Maskva pabandė Kauną priišti prie savęs dar stipresniu saitū: sėkmingą taikos derybų baigtį rusai pradėjo sieti su antilenkiškos karinės konvencijos tarp šalių sudarymu.⁹ Neabejotina, kad tokiu būdu buvo siekiama palengvinti Raudonosios armijos padėtį (sustiprinti dešinįjį sparną), o jeigu pavyks – įgyti sąjungininką Lenkijos kariuomenės užnugaryje ir galutinai paversti Lietuvą savo satelitu.

Įdomu, jog tokioms bolševikų užmačioms dalis Lietuvos politikų (pirmiausia liberalios ar kairiosios orientacijos – P.Klimas, T.Norus-Naruševičius, St.Kairys) pernelyg nesipriešino, o kariškiai tam netgi pritarė ir parengė slaptos karinės konvencijos su sovietais projektą. Pagal jį, šalys turėjo bendromis jėgomis išvyti iš Lietuvos Lenkijos kariuomenę bei, tarpusavy nesusitarusios, nepradėti derybų su Lenkija; bolševikai įsipareigoja garantuoti Lietuvai teritorinį saugumą (!), o Lietuvos karinė vadovybė – vykdyti Raudonosios armijos vadų operatyvines direktyvas. Projekte numatyta, kad susitariančiųjų šalių armijos vykdydamos karines

operacijas, galės veikti ne tik savo teritorijose, tačiau ir neįgis teisių į laikinai užimtas sritis. Nebesant strateginės būtinybės, Maskva įsipareigoja perduoti Lietuvos teritorijos valdymą bei gynybą Lietuvos vyriausybei, be to, šalys neplatina viena prieš kitą jokios propagandos nei armijoje, nei tarp gyventojų. Konvencija turėjo būti slapta, nereikalaujanti ratifikavimo ir išnykus būtinybei panaikinta.¹⁰

Tačiau iš esmės šie sumanymai realizuoti nebuvo. Jiems kategoriškai pasipriešino vyriausybė, pirmiausia dešiniojo sparno politikai: iš pradžių užsienio reikalų ministras prof. A.Voldemaras, vėliau šiame poste jį pakeitęs Juozas Purickis. Nors visiškai išvengti Maskvos paspėstų spąstų Kaunui vis dėlto nepavyko. Pajutusi, kad Lietuvos pozicija derybose nėra vienareikšmė, o dalis politikų ir kariškių pozityviai vertina glaudžius Lietuvos ir Rusijos santykius, pastaroji pasistengė pasinaudoti kontrahento stovykloje atsiradusiu plyšiu ir savo planus realizuoti aplinkiniu keliu. Nutarta pasinaudoti Lietuvos taikos delegacijos liberalumu (europietiškų tradicijų įtaka), diplomatinio profesionalumo stoka (iš derybų stenogramų mums susidarė įspūdis, jog Lietuvos delegacijos nariai Maskvoje jautėsi nejaukiai ir nedrąsiai¹¹, išskyrus galbūt tik Simoną Rozenbaumą, kuriam nestigo nei iškalbos, nei drąsos, nei takto)¹², o gal ir simpatijomis Rusijai. Beje, nesame tikri, jog plyšio tarp Lietuvos vyriausybės ir Taikos delegacijos dirbtinai nepadidino pati Rusija: Taikos sutarties pasirašymo išvakarėse paslaptinai nutrūko ryšys tarp Kauno ir Taikos delegacijos Maskvoje.

Kaip ten bebūtų, bet 1920 m. liepos 12 d. sudarant Taikos sutartį tarp Lietuvos ir Rusijos, Lietuvos delegacija buvo išviliota padaryti slapta oficialų pareiškimą (istoriografijoje jis dažniausiai įvardijamas kaip slaptasis sutarties priedas), suteikiantį Raudonajai armijai teisę, kol vyksta lenkų – rusų karas, „strateginiais sumetimais“ naudotis dalimi Lietuvos teritorijos.¹³ Kitaip tariant, laikinai okupuoti dalį Lietuvos žemių. Tiesa, kyla klausimas, ar laikinai? Istorikas Č.Laurinavičius atkreipė dėmesį į tai, kad Lietuvos ir Rusijos pasirašytų slaptųjų dokumentų turinys nėra identiškas: rusų pusės akceptuotame pareiškime nėra tos sakinio dalies, kurioje kalbama apie laikinumą!?

Matyt, puikiai suvokdama savo diplomatijos akivaizdžią klastą ir, švelniai tariant, delikačią Lietuvos taikos delegacijos padėtį, jai advokatauti ėmėsi pati Maskva. Dar prieš Lietuvos delegacijai sugrįžtant į Kauną su „lauktuvių siurprizu“, Lietuvos vyriausybei per Rusijos pasiuntinį Estijoje Gukovskį turėjo būti perduotas toks paties G.Čičerino pareiškimas: „Prašau Jūsų Lietuvos užsienio reikalų ministrui J.Purickiui atsakyti: Leidžiu sau

atkreipti Jūsų dėmesį į tai, kad Lietuvos Taikos delegacijos pareiškimas apie tai, kad rusų kariuomenės perėjimo Lietuvos sienų faktas ir užėmimas jos dalies teritorijos nebus palaikytas sutarties pažeidimu ir nedraugiškumu Lietuvai, yra neatsiejamai susijęs su liepos 12 d. Taikos sutartimi ir buvo pastarosios pasirašymo sąlyga. Dėl abiejų šalių realių interesų, draugiškų santykių neabejotinai būtina, - moralizavo užsienio reikalų liaudies komisaras, - kad Rusijos kariuomenė galėtų persikeldama ir strateginiais sumetimais manevruodama naudotis teritorija, nes rusų karinės kampanijos nesėkmės neigiamai atsilieps ir Lietuvos interesams, turint galvoje Lenkijos ilgalaikius ketinimus užgrobti Lietuvą. Taigi Taikos delegacijos pareiškimas yra ir Lietuvos interesų naudai, būtina sąlyga tolesnėms sėkmingoms Lietuvos ir Rusijos karinėms operacijoms ir pačiai Taikos sutarčiai jis sudaro neišvengiamą prielaidą”.¹⁴ Manome, jog ši ilgoka ir nelabai grakšti citata iš 1920 m. liepos 14 d. Č.Čičerino laiško padės atsakyti į lietuvių historiografijoje iškeltą klausimą, „ar priedas buvęs sutarties sąlyga, ar atvirkščiai”.¹⁵

Mūsų galva, G.Čičerino pareiškimas paaiškina bent du dalykus. Lietuvos taikos delegacijos slaptas pareiškimas, pasirašant Taikos sutartį, buvo padarytas be vyriausybės žinios, vadovaujantis vien tik „širdies balsu”. Griežčiau tariant, tai buvo delegacijos savivalės aktas. Slaptasis pareiškimas vargu ar galėjo būti būtina sąlyga Taikos sutarčiai sudaryti – netgi G.Čičerinas, išskyrus sofistinius išvedžiojimus, nesugebėjo pateikti jokių rimtų tai patvirtinančių argumentų. Tačiau, siekiant pastūmėti vyriausybę į delegacijos abejotinas pozicijas, bandyta įrodyti priešingai. Antra vertus, akivaizdu, kad slaptas Taikos delegacijos angažavimasis neabejotinai įklampino vyriausybę, apribojo jos veikimo laisvę: atmesti nepriimtinas žaidimo taisykles, dar prieš sėdant už derybų stalo, yra nepalyginamai lengviau, negu bandyti tai padaryti, kai kortos jau išdalintos, o saujoje tik valetai, arba – dar blogiau – suvokus, kad partneris sukčiauja. Būtent tokią potekstę ir slėpė 1920 m. vidurvasarį pradėta Kauno ir Maskvos antilenkiško pokerio partija.

Ko buvo vertos kai kurių Lietuvos politikų ir kariškių iliuzijos, spiriantis prieš Lenkiją, remtis Rusija ir kam pastarajai buvo reikalingas slaptasis Lietuvos taikos delegacijos pareiškimas, puikiai parodo 1920 m. liepos 11 d. Taikos derybose Rusijos delegacijos vadovo Adolfo Joffės laiškas Politiniam biurui. Jame, be visa kita, nedviprasmiškai pabrėžiama, kad Raudonajai armijai „įsitvirtinus Lenkijoje, baltoji Lietuva jokiū būdu negalės išlikti”.¹⁶ Kitaip tariant, slaptasis Lietuvos taikos delegacijos

pareiškimas turėjo tapti dokumentu, legalizuojančiu Lietuvos sovietizaciją. Labai būdingas šiuo atveju ir 1920 m. liepos 21 d. G. Čičerino laiškas, rašytas A.Joffei į Rygą, kuriame nurodoma J.Purickiui perduoti, kad „mes džiaugsmingai sveikiname bendrus Lietuvos ir Rusijos karinius veiksmus prieš lenkų imperialistus (taip demagogiškai buvo interpretuojamas Raudonosios armijos įsiveržimas į Vilnių ir slaptas Lietuvos taikos delegacijos išpareigojimas jam neprieštarauti - A.K.), grasinančius lietuvių ir rusų liaudies teisei spręsti savo likimą ..., mūsų okupacija yra laikina ..., Sovietų Rusija niekuo negrasina nepriklausomai Lietuvai ir nacionaliniam lietuvių darbo liaudies apsisprendimui“.¹⁷ Taigi negrasina „darbo liaudies apsisprendimui“. Žinant bolševikinę diplomatiją ir retoriką nesunku nuspėti, kad tokia G.Čičerino pozicija „buržuazinei“ Lietuvos vyriausybei nesuteikė jokių garantijų.

A.Joffės ir G.Čičerino samprotauta ne abstrakčiai. 1920 m. gegužės viduryje sėkmė nuo Jozefo Pilsudskio nusisuko: lenkų kariuomenė išsikvėpė, ir Raudonoji armija, vadovaujama Michailo Tučačevskio, perėjo į kontrpuolimą. Liepos viduryje bolševikai okupavo Vilnių, o dar po mėnesio priartėjo prie Varšuvos. Sėkmingas Raudonosios armijos reidas į Vakarus, Vilniaus okupacija bei nesureguliuoti Lietuvos ir Lenkijos santykiai bolševikams teikė didelių vilčių. Prieš Lietuvos vyriausybės valią užėmę Vilnių (1920 m. liepos 13 d. telegramoje G.Čičerinui J.Purickis primygtinai prašė sustabdyti Raudonosios armijos žygį į Vilnių),¹⁸ bolševikai jame elgėsi kaip okupuotame (priešo) krašte: uždraudė kurti vietos civilinę administraciją, plėšė ir prievartavo vietos gyventojus, įkūrė mieste Revoliucinį komitetą.¹⁹ Gelbėti sostinę nuo sovietinio teroro ir srėbti slaptojo pareiškimo pasekmes teko patiems to dokumento signatarams. Liepos 18, 24, 27, 31 dienomis bei rugpjūčio 2-ąją T.Norus-Naruševičius, S.Rozenbaumas, Dovas Zaunius*, plk. Aleksandras Kleščinskis po kelis kartus lankėsi Rusijos atstovybėje Rygoje ir tuo metu čia buvusio A.Joffės bei pasiuntinio S.Ganeckio prašė, maldavo, reikalavo nutraukti Vilniaus okupaciją ir perduoti ją Lietuvos Respublikai.²⁰ Savo prašymams pagrįsti Lietuvos atstovai pateikė ir daugybę argumentų. Liepos 27 d. T.Norus-Naruševičius tuo reikalu S.Ganeckiui įteikė net oficialų pareiškimą „Faktai, pažeidžiantys Lietuvos – Rusijos Taikos sutartį ir geros kaimynystės santykius tarptautinės teisės požiūriu“. Per dešimt bolševikinės okupacijos

*Dovas Zaunius nebuvo Lietuvos taikos delegacijos narys. Jis tuo metu ėjo Lietuvos pasiuntinio Latvijoje pareigas.

Vilniaus krašte dienų (1920 m. liepos 16 d. – 1920 m. liepos 26 d.) Lietuvos vyriausybė užfiksavo tokius „sajungininkų“ darbus:

1) antrąją dieną po Vilniaus užėmimo rusų kavalerija įsiveržė į lietuvių kariuomenės kontroliuojamą teritoriją ir iš lietuvių sargybos atėmė 600 internuotų lenkų karių ir 26 karininkus. 24 karininkai vietoje buvo užkapoti kardais (kitame dokumente nurodoma, kad karininkai buvo sušaudyti)²¹;

2) Vilnių okupavusios 4-osios armijos oficialiame leidinyje išspausdintas kvietimas įvesti Lietuvoje sovietų valdžią ir nuversti esamą vyriausybę. Krašte paskelbta nemažai potvarkių, neturinčių nieko bendra su karinėmis užduotimis ir pažeidžiančių suverenias Lietuvos valstybės teises (Vilniaus universiteto užėmimas, mokyklų ir mokytojų registracija, visų visuomeninių organizacijų uždarymas, grasinimas areštuoti Lietuvos valdžios paskirtą kooperatyvo pirmininką);

3) dirbtinis vietinės valiutos kurso sumažinimas;

4) privatinės nuosavybės teisių pažeidinėjimas – iš geležinkelio kooperatyvo raudonarmiečiai atėmė 20000 lenkiškų markių;

5) okupacinė valdžia uždraudė visų vietinių laikraščių leidimą;

6) nors karo veiksmai Vilniuje seniai pasibaigė, tačiau raudonarmiečių siautėjimas ir plėšikavimas mieste nesibaigė.²²

Be šių oficialiai raštu pateiktų kaltinimų okupacinei rusų valdžiai, buvo ir kitų, išsakytų tik žodžiu. Liepos 24 d. T.Norus-Naruševičius ir S.Rozenbaumas Ganeckiui skundėsi, kad Raudonoji armija „mūsų kariuomenės atžvilgiu elgiasi nedraugiškai“ – vietiniams gyventojams grasina nuginkluoti Lietuvos kariuomenę.²³ Liepos 31 d. tie patys lietuvių veikėjai ir plk. Kleščinskis net suplukę įrodinėjo A.Joffei, kad po Balstogės užėmimo Raudonajai armijai nebėra jokios strateginės būtinybės laikyti okupuotus pagal Taikos sutartį Lietuvai priklausančius Vilnių ir Gardiną. Savo pozicijai pagrįsti lietuviai rusų diplomatai pateikė net Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo argumentus ir išvadas, kuriose pažymima, kad susiklosčiusioje situacijoje strateginiu požiūriu Raudonajai armijai reikalinga tik „Lyda ir jos tiltai“.²⁴ Lietuvos delegacija „kategoriškai reikalavo... Vilnių ir Gardiną išvalyti nuo rusų“. Kartu Lietuvos delegacija nurodė ir naujus „sajungininkų“ klastos pavyzdžius. „Jie mums pateikė eilę visiškai idiotiško turinio Revkomo įsakymų, pasirašytų Angariečio ir Cichovskio. Oficialus mūsų Revkomo laikraštis taip pat veda aršią agitaciją prieš Lietuvos vyriausybę,“²⁵ – raportavo Maskvai A.Joffė. Praslinkus vos dienai, T.Norus-Narusevičius su S.Rozenbaumu vėl trikdė A.Joffės ramybę.

Rugpjūčio 2 d. Lietuvos ir Rusijos taikos sutarties ir slaptą pareiškimo sujaudinti signatarai Lietuvos vyriausybės vardu oficialiai A.Joffė klausė, „ar Lietuva su Rusija yra karo, ar taikos padėtyje“? Toks klausimas Lietuvos valdžiai kilo sužinojus naujų faktų apie rusų elgesį Vilniuje: mieste tęsiasi rekvizicijų vaju, nacionalizuota spaustuvė, „Daugpilio pusėn išvežami prabangūs baldai“, nepaisant okupacinės valdžios pažado nekurti civilinės valdžios, sudarytas komunistinio švietimo komitetas, Vincas Mickevičius-Kapsukas „neva paskelbė Sovietų Lietuvos“ kūrimą.²⁶ Kartu pabrėžta, kad Vilnijos gyventojai „ne Rusijos pusėje“, iškankinti bolševikinio teroro jie „ne kartą kreipėsi į Kauną prašydami pagalbos“.²⁷

Maskvos diplomatai lietuvių skundams pernelyg didelės reikšmės neteikė ir slaptą susitarimą partnerių neguodė. Štai liepos 18 d. A.Joffė Lietuvos atstovui pareiškė, kad „mes numatydami tokią galimybę (lietuvių nepasitenkinimą – A.K.) ir užsitikrinome Lietuvos sutikimą, kad ji nelaišys priešišku sau aktu mūsų užėmimo jos teritorijos“.²⁸ Taip pat priminta, kad „sudarymas lietuviškos valdžios, esant mūsų karinei okupacijai, negalimas, bet mes, žinoma, nesikišime į vidaus reikalus. Atsižvelgiant į galimas Lenkijos kontratakas, priešlaikinis jūsų teritorijos atidavimas jums būtų neprotingas abipusiems interesams“²⁹, – tvirtino A.Joffė. Kito susitikimo metu tas sovietų veikėjas tikino, kad „teritorijų atlaisvinimas yra karinis klausimas ir išimtinai priklauso nuo strateginių sumetimų“.³⁰ Viskas, ką jis galįs padaryti, – tai „dar kartą visus skundus perduoti Čičerinui“.

Dar arogantiškiau elgėsi Ganeckis, kuris lietuvių skundus atremdavo pavydėtiniu šaltakraujiškumu ir pavyzdingo biurokrato fraze: „Tas žinias dar reikia patikrinti, prašau duoti tikslesnius duomenis“.³¹ Bendraudamas su Lietuvos atstovais šis rusų diplomatas kartais leisdavosi į teorinius samprotavimus ir apibendrinimus, kurie tiesiog žaižaruoja cinizmu. Štai liepos 24 d. T.Norui-Naruševičiui ir S.Rozenbaumui Ganeckis aiškino: „Dėl okupacijos jus čia veikia psichologinis faktorius (iš esmės mūsų okupacija jūsų neturėtų jaudinti – A.K.), nes mūsų vyriausybė neturi jokio intereso sulaikyti šitų teritorijų perdavimą Lietuvai, priešingai, yra didelis nuoširdus noras perduoti jas Lietuvos vyriausybei pirmai progai pasitaikius, kai tik leis strateginė padėtis“.³² „Pats terminas okupacija neaiškus ir neapibrėžtas, Pirmojo pasaulinio karo metu labai įvairiai tai buvo suprantama“³³, – skverbėsi į teorines šio klausimo gelmes rusų diplomatas, savo lietuviškuosius kolegas ko gero varydamas į nevirtį. Tiesa, po trumpų teorinių samprotavimų, Maskvos atstovas nepamiršo ir realių dalykų bei pamokymų Kauno pasiuntiniams: „Nereikia ir abejoti, kad mūsų vyriausybė

laikysis Taikos sutarties, bet pagal susitarimą mes turime teisę užimti Lietuvos teritoriją Ar dabar Vilnius mums reikalingas, gali nuspręsti tik mūsų karinė vadovybė. Nereikia tikėti, kad karo metu Vilniuje vyrautų tokia ramybė kaip taikos laiku. Pagal turimus duomenis, Vilniaus gatvėse vyko mūšiai, lenkai įnirtingai priešinosi, kai kur mūšiuose dalyvavo ir moterys. Sunku galvoti, kad ir dabar Vilniuje nėra mums priešiška nusiteikusių elementų”.³⁴

Ar tikrai Rusija ketino laikytis su Lietuva Taikos sutarties, kam buvo reikalinga įsteigti Revoliucinį komitetą Vilniuje jo „laikinos“ okupacijos metu ir ką reiškė (slėpė) sovietų diplomatų sofistika apie strateginius Raudonosios armijos sumetimus, rodo faktai. 1920 m. liepos 17 d. RKP (b) CK plenumas, atsiliepdamas į Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministro lordo Georgo Nathanielio Cursono taikingus, kompromisinius siūlymus dėl Lenkijos ir Rusijos karo užbaigimo*, priėmė specialias tezes. Jau pirmasis jų straipsnis skelbė, kad Sovietų Rusija privalo „Lenkijos ir Lietuvos proletariatui bei darbo masėms padėti išsilaisvinti iš jų kapitalistų ir dvarininkų”. Todėl antrasis tezių punktas numatė „įtempti visas jėgas puolimo sustiprinimui ir pagreitinimui”.³⁵

Taigi nė vienos – nei Lietuvos, nei Lenkijos – 1920 m. vidurvasarį Maskva aiškiai neišskyrė, nors su pirmąja tik ką buvo pasirašyta Taikos sutartis, o su antrąja tebevyko karas. Įgyvendinant „pasaulinės revoliucijos” viziją, taika su Lietuva Sovietų Rusijai tebuvo tik laikinas taktinis sprendimas. Tokias abejones tarsi patvirtina ir 4 tezių punktas, kuriame sakoma: „Išskilingai ir oficialiai lenkų liaudžiai pareikšti, kad mes garantuojame sieną labiau į rytus, negu kad duoda Cursonas ir Antantė, nuolaidžiauojantys rusų kontrrevoliucionieriams, pavyzdžiui, Cholmsčinui”.³⁶ Net ir pripažįstant, kad šis pažadas tebuvo primityvus triukas siekiant palaužti Lenkijos pasipriešinimą kare, vis dėlto jis neišsklaido įtarimų, jog Maskva siekė spekuliuoti Lenkijos teritorinėmis problemomis ir pažadais jas išspręsti tik ką pasirašytos Taikos sutarties su Lietuva sąskaita.

1920 m. liepos 14-15 d. Raudonajai armijai užėmus Vilnių, tuoj pat čia atvyko ir LKP vadai: Vincas Mickevičius-Kapsukas, Zigmas Aleksa-Angarietis, Kazimieras Cichovskis. Vilniuje įkurtas revoliucinis komitetas tapo Lietuvoje organizuojamo komunistinio pučo lopšiu. Raudonajai armijai skverbiančiai gilyn į Lenkiją, LKP CK nutarė, jog išmušė valanda sukilti prieš

*Plačiau apie tai žr.: Wandycz P. Soviet – Polish relations. – Cambridge, 1969.

nepriklausomą Lietuvos Respubliką. Siekdama tikslo, LKP CK parengė ir išplatino instrukcijas, raginančias ginkluotam sukilimui ir valdžios užgrobimui.

Reikėtų pabrėžti, kad bolševikinio pučo idėja ir planas pradėti svarstyti dar 1920 m. birželį, kai Lietuvos ir Rusijos derybos dėl taikos buvo pačiame įkarštyje. Antroje birželio pusėje LKP CK Kaune slaptai sukviėtė dėl sukilimo rengimo rajoninių komitetų (rajkomų) narius ir šiaip žymesnius bolševikus į bendrą pasitarimą. Pasitarime dalyvavo bolševikai iš Šiaulių (Balvočius, Prancūnas, Norkūnas), Mažeikių (Taurinskas, Molis, Džiundžilieta), Rokiškio (Raišys, Jonušis), Marijampolės (Daubaras, Šneideris), Kalvarijos (Kučinskas), Vilkaviškio (Bepirotis, Matulaitis), Alytaus (Šupėnas, Kirvelaitis), Trakų (Venskūnas), Raseinių (Daubaras), Kauno (Bielopetravičius), taip pat atstovas iš Klaipėdos bei 7 kariškiai. Susirinkimas nusprendė: tarp Lietuvos komunistų partijos narių nesant asmenų, pratusių vartoti ginklą, prašyti CK biurą skubiai paruošti kareivius perversmui įvykdyti; pristatyti į Lietuvą reikiamą kiekį ginklų; LKP karo sekciją „sustiprinti prityrusiais specialistais“; atsiųsti į Lietuvą patyrusių CK darbuotojų; sukilimo rengimui išskirti ne mažiau kaip 1400000 ostromarkų; atspausdinti perversmui būtiną literatūrą, atsišaukimus, plakatus ir kita.³⁷

Netrukus Vilniuje susirinkęs Lietuvos ir Estijos komunistų partijų Centro biuras reikalavimus pripažino pagrįstais ir pažadėjo kuo skubiausiai juos paremti. Vykdydamas biuro nutarimą, A. Angarietis Vilniuje organizavo pučistų kariuomenę - „pagelbos batalioną“, kurio tikslas buvo, slapta patekus į Lietuvos gilumą, įvykdyti perversmą.³⁸ Batalionas buvo organizuojamas visiškai slaptai. Jį daugiausia sudarė Vilniaus krašto gyventojai ir Raudonosios armijos karininkai. CK nurodymu bataliono ginkluotosios pajėgos buvo paskirstytos taip: į Kauną slapta atvyko 600 kareivių, tarp kurių buvo ir 32 Raudonosios armijos karininkai, vadovaujami papulkininkio Matviejevo. Kareivius pasistengta išskirstyti į įvairias Lietuvos kariuomenės dalis, pirmiausia į esančias prie karinių įstaigų, ministerijų, bankų. Prie būrio buvo priskirta speciali „sprogdinimo komanda“, kuri, puči užsitęsus ar nepavykus, privalėjo susprogdinti Lietuvos kariuomenės Generalinį štabą, ministerijas, svarbiausius tiltus. Paruošiamuosius darbus Kaune koordinavo Kubickas ir Bielopetravičius.

Į Šiaulius buvo nusiųsta 120 pučistų, iš jų 7 – raudonieji karininkai. Čia taip pat atvyko ir sprogdintojų komanda, vadovaujama Balvočiaus. Be pastarojo, prieš pučą paruošiamąjį darbą mieste atliko Paukštys ir Norkūnas. Į Alytų pasiųsti 33 kareiviai ir 3 karininkai, paruošiamąjį darbą mieste atliko

Suvalkijos rajono komiteto narys Jurgis (slapyvardis) ir Kirvelaitis. Pas pastarąjį buvo ginklų ir literatūros sandėlis. Į Marijampolę atvažiavo 29 kareiviai ir 3 karininkai. Pučo parengiamuosius darbus mieste koordinavo Bliūdžius ir Galeckas. Į Mažeikius komunistų partija pasiuntė 40 maištininkų, 2 iš jų buvo karininkai. Į miestą atvyko ir sprogdintojų komanda. Parengiamąjį darbą atliko Pranckūnas. Į Vilkaviškį buvo pasiūsta 21 kareivis ir 2 karininkai bei sprogdintojų komanda. Perversmą mieste ruošė K. Matulaitis ir Mikalauskas. Į Panevėžį komunistų partija atsiuntė 15 karininko vadovaujamų asmenų. Paruošiamąjį darbą atliko Jonuška ir Blochas. Į Rokiškį nukreipta 11 kareivių ir karininkas. Čia perversmą ruošė Šaparas ir Kairys. Be to, teroristų būriai iš Vilniaus buvo pasiūsti į Rygą, Liepoją, Jelgavą, Klaipėdą ir Palangą. Jų tikslas buvo sutrikdyti geležinkelio eismą, atkirsti Lietuvą nuo kaimyninių šalių ir neleisti Lietuvos valdžiai per Baltijos jūrą pasitraukti į užsienį.³⁹ Prie šio darbo turėjo prisidėti ir Latvijos bolševikai.

Iš viso LKP CK savo žinioje turėjo 827 kareivius ir 51 karininką. Kareiviai ir karininkai, vykdami į Lietuvą, ginklų su savimi nesivežė, juos turėjo gauti vietoje. Atvykę į Lietuvą, dauguma apsiginklavo „Browning“ sistemos pistoletais ir rankinėmis granatomis. Šautuvus buvo nutarta išduoti tik prieš pat perversmą.⁴⁰

Sunkiausias ir svarbiausias darbas pučistams buvo ginklų į Lietuvą pristatymas. Bolševikai šiam pavojingam darbui nusprendė samdyti Vilniaus apylinkėse gyvenančius kaimiečius, kad šie vežimais ginklus iš Vilniaus atgabentų į Kauną ir kitas vietas. Už šį darbą LKP CK vežėjams mokėjo dvigubai daugiau nei įprasta. Kai Kaune ginklus reikėdavo pervežti iš vienos vietos į kitą, buvo samdomos vadinamosios „bačkos“, kuriomis į miestą buvo vežiojamas Nemuno vanduo: į „bačką“ sudėdavo ginklus ar sprogmenis, paskui uždėdavo antrą dugną ir įpildavo vandens. Visi iš Raudonosios armijos gauti ginklai buvo LKP CK karo sekcijos žinioje. Ji disponavo tokiu arsenalu: Kaune – 420 šautuvų, 500 rankinių granatų, 340 pistoletų, 7 pūdai dinamito; Šiauliuose – 93 šautuvai, 200 rankinių granatų, 200 pistoletų ir 4 pūdai sprogmenų; Panevėžyje – 21 šautuvai, 30 rankinių granatų, 12 pistoletų ir 7 dėžės šovinių; Marijampolėje – 25 šautuvai, 15 rankinių granatų, 45 pistoletai ir 1,5 pūdo sprogmenų; Alytuje – 380 šautuvų, 300 granatų, 260 revolverių, 4 pūdai dinamito (vėliau iš Alytaus dalį ginkluotės nuspręsta pervežti į Šiaulius, kurie turėjo aptarnauti visą Žemaitiją ir didelę dalį Aukštaitijos); Mažeikiuose – 13 šautuvų, 25 rankinės granatos, 14 pistoletų ir 2 pūdai dinamito.⁴¹ Šie skaičiai neparodo iš ankstesnių metų

LKP žinioje buvusios ginkluotės kiekio. Mažesni miesteliai – Raseiniai, Telšiai, Kuršėnai, Kretinga, Kalvarija, Rokiškis, Kupiškis ir kiti – turėjo „privačius“ ginklų sandėlius, užsilikusius dar nuo 1918-1919 metų. Ši ginkluotė karo sekcijoje nebuvo registruota.

Kitas didelis Lietuvos bolševikų rūpestis buvo profesionalių čekistų trūkumas. Šią problemą padėjo išspręsti Centro biuras – iš Rusijos į Lietuvą buvo permesta 19 savo amatai išmanančių profesionalų. LKP CK čekistams pavedė sudaryti „skrajojančius“ (mobilius) smogikų būrius, kurie pučo metu, net be revoliucinio tribunolo sprendimo, vietoje turėjo šaudyti įtariamus „kontrevoliucine veikla“. Čekistų centras įsikūrė Vilniuje, atramos punktai – Šiauliuose, Telšiuose, Klaipėdoje, Raseiniuose, Mažeikiuose, Panevėžyje, Rokiškyje, Jonavoje, Trakuose, Alytuje, Marijampolėje, Kalvarijoje. Kaune veiklai buvo parengti net 5 „skrajojantys“ būriai. Čekistų komisaru Maskva paskyrė patyrusį bolševiką Karolį Poželą.⁴² Visiems CK darbuotojams alga buvo sumokėta už 3 mėnesius į priekį ir išduotas avansas „netikėtoms išlaidoms“.

Ruošdamasi perversmui komunistų partija išsiaiškino, kad Lietuvos kariuomenėje bolševikinė propaganda skleidžiama blogai. Priežastis – patyrusių kariškių agitatorių stoka. Dėl to vėl kreiptasi į Maskvą, kuri ir šį kartą neliko abejinga – netrukus į Lietuvą buvo atsiųsta 10 Raudonosios armijos karininkų agitatorių. Tarp jų buvo ir du lietuviai – Baranauskas ir Barsevičius. LKP CK 4 karininkus paliko dirbti karo sekcijoje instruktoriais, o likusieji buvo išsiųsti rinkti žinių apie Lietuvos kariuomenę, kurstyti Lietuvos kareivių ir, esant reikalui, vadovauti sukilusiems kareiviams. Padedant vietiniams komunistams kariuomenėje atvykėliai energingai ėmėsi sudarinėti pagrindines kuopeles ir agituoti už visuotinį ginkluotą sukilimą. Aktyviausiai buvo veikama autobatalione, II pėstininkų pulke, atskirojoje inžinerijos kuopoje, elektrotechnikos batalione.⁴³

Svarbus buvo pinigų klausimas. Nors Lietuvos komunistai nuolat buvo šelpiami iš Maskvos, bet tų įprastų lėšų pučui organizuoti nepakako. Todėl Maskva atsiliepė į LKP CK prašymą ir šiai akcijai skyrė 14 milijonų ostmarkių bei nemažą sumą rublių. Sovietų pinigai į Lietuvą pateko dviem keliais: iš Vilniaus per Daugpilį į Šiaulius ir iš Vilniaus į Kauną. LKP CK pinigus padalijo taip: Kauno rajono komitetas gavo 5, Suvalkijos – 3 ir Šiaulių – 6 milijonus ostmarkių. Pastaroji suma buvo greit iššvaistyta, todėl pinigų pritrūko. CK vėliau Šiauliams skyrė papildomų lėšų. Pinigai buvo skirti kelionėms, ryšiu palaikyti, ginklams pervežti, konspiraciniams butams

nuomoti, pagrindinei literatūrai spausdinti ir platinti, papirkinėjimams bei etatinių partijos narių atlyginimams.

1920 m. Kaune veikė techniškai gerai įrengta komunistų spaustuvė. Tačiau konspiracijos sąlygomis per trumpą laiką ji negalėjo visos Lietuvos aprūpinti bolševikine literatūra. Todėl didesnė šio darbo dalis teko Vilniaus spaustuvėms.

Rengdamasi užgrobti valdžią, LKP slapta organizavo net vietinės administracijos steigimą. LKP CK svarstė net vyriausybės sudarymo po perversmo klausimą, aptartos ir konkrečios kandidatūros. Į provinciją buvo išsiuntinėtos instrukcijos, pagal kurias rajonų komitetai turėjo tvirtinti miestų ir valsčių komisarų, milicijos viršininkus, revoliucinius tribunolus. Instrukcijose nurodoma, kad prasidėjus pučui čekistai bei karo sekcija veikia pagal iš Vilniaus gautus įsakymus arba savo nuožiūra. 1920 m. liepą Kaune, Marijampolėje, Alytuje, Vilkaviškyje, Kalvarijoje, Mažeikiuose ir Panevėžyje įsteigti net revoliuciniai tribunolai.

Atvykę į paskirties vietas ir laukdami signalo sukilti, pučistai ten gyveno apie 3 savaites. Jiems buvo duoti aiškūs ir konkretūs nurodymai: gavus signalą, staigiai ir netikėtai užgrobti Lietuvos kariuomenės dalių štabus, bankus, paštą, valdžios įstaigas; savo žinion paimti tiltus, geležinkelio mazgus, areštuoti karininkus, valdininkus ir kitus nepatikimus asmenis. Pučistams nebuvo keliamas uždavinys ilgiau atsilaukyti. Tuojuo po pučo į pagalbą „revoliucijai“ turėjo ateiti Raudonosios armijos durtuvai. 1920 m. liepos pabaigoje Sovietų Rusijos karo ir politikos vadai Levas Trockis-Bronšteinas ir M.Tuchačevskis parengė Lietuvos užėmimo planą. Intervencijai į Lietuvą iš karto buvo numatyta panaudoti apie 15000 karių.⁴⁴ Taigi viskas kruopščiai ir detalai buvo parengta... Reikėjo tik signalo sukilti.

Antra vertus, nuolatiniai Lietuvos vyriausybės protestai dėl užsitęsios Vilniaus okupacijos bei akiplėšiškos antilietuviškos revoliucinio komiteto veiklos Vilniuje bei klausimo, „karas ar taika“, iškėlimas 1920 m. rugpjūčio pradžioje kai kurių rezultatų davė. Planuodama intervencijos tęsimą į Lenkiją ir Varšuvos šturmą bei komunistinį pučą Lietuvoje, Rusija kol kas nediršo atvirai konfliktuoti su Lietuva. Priešingai, jai buvo naudinga migdyti Kauno budrumą. Pasak A.Joffės, „ypatingai svarbu, kad Lietuvoje veiktume ganėtinai atsargiai“.⁴⁵ Matyt, dėl to rugpjūčio pradžioje Maskva pagaliau išgirdo Kauno dejonę. Rugpjūčio 5 d. A.Joffė T.Norui-Naruševičiui ir S.Rozenbaumui pranešė, kad „Rusijos vyriausybė nusprendė atsiliepti į Lietuvos pageidavimus. Iškilusių klausimų apiforminimas turi

vykti vietose per karo vadus. Vakarų fronto Revoliucinei karo tarybai jau duotos atitinkamos instrukcijos.”⁴⁶ Notos pabaigoje rusų diplomatas optimistiškai pažymėjo: „Tikiuosi, kilsius nesusipratimus pavyks lengvai likviduoti”.

A.Joffės optimizmas pasirodė pranašiškas. Jau kitą dieną Kaune Lietuvos krašto apsaugos ministras Konstantinas Žukas ir Rusijos Vakarų fronto Revoliucinės karo tarybos narys Ivanas Mežlaukis pasirašė susitarimą dėl Raudonosios armijos išėjimo iš Lietuvos. Pagal jį, iš šiaurės zonos (Švenčionys, Pabradė, Svyriai) sovietai turėjo pasitraukti iki rugpjūčio 10 d.; iš centrinės zonos, kuriai priklausė ir Vilnius, Raudonoji armija turėjo išeiti iki rugsėjo 1 d., o dėl evakuacijos iš pietinės zonos (Gardinas, Lyda, Molodečnas) šalys turėjo atskirai tartis.⁴⁷ Neabejotina, kad toks evakuacijos vilkinimas buvo taktinė Maskvos gudrybė, viliantis tokiu būdu palengvinti ir supaprastinti Lietuvos sovietizaciją. Tačiau šie planai realizuoti nebuvo, nes Raudonosios armijos puolimas į Vakarus užstrigo.

Susirūpinęs „revoliucijos” Lietuvoje uždelsimu 1920 m. rugpjūčio 19 d. V.Mickevičius-Kapsukas telegrama kreipėsi, į Leniną, prašydamas leidimo „išvaduoti” Kauną. Tačiau Raudonosios armijos patirtas pralaimėjimas rugpjūčio viduryje prie Varšuvos (istoriografijoje dažnai vadinamas „Vislos stebuklu”) neleido Maskvai pradėti atviros agresijos prieš Lietuvą. V.Mickevičiui-Kapsukui Leninas išmintingai paaiškino, kad tuo metu, kai Raudonoji armija traukiasi nuo Varšuvos, tokiems darbams yra visiškai netinkamas metas.⁴⁸ Tačiau čia pat proletariato vadas savo parankiniui pradėtą darbą nurodė „atsargiai ir sistemingai” tęsti. Taigi Lietuvos sovietizavimo vienu ar kitu būdu iš principo nebuvo atsisakyta. Tarptautinei konjunktūrai pasikeitus ne Maskvos naudai, šie planai buvo apdairiai palikti ateičiai.

Nors, kaip rodo anksčiau pateikta įvykių analizė, Lietuva 1920 m. vasarą tik per „Vislos stebuklą” išvengė katastrofos, tačiau jos diplomatai, politikai bei kariškiai ir toliau mielai flirtavo su sovietais. Štai rugpjūčio 10 d. Rygoje pas A.Joffę apsilankęs T.Norus-Naruševičius, pirmojo žodžiais tariant, švytėjo iš pasitenkinimo. Anot T.Norus-Naruševičiaus, lietuvių ir rusų karinių vadovybių susitarimas dėl Vilniaus atidavimo „Europoje paliko sprogsios bombos išpūdį”, nes prancūzai Raudonosios armijos žygį per Lenkiją galvojo panaudoti „demokratijos naudai ir prieš pačius sovietus”, o anglai bijo, kad tarp Lietuvos ir Rusijos „yra kažkoks slaptas susitarimas, kadangi mano, jog priešingu atveju rusai nebūtų atsisakę okupacijos.”⁴⁹ Kartu lietuvių diplomatas prašė A.Joffės, kad Rusija Lietuvai duotų arba

parduotų variklį radijo stočiai Kaune įrengti (ryšiui su Maskva palaikyti) bei teiravosi, ar neketina rusai paremti lietuvių būsimose derybose su lenkais. Maskvos atstovas konkrečių pažadų išvengė, tačiau, matydamas pašnekovo atlapasirdiškumą, nusprendė juo pasinaudoti ir Europos diplomatiją „praturtinti“ dar viena intriga. Laiške G.Čičerinui jis nurodė: „Naruševičius pripažįsta, kad mūsų pranešimas apie Marchlevskio derybas su Berneriu ypatingai sudomino anglus, kurie Naruševičiui leido suprasti, kad būtų labai suinteresuoti, jog tas pranešimas būtų patvirtintas mano parašu. Aš daviau Naruševičiui laišką, kuriame patvirtinu faktą tų derybų ir Lenkijos susitarimą su mumis prieš Denikiną. Anglai tai laiko dideliu įkalčiu prieš lenkus. Gal verta anglams pranešti ir daugiau smulkmenų apie tą susitarimą.“^{50*} Tą pačią dieną A.Joffė T.Norui-Naruševičiui įteiktoje notoje rašoma: „Dėl Jūsų paliesto klausimo apie rusų – lenkų derybas Mikaševičiuose, turiu garbės pranešti, kad Jūsų žinios tikslios. Iš tikrųjų, 1919 m. rudenį Mikaševičiuose Rusijos atstovas Marchlevskis ir Lenkijos – kapitonas Berneris sudarė susitarimą, pagal kurį abi šalys išpareigojo nepereiti nustatytos demarkacinės linijos. Kapitonas Berneris paaiškino, kad šis susitarimas nukreiptas prieš Denikiną ir atsisakė sudaryti raštišką susitarimą. Susitarimas buvo žodinis, paremtas garbės žodžiu. Tokiu būdu, nėra abejonės, kad tuo metu Lenkija sudarė susitarimą su Rusija prieš Denikiną, jau turėdama susitarimą su Denikinu prieš Rusiją. Jeigu norite, galiu Jums pateikti ir smulkesnę informaciją apie tą susitarimą“.⁵⁵

*Kalbama apie 1919 m. rudens Rusijos ir Lenkijos slaptąjį susitarimą dėl paliaubų Mikaševičiuose. Pažymėtina, kad 1920 m. liepos pabaigoje – rugpjūčio pradžioje, atsinaujinus lenkų ir rusų pasitarimams dėl paliaubų, buvo prisimintas ir Mikaševičių susitarimas. Ieškant abiem pusėms priimtinių sąlygų svarstytos dvi perspektyvos: reanimuoti Mikaševičiuose sudarytų paliaubų formuluotė arba sudaryti naują paliaubų sutartį. Apsvarščius visus plusus ir minusus nutarta, kad slaptasis Mikaševičių susitarimas paseno. Be to, esą dabar „nepatogu paskelbti Europai, kad buvo toks slaptas susitarimas.“⁵¹ Beje, 1920 m. liepos pabaigoje prasidėjusius lenkų su rusais kontaktus dėl paliaubų pastarieji stropiai slėpė nuo lietuvių. T.Norui-Naruševičiui ir S.Rozenbaumui pasiteiravus apie paliaubas,⁵² A.Joffė atkirto: „Paliaubos tarp Rusijos ir Lenkijos ne tik kad nesudarytos, bet ir derybos dėl paliaubų nepradėtos. Taigi nesusipratimas.“⁵³ Įdomu ir tai, jog prasidėję lenkų ir rusų kontaktai dėl paliaubų tuo metu nevienodai buvo vertinami ir aukščiausių Sovietų Rusijos vadovų. Rugpjūčio 2 d. telegramoje Leninui Stalinas priekaištavo: „Kas liečia CK nuotaikas dėl taikos su Lenkija, negalima nepastebėti, kad mūsų diplomatija kai kada labai sėkmingai sužlugdo mūsų karinių pasiekimų rezultatus“. Į tai Leninas atšovė: „Mūsų diplomatija paklūsta CK ir niekada nesužlugdys mūsų pasiekimų, jeigu Vrangelio pavojus neiššauks svyravimų pačiame CK.“⁵⁴ Taigi nors liepos gale Rusija dar nebuvo galutinai nusprendusi karo prieš Lenkiją tęsti, tačiau pertrauka fronte pasitarnavo, kad Raudonoji armija atsikvėptų ir iš naujo susitelktų smūgiui prieš Lenkiją, o susiklosčius tinkamoms aplinkybėms ir prieš Lietuvą.

Šią ilgėlesnę citatą skaitytojų teismui pateikiame ne atsitiktinai. Deja, neturime informacijos, ar A.Joffės nota buvo parodyta britų diplomatams, ar ne, t. y., ar T.Norus-Naruševičius lenkų ir rusų kare tapo Trojos arkliu, tačiau neabejodami konstatuojame, jog Maskvos diplomatija tokį arklį tikrai siekė turėti. Ir štai kodėl. Mūsų supratimu, A.Joffės diplomatija iškalbi bent dviem aspektais. Jau pirmasis notos sakiny s pasėja abejonę, kas iš tikrųjų intriguoja ir trokšta įskusti lenkus britams: rusai ar lietuviai, A.Joffė ar T.Norus-Naruševičius? Paskutinis notos sakiny s šį įtarimą (ne Lietuvos naudai) tik patvirtina. Antra, notos tekstas taip suredaguotas, kad jokiu būdu negalima vienareikšmiai pasakyti, ar iš tikrųjų lenkai su rusais buvo sudarę susitarimą prieš admirolą Antoną Denikiną, ar tai buvo tik rusų siūlymas, kurį Lenkijos atstovas atmetė, o iš tikrųjų susitarta tik dėl paliaubų bei nustatytos demarkacinės linijos neperžengimo? Nemanome, kad visi šie klausukai kyla dėl A.Joffės prasto rusų kalbos gramatikos ar stiliaus išmanymo. Greičiau priešingai. Semantinės šio sovietų diplomato spekuliacijos turėjo konkretų tikslą: klampinti lietuvių ir lenkų konfliktą, skatinti jų tarpusavio nepasitikėjimą, sukompromituoti Vakarų Europos akyse šių naujų valstybių diplomatiją. Jeigu teisinga laikysime prielaidą, kad antidenikinis Mikaševičių susitarimo turinys tik A.Joffės blefas, ir atsižvelgsime į tai, jog būtent lietuvių diplomatas rūpinosi jo propagavimu (tai subtiliai nori parodyti ir A.Joffės nota), tuomet turėsime pasibarstyti galvą pelenais ir pripažinti, jog kai kuriais atvejais, deja, Kauno diplomatija atliko tik liokajaus prie Maskvos diplomatų stalo vaidmenį ir, suprantama, negalėjo tikėtis įgyti lenkų pasitikėjimą.

1920 m. rudenį nesureguliuoti Lietuvos ir Lenkijos santykiai, teritorinės problemos šiame regione Maskvos diplomatijai tapo duona kasdienine. Pirmiausia bandyta plėtoti savo įtaką Lietuvos kariuomenėje, dar kartą gundyti Lietuvą karine konvencija su Rusija. Tiesa, 1920 m. vasaros pabaiga rusų diplomatams Lietuvos kariuomenėje didelių dividendų nežadėjo. Rugsjūčio 27 d. Gukovskis iš Talino į Kauną atsiuntė protesto telegramą. Joje rašoma: „Lietuvos kariuomenė be išankstinio suderinimo su mumis užėmė liniją Lyda-Molodečnas būtina mūsų kariuomenės judėjimui. Ji išardė kelią netoli Lentvario ir sudaužė mūsų traukinį. Rugsjūčio 25 d. lietuvių karininkas grasino paskelbti mūsų vagonų sąstatus šioje ir kitose stotyse areštuotais. Tokiu būdu lietuviai perėjo į puolamuosius veiksmus grasinančius mums kariškai“.⁵⁶ Kartu telegramoje pažymima, kad tokie Lietuvos kariškių veiksmai pažeidžia ankstesnius šalių susitarimus, K.Žuko duotus pažadus I.Mežlaukiui, be to, „lietuvių trukdymai mūsų

elementarioms karinėms reikmėms gali išsaukti pačias nepageidaujamiausias pasekmes”.⁵⁷ Apie lietuvių bandymą perimti savo teritorijos kontrolę nedelsiant buvo informuotas G.Čičerinas. Rugsėjo 26 d. glaistyti trupančių lietuvių ir rusų santykių Maskva į Vilnių skubiai pasiuntė savo atstovą Aleksandrą Akselrodą.

Rusų diplomatas pasirodė apsikrus veikėjas – su užduotimi susidorojo nesunkiai. Tik per pusmetį jis sugebėjo plačiai išsikeroti Lietuvoje: įgijo įtakos, nemažai šalininkų ir bičiulių. Kaip pastebi istorikas dr. Z. Butkus, atvykęs į Kauną, A. Akselrodas pirmiausia rūpinosi karo reikalais: politikus ir kariškius įkalbinėjo atsakyti neutraliteto politikos, kuri esą „lygi nuliui“, bei lenkų ir rusų kare tapti pastarųjų sąjungininkais; iš naujo primygtinai Lietuvai vėl buvo peršama karinė, prieš Lenkiją nukreipta, konvencija su Rusija (į Kauną buvo atsiųstas net konvencijos projektas).⁵⁸ Krašto apsaugos ministras Konstantinas Žukas ir kariuomenės Generalinio štabo viršininkas pulkininkas Konstantinas Kleščinskis patikėjo A. Akselrodo įtikinėjimais. Šia linkme kariškiai bandė paveikti politikus ir vyriausybę. Maskvos diplomato pastangos nenuėjo veltui. Nors karinės konvencijos su Rusija Lietuva atsakė, tačiau 1920 m. rugsėjo 16 d. Lietuvos vyriausybė patvirtino, jog tebegalioja Taikos sutarties slaptasis priedas, leidžiantis Raudonajai armijai karo prieš Lenkiją metu naudotis Lietuvos teritorija. Dar daugiau, sutarta, jog, esant reikalui, Lietuvos kariuomenė provokaciniais veiksmais sukels Lenkijos armijos įtarumą, prikaustys ją prie Lietuvos ir tokiu būdu palengvins rusų kariuomenės padėtį. Lietuva pažadėjo Rusijai teikti slaptą informaciją apie Lenkijos kariuomenės padėtį, Raudonajai armijai Vakarų fronte tiekti maistą, amuniciją, arklius. Per teritoriją neoficialiai buvo leista gabenti ginklus Raudonajai armijai, su sąlyga, jog dalis jų bus parduota Lietuvai.⁵⁹

Taip 1920 m. rudenį Lietuvos vyriausybė ėmėsi pavojingos prekybos: pirklo ginkluotę ir pardavinėjo neutralitetą. Kapitalas iš tokio sandėrio kaupėsi greitai, Kaunui kryptant į Maskvos pusę, labai paaštrėjo ir taip įtempti lietuvių ir lenkų santykiai. Varšuvos pasitikėjimas deklaratyviu Kauno neutralitetu pašlijo, o tai davė progą sustiprėti radikaliai nusiteikusių Lenkijos politikų bei kariškių pozicijoms ir ryžtui dar kartą pabandyti ginklu palaužti Lietuvą. Antra vertus, šiame kontekste kontroversiškesnė tampa ir Lenkijos prieš Lietuvą įvykdyta agresija 1920 m. spalį – lapkritį bei Lietuvos politinio nekaltumo prezumpcija.

1920 m. vasaros pabaigoje – rudens pradžioje Lietuva Rusijai, pastarajai kariaujant su Lenkija, padarė nemažų paslaugų. Griežčiau kalbant – ji beveik buvo slaptoji Rusijos sąjungininkė. Tačiau Maskva Kauno vilčių ir

pasitikėjimo nepateisino. Lucjano Želigovskio pulkams veržiantis į Lietuvą, Sovietų Rusija ir piršto nepajudino: išskyrus porą abejotino turinio notų⁶⁰, jokia konkretesnė karinė, politinė ar diplomatinė parama suteikta nebuvo. Dar blogiau, galima įtarti, jog, 1920 m. spalio 5 d. Lenkijai ir Rusijai tariantis dėl preliminarios Taikos sutarties ir sienų, pastaroji, suvokusi, kad lenkai reikalauja atiduoti jiems Dysnos ir Vileikos apskritis – koridorių, apjuosiantį Lietuvą iš rytų ir atskiriantį ją nuo Rusijos, sąmoningai nusileido šiam reikalavimui, kad Vilnius taptų jauku – liktų lenkų kariuomenės apsuptyje. *Praėjus keletui dienų, net nesusimastę apie pasekmes, J.Pilsudskis ir L.Želigovskis jauką prarijo. Lietuvių su lenkais konflikto mazgas patikimai buvo užveržtas bent dviem dešimtmečiams į priekį, kol Rusija atsigavo, pakeitė jėgų pusiausvyrą Centrinėje Europoje savo naudai ir paeiliui galėjo susidoroti su Lenkija ir Lietuva. Taigi Maskvos diplomatijai 1920 m. pavyko ne tik Kauną apvynioti apie pirštą, bet apgauti ir Varšuvą, kuri, likusi su Vilniumi „ant rankų“, labai nuvylė kaimynų pasitikėjimą, smarkiai pakenkė savo tarptautiniam autoritetui ir prarado galimybę regiono šalis vienyti (telkti) prieš Rusijos ekspansiją.

Lenkijos iš Rusijos išsiderėtas vadinamasis „Grabskio koridorius“ (pagal projekto autoriaus lenkų politikos Stanislavo Grabskio pavardę) ir Lietuvos atsiribojimo nuo Rusijos lietuvių ir lenkų problemų neišsprendė. Priešingai, po Vilniaus praradimo Lietuvos politikai ir kariškiai Rusiją ėmė vertinti kaip vieną svarbiausių veiksnių, galinčių padėti susigrąžinti Vilnių. Dar tebevykstant lietuvių kovoms su L.Želigovskio kariuomene, Kauno politikai, pasak istoriko dr. Z.Butkaus, tiesiog „gulte užgulė“ Maskvą su įvairiais pagalbos prašymais. Netgi bandyta 1920 m. spalio pabaigoje provokuoti Rusijos puolimą prieš Lenkiją – premjeras Kazys Grinius įtikinėjo A.Akselrodą, kad atkutusi Lenkija, palaikoma Baltijos šalių ir Antantės, vėl rengia žygį prieš bolševikus.⁶³ Nors Kaunui Maskvos taip ir nepavyko įkinkyti į karo prieš Lenkiją vežimą, tačiau „bičiuliški“ santykiai

*Tiesa, lenkų istorikas Jerzy Kumanieckis, nagrinėjęs Lenkijos ir Rusijos taikos sutarties sudarymo aplinkybes, nurodo, kad rusų Taikos delegacijos vadovas A.Joffė lenkų reikalavimams „bandė prieštarauti“, motyvuodamas, kad tai atkerta Rusiją nuo Lietuvos ir Vakarų bei „pažeidžia jos gyvybinius interesus“.⁶¹ Pasak istoriko, ilgai spyriotis Varšuvai Maskva negalėjo, nes norėjo taikos, kad galėtų savo kariuomenę iš Vakarų fronto permesi į Pietų frontą – prieš Kryme veikiančią generolo Piotro Vrangelio armiją. Šią prielaidą J.Kumaneckis pagrindžia ir faktais apie Raudonosios armijos perdислоkavimą iškart po preliminarios Taikos sutarties sudarymo 1920 m. spalio 12 d.⁶² Tačiau, mūsų supratimu, tai nė kiek nesikerta su rusų diplomatijos siekiu spekuliuoti lietuvių ir lenkų teritoriniu ginču bei Vilniaus priklausomybės problema.

tarp šalių sustiprėjo. 1921 m. sausio pradžioje, apibendrinamas savo ir Rusijos karo atašė Kaune pulkininko Koliankovskio veiklą, A.Akselrodas URLK kolegijai nurodė, kad su Lietuvos karine vadovybe (K.Žuku) ir politikais (Juozu Purickiu, Ernestu Galvanausku) pavyko užmegzti gerus ar net puikius asmeninius kontaktus.⁶⁴ Beje, to savo atsiminimuose neslepia ir patys lietuvių veikėjai.⁶⁵

Lietuvių politikai ir kariškiai uoliai mynė Rusijos pasiuntinybės slenkstį ir Maskvos diplomatams įkyrėjo įvairiais prašymais. Pastarieji savo ruožtu iš Kauno stengėsi išpumpuoti kuo daugiau Lietuvos karinės žvalgybos ir diplomatų surinktos apie Lenkiją informacijos. Štai A.Akselrodas didžiudamasis į Maskvą rašė, jog Koliankovskis iš Lietuvos karinės vadovybės reguliariai gauna karinės žvalgybos žinių suvestines ir yra kviečiamas būti konsultantu reorganizuojant Lietuvos kariuomenę ir jos Generalinį štabą.⁶⁶

1921 m. sausio 14 d. užsienio reikalų ministras Juozas Purickis rusų diplomatu Semionui Aralovui tiesiai pareiškė, kad, Lenkijai atnaujinus puolimą, Lietuva savo jėgomis jokia būdu nepajėgs apsiginti.⁶⁷ Krašto apsaugos ministras pulk. K.Žukas kiek vėliau šią informaciją patvirtino ir minėto rusų diplomato prašė visokeriopos pagalbos.⁶⁸ Maskvos atstovas konkrečios pagalbos nežadėjo, tačiau aiškino, jog “sunkią valandą” Maskva Kauno tikrai nepaliks likimo valiai. Komentuodamas lietuvių prašymus, URLK diplomatas buvo ciniškesnis. Jis samprotavo: jeigu apie realią pagalbą ir nepagalvojama, tačiau deklaratyvią – suteikti būtina, kad Kaunas neprarastų vilties, laukdamas realios sovietų paramos. Anot S.Aralovo, netgi deklaratyvi parama Lietuvai padėtų išlaikyti Rusijos įtaką.⁶⁹

Lietuvos saugumo ir kariuomenės problemos rusų diplomatų akiratyje išliko ir vėlesniais metais. 1922-1923 m. premjeras E.Galvanauskas keletą kartų iš Rusijos bandė prašyti ginklų. Buvo norima, kad sovietai perleistų ar parduotų apie 100 000 vokiškų šautuvų. Ginklai Lietuvai buvo reikalingi kariuomenės modernizavimui. Siekta visus Lietuvos karius apginkluoti vienos sistemos ir kalibro šautuvais. Maskvos pasiuntinys Kaune Inokentijus Koževnikovas apie šį E.Galvanausko prašymą atsiliepė taip: “Galvanauskas paprašė šautuvų jau kelis kartus, bet, manau, iš mano tono jis suprato, kad tai beviltiškas reikalas, bent jau kol kas”.⁷⁰ Tvirtus ryšius I.Koževnikovas buvo užmezgęs ir su Lietuvos kariškiais: generolu Silvestru Žukausku, krašto apsaugos ministru Baliu Slidžiu, generolu Vladu Nagevičiumi. 1923 m. kovo 22 d. B.Sližys užtikrino rusų pasiuntinį, jog Lietuva niekada nesileis įtraukiama į jokiais antirusiškas sąjungas, jog karinis

susidūrimas tarp Lietuvos ir Rusijos neįmanomas, priešingai – abiem armijoms gali tekti kartu veikti “prieš bendrus priešus”.⁷¹ Nors Lietuvos krašto apsaugos ministras tų “bendrų priešų” neįvardijo, tačiau ir taip buvo aišku, jog kalbama apie pietinę Lietuvos kaimynę. Tų pačių metų birželio pradžioje I.Koževnikovą aplankė gen. V.Nagevičius su dviem jūrų karininkais. Vizito tikslas – gauti iš rusų nors vieną 1000-3000 tonų talpos karo laivą. Pranešime Maskvai sovietų pasiuntinys iš Lietuvos kariškių prašymą apibūdino taip: “Jie dabar jūreiviai be laivų Atsižvelgiant į psichologinį faktorių manau verta jiems duoti laivą ir taip padėti pagrindą jų laivynui. Tai sutvirtins mūsų ryšius su lietuvių karininkais ir valdančiaisiais sluoksniais Lietuva maža ir šis įvykis gerai nuskambės. Jeigu jie kreipiasi į mus, vadinasi, kitos didžiosios valstybės jiems atsakė neigiamai. Dovanoti nereikia, galima rasti abiem pusėm priimtina variantą”.⁷² Be to, diplomatas URLK kolegiją užtikrino, kad “Lietuvos kariškių nuotaikos mums itin palankios. Su lenkais jie pasirošę muštis, bet tik ne su mumis”^{72a}

1922 m. pabaigoje Lietuvos ir Rusijos santykių turinys tapo dar reikšmingesnis. Panašu, kad, Lietuvos vyriausybei priimant sprendimą palaiminti sukilimą Klaipėdoje, lemiamą reikšmę turėjo Rusijos pozicija. Lapkričio 20 d. susitikime su premjeru E.Galvanausku sovietų pasiuntinys Aleksandras Paikes patarė “sustiprinti partizaninį judėjimą Vilniuje ir dabar užimti Memelį”.⁷³ URLK kolegijai diplomatas teigė: “Ta idėja jam labai patiko, ir, greičiausia, apie tai Maskvoje bus kalbama su Jumis. Šiandien aš pakviestas pietų pas prezidentą, matyt, vėl bus šnekama apie tai”.⁷⁴ Pabrėšime, kad kiek anksčiau šį klausimą su rusų pasiuntiniu gvildeno vienas populiariausių ir įtakingiausių Lietuvos šaulių sąjungos vadų - rašytojas Vincas Krėvė-Mickevičius. Jis diplomatui skundėsi premjero neryžtingumu ir “ištižimu” sprendžiant Klaipėdos problemą. Kartu rašytojas užtikrino tvirtą šaulių apsisprendimą ir ryžtą eiti į Klaipėdą ir sugrąžinti uostą Lietuvai. Galime padaryti prielaidą, kad Klaipėdos sukilimas, o eventualiai ir susigrąžinimas, galėjo būti realizuotas šachmatų principu: rikis išjudino bokštą, o pastarasis įelektrino karalių.

Jau po sėkmingo lietuvių žygio į Klaipėdą, 1923 m. vasario 11 d., važiuodamas pro Lietuvą, Kaune trumpam stabtelėjo SSRS užsienio reikalų liaudies komisaras Georgijus Čičerinas. Stotyje branguji svečią, ko gero, palaiminusį lietuviškąjį “Drang nacht west”, pasitiko pats premjeras, kariškiai, URM valdininkai. E.Galvanauskas pats nepatingėjo užlipti į G.Čičerino vagoną-saloną ir palydėti svečią į stoties banketinę salę, kur jų jau laukė prabangiai padengtas stalas.⁷⁵ Nors po ne mažiau vaišingo

priėmimo Rygoje praslinkus vos kelioms valandoms komisaras jautėsi labiau pavargęs nei išalkęs ir ruošėsi miegoti, tačiau, I.Kožėvnikovo įkalbėtas, sutiko paviešėti Laikinojoje sostinėje. Ir nenusivylė. Raportuodamas Maskvai apie šį priėmimą Kaune, I.Kožėvnikovas rašė: “Čičerino priėmimas buvo labai šiltas, be tuščių nereikalingų tostų ir ilgų kalbų Pats banketas draugiško charakterio, atrodė, kad susitiko ir šnekučiuojasi pažįstami (kalbėta apie tą patį: Vilnių ir Klaipėdą – A.K.). Po banketo Čičeriną palydėjo iki vagono. Jau traukinyje Čičerinas, Krasinas ir Sabaninas (pastarieji du – URLK kolegijos nariai, komisaro palyda – A.K.) be paltų išėjo į vagono aikštelę dar kartą atsisveikinti. Visi susirūpino, kad Čičerinas neperšaltų ir traukiniui vos pajudėjus Galvanauskas asmeniškai uždarė vagono duris”.⁷⁶ Provincialus dėkingumas, matyt, reikštas “už Klaipėdą”. Tačiau toks lietuvišką prisitaikėlišumą liudijantis vaizdelis, net jeigu jis rusų diplomato kiek ir padailintas, verčia paklausti, ko turėta daugiau - naivaus gėrio ar kuklios baimės, ir ko labiausiai stokota – savigarbos ar supratimo? Matyt, būta ir vieno, ir kito. Beje, tai nebuvo vienintelis Respublikos pirmųjų asmenų “nesusigaudymas situacijoje” ir jausmų painiojimas su politika bei diplomatija. Dar 1922 m. vasaros pabaigoje URLK Vakarų skyriaus vedėjas Ganeckis nuolatinius Kauno skundus dėl lenkų grėsmės taip apibūdino: “Ar neperdeda jie Lenkijos pavojaus. Tuo klausimu mes neturime jokių žinių. Ta nelaiminga valstybė taip užspeista, kad ji visur, visada, visų bijo”.⁷⁷

Buvo domimasi ir konkrečiais asmenimis. Pirmiausia rusų diplomatus domino tie veikėjai, kurie buvo įtakingi ir Kauną galėjo paskatinti dreifuoti į Rusijos politinius vandenis. Maskvos atstovą sudomino S.Rozenbaumo pozicija, pasisakanti už tamprius Lietuvos ir Rusijos santykius bei apgailestaujanti dėl 1920 m. nesudarytos šalių karinės konvencijos. Po vieno pokalbio su S.Rozenbaumu 1922 m. gegužės pabaigoje rusų pasiuntinys Jakovas Davtianas rašė: “Kalbėjau su Rozenbaumu. Jis nepatenkintas Lietuvos vyriausybės politika, sako, kad reikalinga karinė sutartis su Rusija.... Aš reikšmingai vertinu Rozenbaumo žodžius, bet jie, matyt, atspindi tik atskirų lietuvių politinių sluoksnių-pažangistų – požiūrį”.⁷⁸ Beje, tokį S.Rozenbaumo politinį apsisprendimą galėjo lemti ne tik politiniai, bet ir finansiniai motyvai. Politikas centrinės Rusijos banke turėjo solidžią sąskaitą – 20 000 rublių, kuri po bolševikų atėjimo į valdžią liko užšaldyta. Vėlesniais metais S.Rozenbaumas dėjo pastangų tuos pinigus atgauti. Pavyzdžiui, 1923 m. spalio 20 d. rusų pasiuntinys savo dienoraštyje pasižymėjo: “Rozenbaumas prašo atiduoti jo

asmeninius 20 000 rublių iš Rusijos banko, sako – jam asmeniškai labai reikia. Reikėtų padėti ...”.⁷⁹ Suprantama, kad tokios Maskvos malonės galėjo tikėtis ne visi. Ją reikėjo užsitarnauti.

Pro SSRS diplomatų akis nepraslydo nepastebėtas nė vienas naujų krašto apsaugos, užsienio reikalų ministro ar kariuomenės vado paskyrimas, nuotaikos kariuomenėje. Pavyzdžiui, 1923 m. liepos 9 d. į Maskvą nuskriejo lakoniška I.Koževnikovo telegrama: “Generolo Žukausko (Silvestro – A.K.) paskyrimas vyr. karo vadu tai nuolaida Lenkijai”.⁸⁰ Be to, nuspręsta su generolu užmegzti glaudesnius kontaktus, bandyti jį “valdyti” per artimus jo aplinkos žmones. Tačiau Maskva, atrodo, jaudinosi be reikalo. Generolas nebuvo nesukalbamas žmogus ar antirusiškai nusiteikęs. Jau metų pabaigoje naujasis sovietų atstovas Lietuvoje su palengvėjimu Maskvai raportavo: “Generolas Žukauskas sako, kad Lietuva savo sostinės Vilniaus niekada neatsisakys, be to, jai reikia sienos su Rusija”.⁸¹

1923-1925 m. SSRS diplomatinis barometras Kaune užfiksavo keletą Lietuvos šalių sąjungos ir kariuomenės, tiksliau – karininkijos, nepasitenkinimo atvejų dėl vyriausybės vykdomos “nuolaidžiavimų” Lenkijai ir Vilniaus išlaisvinimo rengimo politikos. Tautininkų veikėjai V.Krėvė-Mickevičius ir prof.Augustinas Voldemaras tikino rusų diplomatus, kad vyriausybė “Šaulių sąjungą stengiasi pajungti sau ..., neleidžia šauliams vesti ginkluotos kovos okupuotoje Vilnijoje, neduoda lėšų, ginklų, draudžia pereiti demarkacinę liniją”⁸² Pirmasis netgi siūlė Vilnijoje veikiančių Lietuvos šaulių darbą koordinuoti su ten kovojančiais raudonųjų partizanų būriais. I.Lorencas šio pasiūlymo neskubėjo įgyvendinti, bet paprašė instrukcijų iš Maskvos.⁸³

1924 m. pradžioje tas pats I.Lorencas konstatavo, kad Lietuvoje akivaizdžiai kertasi dvi priešingos politinės linijos: “Tuo metu, kada nacionalistai, kariniai sluoksniai, inteligentija stoja už būtinybę suartėti su mumis, klerikaliniai-buržuaziniai sluoksniai lenkia į Lenkijos pusę”⁸⁴ Dar po kurio laiko pasiuntinys pastebėjo, jog “nuotaikos Kaune nervingos ..., kariškių areštai tęsiasi”, o vyriausybė valdžioje laikosi “tik represijomis”.⁸⁵

Nepamiršta paspekuliuoti ir ne itin darniais Lietuvos santykiais su šiauriniais kaimynais – Latvija ir Estija. 1925 m. birželio viduryje URLK kolegijos narys nors Semionas Aralovas I.Lorenčą instruktavo taip: “Reikia išnaudoti Lietuvos nesėkmę Ženevos konferencijoje dėl prekybos ginklais ta

⁷⁹Po 1923 m. pabaigoje kilusio kariškių nepasitenkinimo ir kalbų apie perversmą vyriausybė nusprendė areštuoti keletą įtariamų karininkų

prasmė, kad išpūsti jos nepasitenkinimą Pabaltės kaimynais, kurie jos nepalaikė. O taip pat pabrėžti didžiųjų valstybių poziciją Lietuvos atžvilgiu, - kad jos ją ignoruoja, ir paramą ji gali rasti tik pas mus. Pasakyti kad jos neryžtingumas veda prie jos tarptautinės padėties silpnėjimo”.⁸⁶ Tų pačių metų pabaigoje SSRS diplomatai Kaune aitrino Lietuvos kariškių, kai kurių Šaulių sąjungos vadovų ir LTS lyderių ambicijas nuversti “prolenkišką krikščionių demokratų vyriausybę ir į valdžią ateiti nekonstituciniu būdu – įvykdžius perversmą.

Spekuliuodama Lietuvos kariniu silpnumu bei baime prieš eventualią Lenkijos agresiją, 1926 m. sovietų diplomatija Kaune smarkiai pasistūmėjo į priekį. Prasidėjus Lietuvos ir SSRS deryboms dėl nepuolimo sutarties sudarymo, Kaunas bandė užsitikrinti Maskvos diplomatinę ir karinę pagalbą eventualaus Lenkijos puolimo atveju. Bandyta net prastumti formulę, kad SSRS savo karine jėga “garantuoja dabar Lietuvos vyriausybės valdomą teritoriją”.⁸⁸ Tuo reikalu Lietuva prie nepuolimo sutarties siūlė sudaryti papildomą slaptą protokolą.⁸⁹ 1926 m. pavasarį kariškių ir vieno URM vadovų Juozo Purickio iniciatyva sovietams buvo siūloma pasirašyti slaptą dokumentą dėl šalių generalinių štabų bendradarbiavimo.⁹⁰ Tačiau Maskvos pozicija dėl karinio suartėjimo su Lietuva jau buvo pasikeitusi, ir ji visas Kauno iniciatyvas atmetė.⁹¹ Galbūt ir dėl to, kad konkreti tarptautinė padėtis Europoje neleido tikėtis greitai Lietuvą sovietizuoti, taigi ir “karinis bendradarbiavimas” su ja tuo tarpu nebuvo reikalingas. Analizuodami 1920-1921 m. įvykius ir turėdami galvoje 1939 m. rudenį per prievartą Lietuvai įpirštą “karinį bendradarbiavimą”, esame linkę manyti, kad “karinę sąjungą” su Lietuva sovietai traktavo kaip Lietuvos okupavimo mechanizmą.

Kita vertus, paleisti Lietuvą nuo “karinio bendradarbiavimo” pavadėlio nebuvo norima. Priešingai, retsykais buvo pakurstomos lietuvių viltys, kad iškilus būtinybei Sovietų Sąjunga tikrai suteiks karinę pagalbą. Be to, iš Lietuvos karinės vadovybės stengtasi išpumpuoti kuo daugiau vertingos informacijos apie Lietuvos ginkluotųjų pajėgų būklę ir planus, išgauti slaptas žinias apie Lenkijos bei Baltijos šalių jėgos struktūras. Kad Kaunas Maskvos diktuojamomis sąlygomis sutiktų “bendradarbiauti”, reikėjo, kad būtų suinteresuotas: turėtų grėsmingų priešų ir ieškotų jų vertų sąjungininkų. Šia linkme Maskvos diplomatija padirbėjo iš peties. Vykstant Lietuvos ir SSRS deryboms 1926 m. vasarą ir rudenį, rusų diplomatai Lietuvos politikams ir kariškiams beveik kas savaitę piršo mintį, kad “neprognozuojamas” Lenkijos vadovas J.Pilsudskis yra apsėstas planų vienokiu ar kitokiu būdu užkariauti Lietuvą. SSRS pasiuntinys Sergejus Aleksandroviskis ir karo atašė Baltijos

valstybėse Ivanas Kločko dėl to surengė plačią kampaniją. Lietuva keletą kartų buvo išpėta, jog Lenkija prie jos sienų neva koncentruojanti savo kariuomenę, traukianti šaulių būrius.⁹² Į šią veiklą buvo įtrauktas ir Vokietijos atstovas Lietuvoje Schrötteris. 1926 m. vasarą ir rudenį sovietų spauda – “Pravda” ir “Izvestiji”⁹³ skleidė antilenkišką propagandą. Siekdama įtikinti Lietuvos vyriausybę J.Pilsudskio pasirengimais pulti Lietuvą, sovietų diplomatija organizavo keletą diplomatinių akcijų užsienio valstybių sostinėse.⁹⁴ Tuo pačiu tikslu inspiravo kelis straipsnius užsienio spaudoje. SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Maksimo Litvinovo įsakymu rugpjūčio viduryje propagandinė kampanija pradėta Vokietijos spaudoje.⁹⁵ Akcijos tikslas – pakurstyti jau pradėjusį gesti Lietuvos ir Lenkijos konfliktą, provokuoti priešiškas dviejų tautų tarpusavio aistras bei pagreitinti sau palankios politinės sutarties su Lietuva sudarymą. Kartu siekta daryti politinį spaudimą ir Lenkijai, griauti jos tarptautinį autoritetą Europoje. “Mūsų kampanija dėl agresyvių Pilsudskio planų, atrodo, stipriai pakenkė Lenkijai pasaulio akyse ir ypač jai nemaloni prieš Tautų Sąjungos sesiją. Galbūt ta kampanija jai kenkia ir kreditų gavimo reikalu”,⁹⁶ – trynė rankas M.Litvinovas, rašydamas laišką SSRS reikalų laikinajam patikėtiniui Vokietijoje Ivanui Brodovskiui.

Maskvos insinuacijos nenuėjo veltui. Lietuvos vyriausybė pasiuntiniams užsienyje davė nurodymus akylai sekti Lenkijos vidaus ir užsienio politiką, karinį judėjimą bei reguliariai informuoti Kauną.⁹⁷ Tačiau labiausiai sovietų kampanija paveikė kariškius. Generalinio štabo viršininkas pulkininkas Kazys Škirpa nepasitikėjo Lenkija. Vos tapęs Generalinio štabo viršininku 1926 m. birželį, jis padarė išvadą, kad Lenkija yra realiausias ir grėsmingiausias Lietuvos priešas.⁹⁸ Todėl tiek K.Škirpa, tiek ir krašto apsaugos ministras Juozas Papečkys nedviprasmiškai pasisakė už Lietuvos politinį, o jei įmanoma, ir karinį suartėjimą su SSRS.⁹⁹ Gana dažnai bendraudamas su I.Kločko K.Škirpa praktiškai išdėstė jam visą Lietuvos Generalinio štabo parengtą gynybos nuo lenkų planą ir ne kartą išreiškė viltį, kad, J.Pilsudskiu užpuolus Lietuvą, Rusija “laiku ateis” į pagalbą.¹⁰⁰ Sovietų karo atašė pastarąsias K.Škirpos iliuzijas vengė komentuoti, jau nekalbant apie pažadus, tačiau “kariniais pokalbiais” su Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo viršininku liko patenkintas. Maskvai I.Kločko raportavo, jog K.Škirpa baiminasi, kad Kauną Lenkija gali užimti per 2-3 dienas, o likusią Lietuvos teritoriją okupuoti per tris savaites.

Lietuvos kariškių nepasitikėjimą savo jėgomis III dešimtmečio viduryje lėmė du dalykai: nepriklausomybės kovų metu patirti keli skaudūs

pralaimėjimai lenkams (pakanka prisiminti 1920 m. rugsėjo 22 d. lietuvių pralaimėjimą lenkams Suvalkijoje, kai į lenkų nelaisvę pateko apie 1700 Lietuvos karių)¹⁰¹ bei prastas Lietuvos ginkluotųjų pajėgų techninis ir organizacinis pasirėngimas atremti galimą priešų puolimą.¹⁰² Nedera pamiršti ir to, kad Lenkijos karo mašina keliolika kartų pranoko Lietuvos karinį pajėgumą.¹⁰³ Bendradarbiaudami su sovietais aukšto rango Lietuvos kariškiai bandė įgyti sąjungininką prieš priešą, kuris buvo atėmęs istorinę sostinę ir kuriam iš eilės buvo pralaimėtos kelios dvikovos. Be to, 1919-1920 m. lietuvių mūšiai su lenkais, ko gero, abiem pusėms turėjo skaudesnių pasekmių negu kovos su bolševikais. Bolševikus, padedant vokiečiams¹⁰⁴, Lietuva sutriuškino palyginti nesunkiai. Lietuvių karas su bolševikais 1919 m. lietuvių kariškių savimonės skaudžiai nepalietė. Lietuva šventė pergalę – ir fizinę, ir moralinę. Galima sakyti, kad lietuviai įgijo tam tikrą imunitetą bolševikams jaučiamai baimei. Tebeveikė ir ilgalaikiai psichologiniai faktoriai, tokie kaip didelės dalies Lietuvos karininkijos ankstesnioji tarnyba caro armijoje, intelektualinio pakilimo ir karinių tradicijų pažinimas, šeimyninės priežastys – nemaža dalis kariškių buvo vedę rusaites ir su Rusijoje likusiais jų giminaičiais palaikė vienokius ar kitokius ryšius. Taigi rusų (netgi bolševiko), kaip priešų, įvaizdis tarp Lietuvos kariškių nebuvo toks jau nuožmus ir neįveikiamas.

Liūdniau klostėsi rungtintis su Lenkija. Čia Lietuvos kariuomenė patyrė ir fizinį, ir dvasinį priešų pranašumą. Ryškiausias pavyzdys – kova dėl Vilniaus. 1918 m. gruodžio paskutinėmis dienomis – 1919 m. sausio pirmosiomis dienomis Raudonajai armijai artinantis prie Vilniaus, Lietuvos vyriausybė ir besikuriančios kariuomenės branduolys iš sostinės pasitraukė į Kauną.¹⁰⁵ Dar Lietuvos valdžiai tebesitraukiant iš Vilniaus, lenkiškoji miesto visuomenė bandė organizuoti pasipriešinimą rusams. Negausios lenkų legionierių pajėgos (taip pat ir vietinės) negalėjo sustabdyti kelių tūkstančių rusų, ir sausio 6 d. Vilnius buvo užimtas. Tų pačių metų balandžio 19-22 d. J.Pilsudskio pulkai, aktyviai remiami vietinių gyventojų¹⁰⁶, išvijo bolševikus iš Vilniaus. Netrukus Mykolo Sleževičiaus vyriausybė dėl Vilniaus okupacijos Lenkijai pareiškė protestą. Lietuviai ir lenkai, praktiškai nepradėję tarpusavyje kariauti, jau tapo priešais. Dar ryškesnis lenko, kaip klasingo priešų, įvaizdis susiformavo 1920 m. rudenį. 1920 m. spalį puldamas Vilnių L.Želigovskis, kalvotoje, gintis patogioje vietovėje laukė stipraus “žemaičių” pasipriešinimo¹⁷⁰, tačiau Lietuvos karinė vadovybė miestą įsakė palikti be mūšio. Tarp senųjų Vilniaus mūrų (kariniu požiūriu patogų gynybai ir galėjusių tapti tvirtove) lietuviai nesiryžo suremti ginklų su besiveržiančiu

priešu. Ir tikriausiai ne todėl, kad keli šimtai lietuvių karių pristigo drąsos pasipriešinti ir numirti sostinėje (kaip 1919 m. sausį pasielgė lenkų legionieriai bolševikams puolant), bet greičiausiai dėl to, kad nepasitikėta užnugariu – istorinės sostinės gyventojais. Heroizmo rodyti nebuvo kam. Lietuvių karių Vilniuje 1920 m. rudenį vietiniai gyventojai praktiškai negalėjo paremti nei fiziškai, nei morališkai. 1919 m. sausį nepabandžius kartu su vilniečiais pasipriešinti bolševikams, 1920 m. spalį sunku buvo tikėtis miestiečių pagalbos. Sunku rašyti, tačiau lietuvių heroizmas Vilniuje tuomet niekam nebuvo reikalingas. Tą tikriausiai suprato ir Lietuvos politinė bei karinė vadovybė, dėl kurių kaltės iš dalies taip ir atsitiko. Lietuviai nebuvo blogi kariai ar bailiai, tai parodė mūšiai su lenkais prie Jašiūnų, Širvintų ir Giedraičių¹⁰⁸, tačiau ginti istorinę sostinę, pasirodo, yra ne tas pat, kas ginti namus. Lietuviams pralaimėjus lenkams be mūšio Vilniuje, pastarieji tapo “klastingais”^{*} pirmųjų priešais beveik visam tarpukariui.

Lenkams prisegus “didžiausio Lietuvos priešų” žvaigždę, sovietams beliko ‘sajungininkų’ vainikas, nes mažytei Lietuvai dviejų galingų priešų (toli gražu ne idiliški santykiai klostėsi ir su vokiečiais)¹¹¹ aiškiai būtų buvę per daug. Bet kaip į Kauno iliuzijas reagavo patys vadinamieji sąjungininkai: gal III dešimtmečio viduryje Maskva puoselėjo šiltesnius jausmus Kaunui nei to paties dešimtmečio pradžioje?

1926 m. rugsėjo 28 d. Maskvoje sudaryta bilaterinė Lietuvos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutartis tarp Lietuvos kariškių sukėlė neslepiamą pasitenkinimą.¹¹² Aukštoji karininkija pritarė ir M.Sleževičiaus su G.Čičerinu Maskvoje sudarytam “džentelmeniškam susitarimui”, pasak kurio, šalys sutarė keistis visa su Lenkija susijusia informacija, o sovietai – Lietuvos naudai palenkti “visas sau draugiškas valstybes”.¹¹³ Komentuodamas I.Kločko pranešimus iš Kauno apie Lietuvos kariškių nuotaikas, 1926 m. spalio 19 d. SSRS revoliucinės karinės tarybos pirmininkas Klimentas Vorosiļovas laiške G.Čičerinui rašė: “Lietuvos

^{*}Tautinės lietuvių istoriografijos eksploatuojama Suvalkų sutarties “klasta”¹⁰⁹ – jau atskira tema, nes 1920 m. spalio 7 d. prieš pat vidurnaktį Suvalkuose pasirašyta **paliaubų sutartis** (kad taip ją galima interpretuoti, rodo sutarties turinys bei tai, kad iš Lenkijos pusės ją pasirašė kariškiai (beje, kažkodėl dviejų Lenkijos atstovų parašai prilygsta net penkiems Lietuvos atstovų – politikų ir kariškių – parašams¹¹⁰, turėjo įsigalioti tik... 1920 m. spalio 10 d. vidurdienį. Be to, ši sutartis nespėdė jokių teritorinės priklausomybės klausimų, o demarkacinę liniją išvedė tik iki Bastūnų, todėl negalėjo atskirti Vilniaus nuo Lenkijos kariuomenės kontroliuojamos teritorijos. Keista ir tai, kad tautinė istoriografija viso Suvalkų sutarties teksto atrodo nėra paskelbusi, o jos turinio – kritiškai analizavusi. Beje, dėl klastos. Mūsų supratimu, ne tik lietuviai jautėsi turį teisę šiuo žodžiu įvertinti Lenkijos politiką, bet ir lenkai – taip vadinantys lietuvių 1920 m. antroje pusėje gautą “neutralitetą”.

kariniai sluoksniai į sutartį bando įdėti daugiau turinio, negu ten jo yra iš tikrųjų. Jaučiamas noras suartėjimą su mumis parodyti taip, jog lenkams atrodytų, kad būsimame konflikte su Lenkija Lietuvą mes ginsime”.¹¹⁴ Kartu K.Vorošilovas nusprendė, kad, susiklosčius tokioms aplinkybėms – kol tebėra neišspręsti SSRS santykių ir politinio pakto su Lenkija klausimai – tokios lietuvių fantazijos ir didžiavimasis stipriu “sajungininku” Maskvai nėra parankūs. Pasak RKT pirmininko, “eiti į tolesnį suartėjimą su Lietuva, sudaryti išpūdį, kad SSRS neleis Lietuvos sutriuškinti, o po to leisti ją sutriuškinti, reiškia palaidoti visas viltis dėl baltų simpatijų mums ir mums patiems prieš save suformuoti bloką nuo jūros ligi jūros”.¹¹⁶ Taigi apie realią karinę bei politinę paramą Lietuvai Maskva ir negalvojo. Jau nekalbant apie susisaistymą su Lietuva sąjungininko išipareigojimais. Sovietų tikslai buvo ciniškesni ir konkretesni. Jau po nepuolimo sutarties sudarymo 1926 m. spalį SSRS revoliucinė karinė tarnyba numatė tokią karinio “bendradarbiavimo” su Lietuva programą: a) keistis žvalgybos žiniomis apie Lenkiją ir siekti pratęsti šio susitarimo galiojimo Latvijai laiką; b) atsiradus galimybei, suieškoti patikimus kandidatus į Lietuvos karo atašė postus Latvijoje ir Rumunijoje; c) karinę amuniciją Lietuvai parduoti tikta komercinėmis kainomis; d) kol kas Lietuvos karininkų nepriimti į Rusijos karinius mokomuosius junginius, bet neatsisakyti ieškoti kitų formų, leidžiančių susipažinti su abiejų šalių karinėmis pajėgomis, jų parengimu; e) neduoti Lietuvai jokių pažadų dėl partizaninio judėjimo (čia kalbama apie Kazio Škirpos Ivanui Kločko atskleistą vieną iš Lietuvos gynimosi nuo

Lenkijos plano dalių: Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo viršininkas Lenkijos okupacijos bei lietuvių partizaninio karo atveju vylėsi a priori užsitikrinti sovietų pagalbą), tačiau stengtis gauti tikslios informacijos apie lietuvių planus.¹¹⁷ Nepaisant akivaizdžios tokio “bendradarbiavimo” naudos Rusijai, pastaroji dar siekė kištis ir į Kauno vidaus politikos virtuvę – daryti įtaką kariškius skiriant į diplomatinę tarnybą. Kaip kitaip suprasti punktą “b”?

* Vienas žymiausių tarpukario Lietuvos diplomatų Petras Klimas 1926 m. rudenį po Lietuvos ir SSRS pakto sudarymo Paryžiuje šmaikštaudamas taip argumentavo lietuvių apsisprendimą: “Didelį prietelį geriau turėti tuojau, negu visada turėti daug didelių neprietelių”. O pranešime, nusiųstame į Kauną, pabrėžė, kad “tas absurdiškas palyginimas daugiau įtikina negu ilgos notos”.¹¹⁵

Tačiau Maskvos politikos Kaunas neperprato. Koalicinės kairiojo centro vyriausybės ir karinės vadovybės entuziazmas 1926 m. rudenį Rusiją jau turėti savo sąjungininku buvo toks didelis, jog kai kuo primena Don Kichoto meilę Dulsinėjai. Netgi po visų XX a. viduryje Lietuvą užklupusių nelaimių ir kataklizmų, retrospektyviai žvelgdamas atgal, prisiminimuose K.Škirpa rašė, kad Sovietų Sąjunga (dėl politinių motyvų) buvo suinteresuota kariškai stipria Lietuva, įstengiančia savo jėgomis priešintis Lenkijai.¹¹⁸ Regis, panašių iliuzijų rūkas tvyrojo ne tik kariškių, bet ir politikų galvose. Tapęs premjeru, M.Sleževičius konstatavo, kad Lietuva “turi būti pasiruošusi karui su Lenkija”¹¹⁹, tačiau kaip tokia kare išsiversti be Rusijos pagalbos, atrodo, neįsivaizdavo. * 1926 m. spalį M.Sleževičiui šovė į galvą idėja, jog už neįvykdytą Rusijos išipareigojimą, įrašytą į Taikos sutartį, duoti Lietuvai išsikirsti miško iš 100000 dešimtinių ploto, kaip kompensaciją iš Sovietų Sąjungos, galima gauti tam tikrą kiekį karinės ginkluotės. Pasak K.Škirpos, tokia mintis M.Sleževičiui kilo jau nebesitikint, jog Maskva įvykdys miško koncesijos išipareigojimą. Kariuomenės reorganizaciją vykdančiam Generaliniam štabui premjero planas buvo “tikras radinys.”¹²⁰ K.Škirpa skubiai parengė reikalingos ginkluotės sąrašą. Generalinio štabo viršininkas tikėjosi iš SSRS gauti ginklų 6 pėstininkų divizionams ir 3 sunkiosios artilerijos pulkams. Lietuvius itin domino sunkioji artilerija, karo lėktuvai ir laivai (minininkai ir traleriai).

Netrukus Kauno siūlymai buvo perduoti Maskvai. Sovietų elgesys buvo dviprasmiškas. Apginkluoti Lietuvą jie neturėjo nė mažiausio noro. Tačiau pernelyg greitas Kauno siūlymų atmetimas galėjo sugadinti rusų su lietuviais “medaus mėnesį”, prasidėjusį po nepuolimo sutarties pasirašymo, Maskvą baugino mintis, jog paktas gali likti neratifikuotas. Vengiant tokios perspektyvos, donkichotams iš Kauno buvo pastatytas vilčių ir pažadų malūnas. Jau spalio viduryje I.Kločko gavo griežtą URLK nurodymą artimiausiu metu lietuvius “prijaukinti, paglostyti ir pamaitinti pažadais.”¹²² Spalio 26 d. URLK kolegijos posėdyje Kauno prašymas Rusijos neįvykdytą

*Beje, tokia premjero pozicija nebuvo vienadienis kaprizas. M.Sleževičius ir anksčiau pamąstydamas kaip rusiško lokio grėsme įbauginti Lenkiją (tarsi ta grėsmė Varšuvai būtų buvusi didesnė negu Kaunui). Pavyzdžiui, dar 1921 m. vykstant lietuvių su lenkais deryboms ir Paulo Hymanso projektų svarstymui M.Sleževičius viename laiške savo bendrapartiečiams nurodė tokią išeitį šioje geopolitinėje kombinacijoje: “Mums dabar reikalinga “peredyška”, kol ant rytų politikos pasirodys naujos jėgos, kurios padės mums atsikratyti to artumo su lenkais ir balansuoti savo nepriklausomybės išlaikymo reikalą tarp rusų ir lenkų”.^{120a}

koncesiją kompensuoti ginklais net nebuvo svarstoma. Nagrinėtas klausimas tik “dėl ginklų pardavimo”.¹²³ URLK kolegijos priimtas sprendimas buvo Kauno naudai: ginklų Lietuvai neparduoti, bet, kol nebaigti politiniai ir ekonominiai susitarimai su Lietuva, nutarta iš karto neigiamai neatsakyti.¹²⁴

Lapkričio 1 d. SSRS atstovas Lietuvoje S.Aleksandrovskis M.Sleževičiui pareiškė, kad Maskva pritaria Kauno siūlymams ir skubiai svarsto, kokius konkrečius ginklus Lietuvai galėtų tiekti. Nuo konkretesnių paaiškinimų premjerui susilaikė, nes buvo gavęs URLK kolegijos nario Boriso Stomoniakovo nurodymą “jokių išsipareigojimų neduoti, o tik palaikyti lietuvių viltis”.¹²⁵ Tokios taktikos rusų diplomatai laikėsi nepuolimo sutarties ratifikavimo Kaune. Nepadėjo net lietuvių nevilts. “Ginklus reikėjo gauti kaip galima greičiau, todėl Vyriausiasis štabas jautėsi desperatiškai”, – vėliau prisiminimuose rašė K.Škirpa.¹²⁶ Nei K.Škirpos, nei J.Papečchio įtikinėjimai, kad ginklus Lietuvai SSRS privalo tiekti kaip kompensaciją už 1920 m.Taikos sutarties išsipareigojimų neįvykdymą, sovietų karo atašė nepaveikė. I.Kločko visus lietuvių išvedžiojimus ir mėginimus išprovokuoti tuo klausimu diskusiją atremdavo burtažodžiu, jog tai ne jo, bet “politikų kompetencija”.¹²⁷ Kaip jau turėjome progos pažymėti, kiek sukalbamesnis šiuo klausimu buvo S.Aleksandrovskis, kuris nepuolimo sutarties ratifikavimo dieną Kaune M.Sleževičiui pareiškė, kad Lietuva iš Rusijos galinti išsigyti nuo Pirmojo pasaulinio karo laikų likusių trofėjinų vokiškų ir anglišių ginklų.¹²⁸ Nors premjerą ir šis, švelniai tariant, kuklus siūlymas sudomino, tačiau greitai paaiškėjo, jog tai tebuvo tik Maskvos noras papildomai apsidrausti (likus vos kelioms valandoms iki nepuolimo sutarties ratifikavimo!). Politinį paktą ratifikavus, Maskvos diplomatų porą mėnesių suktas vilčių ir pažadų dėl ginklų tiekimo Lietuvai malūnas sustojo. Gruodžio pradžioje S.Aleksandrovskis lietuvius nuliūdino. Diplomas gavo iš URLK kolegijos instrukcija, kad “ginklų tiekimo Lietuvai kaip kompensacijos už 1920 m. Taikos sutarties išsipareigojimus reikalai prasti, nes tinkamų ginklų nėra”.¹²⁹

Tai buvo netiesa. Trečiojo dešimtmečio viduryje Sovietų Sąjunga disponavo dideliais naikinimo ištekliais ir gana plačiai vertėsi ginklų prekyba. Pavyzdžiui, 1926 m. sausio pradžioje VPK(b) CK Politinis biuras davė leidimą parduoti Turkijai 44 haubicas ir 16 patrankų su 1800 sviedinių kiekvienai.¹³⁰ Praslinkus vos porai mėnesių po neigiamo atsakymo Lietuvai pranešimo, 1927 m. vasario 6 d. ta pati institucija už 9 mln. rublių ekvivalentą valiuta (dolerius, markes, svarus sterlingų arba auksą) patvirtino Turkijai parduodanti dar 40 haubicų. Ginklai turkams buvo parduoti netgi

kreditan: 11% sumos pirkėjas turėjo sumokėti iškart, o likusiuosius lygiomis dalimis kas 6 mėnesiai per 3 metus.¹³¹ 1927 m. gegužės pradžioje Politinis biuras priėmė specialų slaptą nutarimą, dar labiau palengvinantį ginklų prekybą. Siekiant užsidirbti valiutos, ginklus leista pardavinėti dempingo kainomis net su 50% nuostoliu.¹³² Pirkėjams sudarytos itin palankios kreditavimo sąlygos: dar prieš prekės išsiuntimą pirkėjas sumoka 25% bendros sandėrio sumos, o likusią – tolygiai per 2-3 metus.¹³³ Ginklai buvo parduodami ne tik Turkijai, bet ir Afganistanui, Kinijai, Vokietijai.¹³⁴ Itin sėkmingai tuomet plėtotas karinis bendradarbiavimas su Vokietija: šalys keitėsi kariniais ekspertais, aukšto rango kariškių delegacijomis, viena kitai teikė karinę techninę pagalbą.¹³⁵ Su Vokietijos kariniu kompleksu “Junkers” SSRS buvo sudariusi ne vieną koncesinę sutartį. Pavyzdžiui, 1926 m. liepą, atsiliepdamas į “Junkers” firmos prašymą, Politinis biuras 1926 m. kovo 4 d. nusprendė likviduoti koncesinę susitarimą su firma (kad “firma nebūtų išaiškinta”). Kartu nutarta “sutikti iš firmos paimti 12 bombonešių” ir pradėti derybas dėl tolimesnio bendradarbiavimo.¹³⁶ 1927m. vasarį Politinis biuras pritarė M.Litvinovo, K.Vorošilovo ir Reichelio siūlymui už prekes ir paslaugas firmai “Junkers” sumokėti “ne daugiau 3,2 mln. rublių”.¹³⁷ Kariniu bendradarbiavimu tuomet buvo patenkintos abi šalys: Berlynas tokiu būdu stengėsi apeiti Paryžiuje Taikos konferencijos sprendimais įteisintą Vokietijos ginkluotųjų pajėgų nuolatinę priežiūrą ir kontrolę, o Maskva – tobulinti savo karinę pramonę ir ginkluotę bei, stengiantis išlaikyti Vokietijos interesą Rusijai, trukdyti pirmosios suartėjimui su Prancūzija ir Didžiąja Britanija. Pažymėtina, jog trečiajame dešimtmetyje maskuojant Vakarų Europos, Vokietijos ir Rusijos karinius ryšius, nemažai pasidarbavo vokiečių komunistai, kurie pagal nurodymą iš Maskvos tuo tikslu suorganizavo ne vieną propagandinę kampaniją.¹³⁸

Kita vertus, kariniu bendradarbiavimu su “limitrofinėmis” Baltijos valstybėmis Maskva nebuvo suinteresuota. Šioms šalims praktiškai nebuvo taikomos jau minėtos SSRS karinės prekybos lengvatos. Projektuodama “Drang nacht West” Rusija vengė pardavinėti ginklus Lietuvai, Latvijai, ir Estijai. Jau nekalbant apie jokias ‘kompensacijas’, kaip naiviai tikėjosi kai kurie politikai ir kariškiai. Priešingai, buvo stengiamasi, kad Baltijos valstybės nesuformuotų pajėgių jėgos struktūrų, galinčių tapti rimta kliūtimi SSRS invazijai į šį regioną.

Iš esmės Lietuvos ir SSRS karinio “bendradarbiavimo” pobūdis nepasikeitė ir trečiojo dešimtmečio pabaigoje – ketvirtojo dešimtmečio pirmojoje pusėje. Maskva ir toliau iš Kauno sunkė informaciją apie Lenkiją

ir Baltijos šalis, akylai sekė Lietuvos ginkluotųjų pajėgų pulsą. 1926 m. gruodžio 17 d., netrukus po vyriausybės perversmo Lietuvoje, sovietai atkreipė dėmesį į tai, jog dauguma jaunesnių karininkų, kurie aktyviai dalyvavo perversme ir turėjo nemažą įtaką premjerui ir užsienio reikalų ministrui prof. A.Voldemarui, yra priešišškai nusiteikę Rusijos atžvilgiu.¹³⁹ Šią informaciją Maskvoje URLK kolegijos nariui B.Stomoniakovui patvirtino ir Lietuvos pasiuntinys J.Baltrušaitis, jog tarp kariškių, deja, yra tokių, kurie siekia paaštrinti Lietuvos santykius su SSRS.¹⁴⁰ Sovietų diplomatai ne kartą baiminosi, kad ir A.Voldemaras “neužsikrėstų” panašiomis nuotaikomis.

Įdomu, jog po vyriausybės perversmo, tarp demokratinio ir autoritarinio (autoritetinio) režimo šalininkų vykstant aštriai vidaus politinei kovai, pirmieji savo pergalę ir demokratijos sugrąžinimą Lietuvoje bandė sieti su... glaudžiu Lietuvos ir Sovietų Sąjungos kariniu bendradarbiavimu. 1927 m. gruodį vienas įtakingiausių liaudininkų veikėjų, “Lietuvos žinių” redaktorius Pranas Dailidė rusų diplomatei Levkovič pareiškė, kad SSRS galėtų smarkiai paveikti Lietuvos vidaus politinį gyvenimą bei demokratijos likimą – suteikti Lietuvai karinę pagalbą – tik tuo atveju jei tautininkai sutiktų sudaryti koalicinę vyriausybę.¹⁴¹ Net jeigu toks planas buvo tik paties P.Dailidės apgailėtina iniciatyva, tačiau jis parodė kai kurių žymių demokratinės opozicijos veikėjų desperaciją bei Lietuvos vidaus politikos jautriausią vietą. Tuo Maskva galėjo tikėtis veiksmingai manipuliuoti. Kaip rodo dokumentai, tokias demokratų nuotaikas Maskva turėjo omenyje visą A.Smetonos valdymo laikotarpį. Neatsitiktinai su opozicijos lyderiais St.Kairiu ir itin su M.Sleževičiumi buvo palaikomi tiesiog puikūs santykiai, kuriais naudojantis manipuliuota Lietuvos spauda, viešąja nuomone.¹⁴² Ar panašios demokratų nuotaikos lemtingaisiais 1939-1940 m. nebus atlikusios Mauro darbo? Nuolat glaudžiai bendraudami su Lietuvos pozicija ir opozicija, rusų diplomatai galėjo turėti ne vieną precedentą, leidžiantį spėti, kad “tinkamai suredaguotą” SSRS ultimatumą nekonstitucinei Lietuvos vyriausybei lietuvių demokratinė opozicija pirmiausia galėjo susieti ne tiek su grėsme Lietuvos valstybingumui, kiek su įtarimu, jog tai tėra proga atsikratyti nekenčiamo režimo. 1940 m. birželį politinio scenarijaus pradžia lyg ir žadėjo panašią atomazgą – viskas buvo daroma taip, tarsi papildomo sovietinės kariuomenės kontingento įvedimas į Lietuvą būtų galėjęs tapti prielaida Lietuvos demokratizavimui!?

Trečiojo dešimtmečio pabaigoje SSRS karo atašė Lietuvoje V.Kordiumovas buvo užmezgęs neblogus ryšius su Lietuvos kariškiais:

generolu Vladu Nagiu-Nagevičiumi, pulkininku J.Jackumi, pulkininku Z.Gerulaičiu, generolu Teodoru Daukantu, pulkininku Baliu Giedraičiu, pulkininku Povilu Plechavičiumi, pulkininku Kaziu Skuču. Bendrauta įvairiomis temomis: karinėmis, valstybės saugumo, privačiomis. Pavyzdžiui, gen. V.Nagys-Nagevičius pripažino Lietuvos kariuomenėje tarp “senių” ir jaunimo egzistuojant “trinti” dėl politinės orientacijos bei vertybių sistemos.¹⁴² Kartu generolas bandė rūpintis ir savo Rusijoje likusiais giminaičiais. Anot V.Kordiumovo, “Nagevičius nori parsitemti į Lietuvą savo brolių, dirbantį banke Irkutske, ar bent jo sūnų”.¹⁴³ Diplomatas konkrečių išpareigojimų vengė, sakydamas, jog tai “sunkiai įmanoma”, tačiau žadėjo pasiteirauti įtakingų instancijų nuomonės ir iširti persikėlimo į Lietuvą galimybes. “Simpatiško, proto, santūraus, mums palankaus” žmogaus išpūdį V.Kordiumovas paliko plk. J.Jackui.¹⁴⁴ Nemažai įdomios informacijos apie nuotakas Lietuvos kariuomenėje, vyriausybėje, politinių partijų tarpusavio kovas, žymius veikėjus suteikė eksministras gen. T.Daukantas bei tuometinis krašto apsaugos ministras plk. B.Giedraitis. Pirmasis smulkiai papasakojo apie A.Voldemaro kivirčą su A.Smetona bei savo konflikto su A.Voldemaru priežastis ¹⁴⁵, antrasis ne kartą skundėsi “labai įtempta padėtimi” Lietuvos kariuomenėje, aktyvia voldemarininkų veikla.¹⁴⁶ Pasak B.Giedraičio, padėtis 1930 m. rugsėjį buvusi beveik katastrofiška: pirmosiomis rugsėjo dienomis, “prieš išstremiant Voldemarą” iš Kauno, jis pats dvi paras be miego sėdėjęs štabe.¹⁴⁷ Ministras V.Kordiumovą tikino, kad padedant SSRS tikisi pakelti armijos kovingumą. Be to, jis labai atsargiai užsiminė, jog kai kas Kaune galvoja, kad A.Voldemarą finansiškai remia Maskva.¹⁴⁸ Plk. B.Giedraitis Lietuvos problemas aptarinėjo ir su kitais SSRS karo atašė. 1932 m. sausį jis rusų diplomatui Fechneriui pareiškė, kad Rusijos ir Lenkijos nepuolimo sutartis Kaunui kelia nerimą, todėl Maskva Lietuvai turėtų parodyti daugiau draugiškumo, priešingu atveju – Lietuvai “draugų teks ieškoti kitur”.

SSRS pasiuntiniui Lietuvoje Michailui Karskiui artimus ryšius pavyko užmegzti su vidaus reikalų ministru pulkininku Steponu Rusteika, kuris, nors ir būdamas “nusiteikęs prieš komunizmą” (taip save apibūdino pats S.Rusteika), nevensgė dalytis turima informacija su rusų diplomatu. 1933 m. gruodį M.Karskiui jis guodėsi, kad Lietuvos armijos Generaliniame štabe veikia įvairių politinių orientacijų karininkai. Anot plk.S.Rusteikos, pulkininkams Kaziu Griniui (nepainioti su prezidentu!) ir Juozui Lanskoranskiui lenkai (o galbūt ir Lenkijos informatoriai) daro neabejotiną įtaką, o pulkininkams Oskarui Urbonui ir Kaziu Škirpai – Vokietijos

šalininkai.¹⁵⁰ Pats vidaus reikalų ministras M.Karskiui aiškino, jog “SSRS labai svarbus politinis faktorius Lietuvai”, todėl jis pasisako už “draugiškus ir tamprius” Kauno ir Maskvos ryšius. Kartu ministras rusų pasiuntinį įtikinėjo, kad A.Voldemaras – “vokiečių agentas”. Anot S.Rusteikos, Lietuvos saugumas nustatė, jog buvęs prezidento A.Smetonos bendražygis Vokietijos pasiuntinui Lietuvoje Erichui Cechlinui perduoda “ypatingą informaciją”. Po vieno A.Voldemaro vizito pas Vokietijos pasiuntinį pastarasis tuoj pat paskambino į Berlyną ir paprašė leidimo skubiai atvykti, nes turįs “ypatingos informacijos” – E.Cechlino pokalbio su Berlynu slapta klausėsi Lietuvos saugumas.¹⁵¹ Kad buvęs premjeras ir užsienio reikalų ministras ketvirtajame dešimtmetyje tapo Vokietijos agentu, labai abejotina. Ši kaltinimą patvirtinančių faktų mums nepavyko aptikti. Kita vertus, neatmestina, jog ambicingas ir arogantiškas veikėjas, su A.Smetona kovojantis dėl valdžios, būdamas nepatenkintas pastarojo “prorusiška orientacija”, tikrai galėjo vokiečių diplomatu papasakoti intriguojančią istoriją ar pasiūlyti scenarijų, kaip Lietuvos užsienio politiką labiau pakreipti Vokietijos naudai. Žinant A.Voldemaro charakterį, tuo visiškai netektu stebėtis. Galima ir kitaip suprasti vidaus reikalų ministro pasakojimą: tokiu būdu norėta (galbūt net prezidento A.Smetonos nurodymu?) užtikrinti ar bent apriboti triukšmingai į valdžią besibraunancio politikos vizitus į SSRS pasiuntinybę. Nestebintų ir tai, jog taip S.Rusteika demonstravo savo asmeninį neprielankumą A.Voldemarui.

Atrodo, jog į vidaus reikalų ministro nemalonę buvo patekęs ir tuometinis Lietuvos karo atašė Vokietijoje pulkininkas K.Škirpa. S.Rusteika M.Karskiui pranešė, kad iš Berlyno į Kauną atėjo du K.Škirpos laišakai, siūlantys Lietuvos ir Vokietijos karinėms žvalgyboms bendradarbiauti.¹⁵² Pasak ministro, prezidentas šias iniciatyvas atmetė ir nurodė K.Škirpai “susiaurinti bendradarbiavimą su Vokietijos kariniais sluoksniais”.¹⁵³ Po kelių dienų šią informaciją rusų diplomatu patvirtino ir plk. B.Giedraitis, kuris pareiškė, kad Lietuva “į siūlymą bendradarbiauti žvalgyboms atsakė neigiamai”, tačiau lietuviams esą naudinga iš vokiečių mokytis karo meno.¹⁵⁴ Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Lietuvos ir Vokietijos karinius ryšius Maskva itin uoliai stebėjo. Dar 1932 m. pradžioje buvo konstatuota, kad Lietuvos kariuomenės ir reichsvero santykiai “tradiciskai puikūs”.¹⁵⁵

Tačiau nacių atėjimas į valdžią Vokietijoje lietuvių ir vokiečių ryšius, tarp jų ir karinius, išderino. A.Hitlerio atvira revanšistinė politika ir karo propaganda Lietuvą dar labiau pastūmėjo į sovietų glėbį. Maskva tuo puikiai naudojosi ir 1934-1936 m. išplėtė savo įtaką tarp Lietuvos kariškių.

1934 m. sausio pabaigoje Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo viršininkas generolas Petras Kubiliūnas, bendraudamas su M.Karskiu, patvirtino, kad “Rytprūsiuose, Tilžės rajone, vokiečiai turi apie 20000 smogikų, ginkluotų šautuvais ir kulkosvaidžiais”.¹⁵⁶ Be to, generolas pažymėjo, kad nors “dabar Vokietijos puolimo nelaukiama, bet politiškai stiprinama padėtis Klaipėdoje ir kariškai – gynybinė vakarų siena: Tauragėje baigiamos statyti kareivinės naujai formuojamam pulkui”.¹⁵⁷

Sovietų karinės paramos tikėjosi ne tik kariškiai, bet ir politikai. Antai 1934 m. vasarą į Maskvą atvykęs Lietuvos užsienio reikalų ministras Stasys Lozoraitis išsiderėjo, kad SSRS Lietuvai parduotų ginklų. Sovietai pažadėjo¹⁵⁸, bet, kaip matysime vėliau, vengė pažadus tesėti. 1935 m. pradžioje Lietuvos užsienio reikalų ministras Stasys Lozoraitis vėl kreipėsi karinės pagalbos į sovietus. Stiprėjant nacių antilietuviškai politikai, 1935 m. vasarį S.Lozoraitis “primygtinai” prašė, kad tų pačių metų pavasarį į Klaipėdą atplauktų rusų laivynas.^{158a} Perduodamas Lietuvos užsienio reikalų ministro žodžius Maskvai M.Karskis, be visa kita, pažymėjo, kad “prašymą reikia patenkinti”, siūlau klausimą iškelti Vyriausybėje”.¹⁵⁹ Kartu pasiuntinys nurodė, jog S.Lozoraitis Klaipėdoje tikisi išvysti ne tik rusų, bet ir prancūzų laivyną. Be to, M.Karskis URLK kolegijai pranešė, kad paskutiniu metu prancūzai labai domisi Lietuvos ginkluotosiomis pajėgomis. Anot pasiuntinio, Vasario 16-osios švenčių proga Kauną aplankė net keturi karo atašė, kurie domėjosi “Lietuvos galimybėmis žvalgyti Rytprūsius”, Klaipėdos uostu bei Lietuvos karinėmis oro pajėgomis.¹⁶⁰ 1936 m. pavasarį tas pats M.Karskis pranešė Maskvai, kad Prancūzijos kariuomenės Generalinis štabas “gana intensyviai ginkluoja Lietuvos armiją”.¹⁶¹

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje Vokietijos destruktivi (į agresiją orientuota) politika ir akivaizdus SSRS suinteresuotumas Pabaltiju Kaune atgaivino viltis, jog Maskva gali padėti apginkluoti Lietuvos kariuomenę. 1934-1936 m. atsinaujino derybos dėl Sovietų Sąjungos ginklų Lietuvai perdavimo. Specialistams nesiekiant susitarti ir Maskvai S.Lozoraičiui duoto pažado nevykdant, 1935 m. balandį šiuo reikalu pradėjo rūpintis pats prezidentas A.Smetona. M.Karskiui jis pareiškė, kad “davė nurodymą paspartinti derybas dėl ginklų pirkimo SSRS”, ir kartu paprašė kreditų tai ginkluotei pirkti.¹⁶² Tačiau 1935 m. derybos dėl ginklų pirkimo ir pardavimo į priekį nepasistūmėjo nė per žingsnį. Todėl 1936 m. vasaros pradžioje A.Smetona šį klausimą atnaujino. Kalbėdamas su SSRS pasiuntiniu, jis išreiškė viltį, jog šalių ryšiai ir toliau stiprės, kad “SSRS vadovybė vertina ir toliau vertins mažą Lietuvą, kurios nepriklausomybė yra rimtas veiksnys

SSRS saugumui”.¹⁶³ Prezidentas pabrėžė, jog yra būtina, kad atsižvelgdama į pastarąją prielaidą Maskva “padarytų labiau praktines išvadas ir realiau padėtų Lietuvai – stiprintų jos karinį pajėgumą”¹⁶⁴ Pasak A.Smetonos, per paskutiniuosius pusantrų metų vyriausybė sugebėjo rasti lėšų, “todėl apginkluojant Lietuvą padaryta nemažai”. Tačiau, anot valstybės vadovo, Lietuvai reikia “ginklų kredito iš SSRS. Lietuva neprašo veltui – reikalingas tikrai kreditas 5-6 metams”.¹⁶⁵ Savo prašymą argumentavo sudėtinga Lietuvos tarptautine padėtimi, nereguliuotais santykiais su Lenkija ir Vokietija bei iš to išplaukiančiu būtinumu Lietuvos ginkluotąsias pajėgas padidinti nuo 3 iki 4 divizijų. M.Karskis dėl nepavykusio ginklų Lietuvai pardavimo kaltę mėgino versti “korumpuotiems” lietuvių valdininkams. Į A.Smetonos prašymus padėti apsiginkluoti Maskva neskubėjo atsiliipti ir šįkart.

Tų pačių metų rudenį aklavietėje atsidūrusias derybas mėgino gelbėti premjeras Juozas Tūbelis. M.Karskiui ir sovietų prekybos atstovybės Lietuvoje vadovui Pikmanui spalio 2 d. premjeras ūkiškai pasiūlė, kad už ginklus Maskvai Kaunas “gali sumokėti kiaulėmis”.¹⁶⁶ Tokio sandėrio perspektyva Maskvą papiktino. Tačiau išradingumą šioje situacijoje pademonstravo tas pats Pikmenas. Jo dėka lyg ir buvo rastas kompromisas: sovietai sutinka, jog 40-60% jų ginklų vertės būtų sumokėta lietuviškomis kiaulėmis, bet Lietuvos vyriausybė turi leisti Maskvai “tiekti bėgius į Lietuvą ir statyti radijo stotį”.¹⁶⁷ Regis, URLK kolegija vilkino ir šį išradimą. 1936 m. spalio 17 d. M.Karskis kolegijos nariui Nikolajui Krestinskiui rašė: “Rugsėjo 15 d. lietuviai konkrečiai paprašė parduoti jiems ginklų, dabar mes turime nuspręsti irgi konkrečiai”.¹⁶⁸

Nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio pastebimai išryškėja Maskvos pastangos daryti įtaką personalijoms – aukšto rango Lietuvos kariškiams ir politikams. Pradedama nesibaigianti aukštų Lietuvos pareigūnų svečiavimosi SSRS kompanija. Bene pirma kregždutė, 1934 m. sausį aplankiusi bolševizmo citadelę, buvo tuomet dar pulkininkas, vėliau liūdnei pagarsėjęs, generolas Vincas Vitkauskas. Kelionė į SSRS jam paliko gerą įspūdį. V.Vitkausko apsilankymu Rusijoje liko patenkintas ir tuometinis Generalinio štabo viršininkas gen. P.Kubiliūnas.¹⁶⁹ Itin ši Maskvos kampanija išplėtojama 1936 m. Jau metų pradžioje M.Karskiui URLK kolegijos narys B.Stomoniakovas nurodė: “Ypatingai mane dabartiniu metu domina vidaus politinė padėtis Lietuvoje. Ar vis dėlto negali pats per mūsų

karo atašė ir Kofmaną* rasti kontakto su kariškių sluoksniais ir informuoti mus apie tai, kas tenai vyksta”.¹⁷⁰ Kiek vėliau SSRS atstovybę Lietuvoje pasiekė paties užsienio reikalų liaudies komisaro Maksimo Litvinovo laiškas: “Panašu, kad stiprėja germanofilškos tendencijos armijoje ir visuomenėje. Anglija pritaras Lietuvos – Vokietijos suartėjimui. Ta kryptimi veiks Estija ir Latvija. Būtina stebėti visuomenės, kariškių, atskirų grupių veiksmus ir nuotaikas”.¹⁷¹ M.Litvinovo išgąstis pasirodė perdėtas. Sovietų Sąjungos reikalų laikinasis patikėtinis Lietuvoje S.Kofmanas URLK nuramino, kad Lietuvos kariuomenės Generalinis štabas “mano, jog sunkiai seksis bendradarbiauti su reichsveru” esant dabartinėms aplinkybėms.¹⁷²

Rusų diplomatai centro užsakymą – stebėti ir kontroliuoti Lietuvos kariškių nuotaikas – įgyvendino gana originaliai: susipažinti su Raudonosios armijos galia buvo pakviestas atvykti pats Generalinio štabo viršininkas pulkininkas Jonas Černius. Komentuodamas būsimąjį plk. J.Černiaus vizitą į SSRS, B.Stomoniakovas 1936 m. gegužės 11 d. laiške S.Kofmanui rašė: “Yra labai būtina palaikyti gerus santykius su Lietuvos armija. Černiaus vizitas prie to prisidės”.¹⁷³ Prognozės pasitvirtino su kaupu. J.Černiui grįžus iš Rusijos, S.Kofmanas URLK kolegijai nedelsdamas raportavo: “Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo viršininko Černiaus vizitas į SSRS paliko gerą įspūdį. Černius padarė net specialų pranešimą Smetonai”.¹⁷⁴ Po kelių dienų M.Karskis plk. J.Černiaus vizitą į SSRS vertino žymiai platesniame politiniame kontekste. URLK kolegijai diplomatas rašė: “Černiaus ir Dulksnio* apsilankymas Sovietų Sąjungoje mums labai naudingas faktorius – labai sustiprino mūsų pozicijas čia. Iki šiol abu jie buvo “šalti” SSRS atžvilgiu, bet dabar jų požiūris pasikeitė, ... blogėjant santykiams su Vokietija ir nesant perspektyvų susitarti su Lenkija karininkija žiūri į mus. Tai labai svarbu, turint galvoje, kad armija Lietuvoje vaidina svarbiausią vaidmenį ir išlieka lemiančiu faktoriumi. Reikia ir būtina toliau gilinti mūsų ryšius su Lietuvos karininkais, viršūnėmis. Tai labai mums naudinga.”¹⁷⁵ Be to, ta pačia proga pasiuntinys pažymėjo, kad prieš kelis metus SSRS apsilankęs Vitkauskas, dabar generolas, iki šiol išlieka vienu mums labiausiai atvirų ir prijauciančių karininkų. Reikia toliau tęsti Lietuvos karininkų kvietimo į Sovietų Sąjungą praktiką”.¹⁷⁶ J.Černiaus kelione ir priėmimu Rusijoje liko patenkintas ir A.Smetona. Prezidentas apie tai asmeniškai pareiškė M.Karskiui.¹⁷⁷

* Kofmanas – SSRS reikalų laikinasis patikėtinis Lietuvoje.

* Dulksnys Konstantinas – Generalinio štabo pulkininkas.

Perspektyva pasivažinėti po Sovietų Sąjungą susiviliojo ir Kauno burmistras Antanas Merkys, kuris dar užsimojo iš SSRS “gauti paskolą klinikos Kaune statybai ... arba jai įrangą”.¹⁷⁸ Įvertinęs Kauno burmistro politinį svorį ir planus, S.Kofmanas URLK kolegijai rašė: “Karskis mano, kad Merkį reikia pakviesti į Maskvą kaip Kauno burmistrą “susipažinti su Maskvos komunikacijomis”. Praktiškai tai būtų labai naudinga”.¹⁷⁹ Retrospektyviai žvelgiant į 1939-1940 m. politinius įvykius Lietuvoje, atrodo, jog rusų diplomatija “prijaukinama” A.Merkį neprašovė pro šalį.

1936 m. vasarą M.Karskis toliau skverbėsi į Lietuvos kariuomenę. Tiesa, ne be pačių lietuvių pagalbos. Rugpjūčio 1 d. išsiųstame į Maskvą laiške pasiuntinys nurodė: “Reikia toliau stiprinti santykius su Lietuvos kariuomene, atsiliiepti į Skučo (pulkininkas Kazys Skučas – Lietuvos karo atašė SSRS – A.K.) siūlymą dėl mūsų lėktuvų skrydžio į Kauną. URLK turi pritari, reikia kreiptis į Vorosilovą. Dabar mūsų lėktuvų vizitas į Kauną būtų labai lauktinas dalykas.”¹⁸⁰ Be to, M.Karskis pabrėžė, kad pulkininkas K.Skučas “siūlo Lietuvos kariškius – Vitkauską – pakviesti į mūsų manevrus. Reikia ir čia pritari”.¹⁸¹ Diplomatumui pavyko rasti bendrą kalbą ir su kitais Lietuvos aukšto rango kariškiais. Po poros savaičių jis patenkintas Maskvai raportavo, jog pulkininkai Stasys Dirmantas ir J.Černius “teigia, kad istorinė Lietuvos misija – apsaugoti Rytus nuo Vokietijos agresijos, bet šią savo misiją Lietuva gali atlikti tik nebūdama izoliuota ir turėdama atitinkamą paramą.”¹⁸² Kariuomenės vadas generolas Stasys Raštikis taip pat nebuvo skeptiškai nusiteikęs Rusijos atžvilgiu. SSRS karo atašė Lietuvoje Tiagunovą 1936 m. liepą pakvietęs pietų užtikrino, kad “Lietuvos pozicija SSRS atžvilgiu nepasikeitė”.¹⁸³ “Armija į politiką nesikiša, bet, kada reikalinga, gali pasakyti savo žodį ir ji yra už bendradarbiavimą su Sovietų Sąjunga”,¹⁸⁴ - pūtėsi nė vieno mūsų savo gyvenime nelaimėjęs žmogus su generolo antpečiais. Tokie aukšto rango kariškių pareiškimai negalėjo likti rusų diplomatų nepastebėti. Išvadas Maskva darė labai nuosekliai ir skrupulingai.

Maskvai neskubant apsispręsti dėl sovietinių lakūnų skrydžio į Lietuvą, 1936 m. spalį M.Karskis savo vadovybę skubino: “Aš manau, mūsų lakūnų vizitą į Kauną reikia išspręsti tuoj pat, nelaukiant pavasario. Tai turės didelį politinį efektą čia, dabartinėmis sąlygomis”.¹⁸⁵ Nė akimirksniui nenustota rūpintis Lietuvos kariniais kontaktais su trečiosiomis valstybėmis. Pavyzdžiui, 1936 m. birželio 1 d. pasiuntinys SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotoją Nikolajų Krestinskį informavo, jog “prancūzai nutraukė su Kaunu sutartį dėl lėktuvų tiekimo, nes reikia patiems stiprinti gynybą”.¹⁸⁶ Tų pačių metų lapkričio 1 d. M.Karskis URLK kolegijai pranešė,

kad "Lietuva pardavė Madrido vyriausybei ginklų per privačius asmenis. Išvežė norvegų laivas: artilerijos sviediniai ir angliški šautuvai. Ginklai seni ir prastos kokybės, tačiau kaina aukšta".¹⁸⁷

Tai, kad ketvirtojo dešimtmečio viduryje sovietai taip uoliai pradėjo ieškoti kontaktų su Lietuvos kariškiais, nėra atsitiktinumas. Europoje pradėjus tvenktis naujo karo audrai, Maskva nusprendė nelikti pasyvi stebėtoja. Pradėti regzti ir gvildinti scenarijai: kaip, kokiomis priemonėmis, kokiais būdais patogiausia sovietizuoti Lietuvą (eventualiai – visą Pabaltijį ir susigražinti "langą į Europą". Sovietų diplomatijos keliolika metų tirta Lietuvos vidaus politinė sankloda parodė, kad kariuomenė šioje šalyje yra itin jautrus ir įtakingas veiksnys. Rusų diplomatams nebuvo jokia paslaptis, kad kariškiai Lietuvoje neretai bando riesti nosį ir kištis į politiką. Štai, pavyzdžiui, po voldemarininkų pučo 1934 m. vasarą M.Karskis konstatavo: "Sukilusių birželio 7 d. buvo nedaug, apie 900 karių ir 50 karininkų. Šūkis – lenkų agentai pateko į Generalinį štabą. Aviacijos vadas gen. Gustaitis (Antanas – A.K.) laikėsi neoficialiai ...".¹⁸⁸ Be to, pasiremdamas liaudininkų veikėjo Mykolo Sleževičiaus žiniomis, diplomatas aiškino Maskvai, kad pučo tikslas – ne Augustino Voldemaro sugražinimas į valdžią, bet vyriausybės pakeitimas.¹⁸⁹

Jai būdinga maniera SSRS pasiuntinybė įvertino ir 1936 m. birželį Kaune dėl darbininko Krasausko mirties įvykusius neramumus. Liepos 2 d., analizuodamas Lietuvos vidaus politinę situaciją, M.Karskis rašė: "Birželio 17-19 d. įvykiai – Krasausko laidotuvės – labai svarbūs. Tai reikšminga visam Pabaltijui Laidotuvėse dalyvavo apie 1000 žmonių Tai parodė, kad Lietuvos proletariatas yra pirmaeilis politinis faktorius Režimas priklauso tik nuo armijos, nes kiti pretendentai į valdžią silpni. Vyriausybė nenori ir negali siųsti kareivių malšinti valstiečių Karininkija dar laiko armiją savo rankose. Manoma, kad tarp jaunesniųjų karininkų yra daug Voldemaro šalininkų, bet jų įtaka nedidelė Tūbelis armijoje turi mažai šalininkų".¹⁹⁰ Kartu diplomatas išpėjo Maskvą: "Kadangi birželio 17-19 d. įvykiuose komunistų vadovavimas buvo akivaizdus, tai atsiliėpė ir šalių santykiams ..., pas mus visai vengia užėti".¹⁹¹

Kita vertus, Maskvos tai pernelyg neišgąsdino. Praktiškai per visą tarpukarį rusų diplomatija pašlijusiems santykiams su Kaunu normalizuoti naudojo paprastą, bet efektyvų triuką – kontrpuolimą. Vos tik vienas ar kitas politikas, vyriausybės narys ar netgi laikraštis pastebėdavo – nors ir neoficialiai – kad SSRS remia bolševikinį pagrindį Lietuvoje, netrukus Lietuvos vyriausybė susilaukdavo oficialaus sovietų protesto. Iš esmės taip

atsitiko ir ši kartą. Vidaus reikalų ministrui generolui Juliiui Čaplikui išsitarus, kad vertėtų riaušes keliančius darbininkus “pasiųsti į SSRS rojų”, M.Karskis dėl šių generolo žodžių jau kitą dieną Lietuvos vyriausybei įteikė protestą.¹⁹² Dar po dienos sergantis ir ramybę mėgstantis premjeras J.Tūbelis SSRS pasiuntinio atsiprašė.¹⁹³ Dėl ko, nežinia – ar kad vidaus reikalų ministras Sovietų Sąjungą pavadino rojumi, ar kad Lietuvos proletariatui vertėtų ten apsilankyti?

Rugsėjo pradžioje M.Karskis vėl grįžo prie bolševikinio pagrindžio Lietuvoje klausimo. SSRS užsienio reikalų liaudies komisarui Maksimui Litvinovui jis nurodė, kad Lietuvos ir SSRS santykiams gali pakenkti faktas, jog Lietuvos policija “suėmė du komunistus, kurie savo laiku iš Lietuvos kalėjimo buvo iškeisti į mūsų politikalius”. Anot diplomato, geriau būtų, kad ateityje tokie žmonės nebegrįžtų į Lietuvą.¹⁹⁴ Kartu pasiuntinys nubrėžė ir platesnę politinės situacijos projekciją: “Pagrindinis paskutinių dviejų savaitių bruožas Lietuvoje – komunistinio judėjimo augimas. Kompartijos veikla po birželio 17 d. išsiplėtė Valdžios baimė dėl komunistinio judėjimo atsiliepia ir mūsų šalių santykiams. Lozoraitis pripažino, kad komunistinio gaivalo augimas Lietuvai kelia nerimą ...”.¹⁹⁵

Vėlesnių SSRS diplomatijos spekuliacijų (Lietuvos interesais ir pan.) giliai išanalizuoti kol kas neįmanoma. Rusijos Federacijos užsienio politikos archyvo fondai, kuriuose sukaupta 1937-1940 m. liečianti medžiaga, tebėra įslaptinti. Formalus archyvo vadovybės aiškinimas – “fondai tvarkomi”. Šis “tvarkymas” tęsiasi nuo 1992 m. Turime rimtų priežasčių galvoti, jog po 1936 m. Sovietų Sąjungos antilietuviška, antibaltiška politika įgijo tokį pagreitį ir formas, kurių nenorima ar nedrįstama viešai parodyti ir šiandien. Kita vertus, toks archyvo fondų “tvarkymas” gali pakenkti objektyviam šių bylų turiniui.

Vietoj išvadu

Istorikas profesorius Liudas Truska tautinei istoriografijai yra pateikęs ne itin malonų klausimą, į kurį atsakymo, atrodo, nerandama iki šiol: kodėl gerai apmokamas, privilegijuotas ir turintis autoritetą Lietuvos generalitetas (pasak istoriko, panašaus dydžio, tik turtingesnė, Šveicarija anuo metu generolų neturėjo, išsiversdavo su pulkininkais) kilus būtinybei nenorėjo kariauti. L.Truska pateikia ir pavyzdžių: Lietuvos aukštųjų kariškių elgseną (poziciją), išryškėjusią 1938 m. kovą – Vokietijai aneksuojant Klaipėdą ir pagaliau 1940 m. birželį – sužinojus apie SSRS ultimatumą.¹⁹⁶ Visais šiais atvejais kariuomenės vadai sakė “ne”.

Suprantama, klausimas provokuojantis, daugiabriaunis ir keliaprasmis. Vienu ypu, vienareikšmiai, regis, jį atsakyti negalima. Pesimistas, pateikęs skaičius, tarptautinės konsteliacijos analizę, pagrįstai galėtų suabejoti Lietuvos valstybės kariniu pajėgumu ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje priešintis Lenkijai, Vokietijai ar SSRS karo mašinai. Optimistas tikriausiai suabejotų politiniu, ekonominiu ar finansiniu tokio pasipriešinimo tikslingumu, bent jau Lenkijai 1938 m. pavasarį. Juk nepradėsi kariauti tik nenorėdamas palaikyti su kaimynu diplomatinių santykių, iš anksto žinodamas, kuo toks karas pasibaigs!? O ir Rusijos, Vokietijos atveju, optimisto galva, kam kariauti, jeigu visoje kariaujančioje ir sugriautoje Europoje gali išlikti okupuota, bet nesugriauta lietuviška oazė.¹⁹⁷

Tačiau netgi pripažįstant šiuos argumentus rimtais ar nelabai, prof. L.Truskos klausimas – kodėl lietuviški generolai ir pulkininkai nenorėjo kariauti – išlieka aktualus jau vien dėl to, kad apeliuoja ne tik į tarpukario Lietuvos Respublikos generaliteto profesinę garbę, bet ir į spartaus augimo tradicijų paveldėtoją – dabartinę karinę vadovybę. Atsižvelgdami į anksčiau pateiktą proceso rekonstrukciją ir perfrazuodami lenkų rašytoją bei publicistą Vitoldą Gombroviczų¹⁹⁸, savo ruožtu drįstame klausti, ar vienas galimų atsakymų į prof. L.Truskos iškeltą klausimą negalėtų būti toks: po ne itin pavykusių 1919-1920 m. nepriklausomybės kovų su lenkais, vėliau ilgus metus plūduriavę Sovietų politiniame farvateryje, lietuvių politikai ir kariškiai valstybės ginkluotąsias pajėgas pavertė savotiškais Don Kichoto šarvais, kurių tvirtumo ir patikimumo kritišku momentu dėl viso pikto nebuvo išdrįsta patikrinti. Kad tokia mintis laužta ne iš piršto, mūsų supratimu, parodo prezidento, vyriausybės ir kariškių pozicija “paskutiniojo posėdžio” metu 1940 m. birželio 14-15 naktį: Kabineto daugumai ir kariškiams pasisakant už kapituliaciją, prezidentas, nors ir turėdamas vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų vado titulą, bet palaikomas tik poros savo ministrų ir valstybės kontrolieriaus, nesiryžo duoti įsakymo priešintis Rusijai. Kariuomenės vadai, dvidešimt metų Sovietų Sąjungą traktavę kaip Lietuvos sąjungininką, su rusų diplomatais konsultavęsi dėl valstybės gynimo planų, tokio įsakymo galėjo nesuprasti ir nevykdyti. Kita vertus, tapęs prezidentu ir ilgus metus valdęs kraštą kariuomenei padedant, tai pačiai kariuomenei nepaklusus, A.Smetona negalėjo apeliuoti į kitų politinių jėgų – opozicijos - pagalbą ar bent jau supratimą. Juoba kad prezidento ir jo sukonstruotos santvarkos iš politinio gyvenimo kruopščiai ujama opozicija ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje iš dalies jau buvo praradusi valstybiško mąstymo įgūdžius – sunkiai skyrė nedemokratinio režimo išlaikymo

valdžioje klausimą nuo jo reprezentuojamo Lietuvos valstybingumo problemų.

Baigiamasis žodis

Lietuvos Respublikos valstybingumo kūrimas ir įtvirtinimas tarpukario laikotarpiu buvo komplikuojamas tarptautinių veiksnių, pirmiausia Sovietų Rusijos (nuo 1922 m. – SSRS) ekspansinės užsienio politikos. Maskvos diplomatija labai domėjosi kariuomene, kuri lemtingu momentu galėjo tapti rimta kliūtimi jos agresyvioms užmačioms įgyvendinti. Deja, dėl nuolat rusenančio konflikto su Lenkija, silpnos Lietuvos ginkluotųjų pajėgų techninės materialinės bazės, nuolatinio ginklų ir šaudmenų trūkumo lietuvių kariškiai noriai bendradarbiavo su sovietais ar netgi siekė juos padaryti savo sąjungininkais. 1920 m. vykstant Lenkijos ir Sovietų Rusijos karui, Maskva Kaunui pasiūlė sudaryti antilenkišką karinę konvenciją ir kartu smogti Lenkijai. Tik Lietuvos dešiniųjų politikų pastangomis antilenkiškos sąjungos su Rusija buvo išvengta. Tačiau 1920 m. liepos 12 d., sudarant Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartį, Lietuva buvo įkalbėta pasirašyti slaptą protokolą, kuris Rusijai leido, vykstant Lenkijos ir Rusijos karui, strateginiais sumetimais ir savo nuožiūra naudotis Lietuvos teritorija. Be to, Lietuva buvo priversta Raudonajai armijai tiekti maistą, amuniciją, arklius. Taigi Lietuvos vyriausybės tuomet deklaruotas neutralitetas buvo labai abejotinas. Kita vertus, tuo pačiu metu Maskva Lietuvoje ėmėsi organizuoti komunistinį pučą. Buvo parengtas detalus pučo planas, skirti pinigai (14 mln. ostmarkių), į Lietuvos teritoriją slapta permesta apie 900 raudonarmiečių, daug ginklų, šaudmenų. Be to, “revoliuciją” Lietuvoje L.Trockio ir M.Tuchačevskio sprendimu turėjo paremti 15000 Raudonosios armijos kovotojų. “Vislos stebuklas” ši planą sužlugdė.

Lenkijos žygis prieš Lietuvą 1920 m. rudenį ir Vilniaus užėmimas dar labiau stumtelėjo Lietuvos kariškius į Maskvos glėbį. Vykstant lenkų puolimui, lietuviai uoliai mynė Rusijos pasiuntinybės slenkstį ir Maskvos diplomatams įkyrėjo įvairiais prašymais. Pastarieji realią pagalbą suteikti Lietuvai vengė, bet stengėsi iš Kauno išgauti kuo daugiau karinės informacijos apie Lenkijos ir Lietuvos kariuomenes. Panašiai Lietuvos kariškiai su sovietais “bendradarbiavo” ir vėlesniais metais. Lietuvos politikų siekis susigrąžinti Vilnių ir Lietuvos kariškių nepasitikėjimas savo jėgomis, galimos Lenkijos agresijos baimė buvo puiki dirva Maskvos diplomatinėmis spekuliacijoms.

Trečiojo dešimtmečio viduryje, viena ranka kurstydamą antilenkišką isteriją Lietuvoje, kita traukdama iš Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo slaptą informaciją apie Lenkiją, Maskva siekė kontroliuoti lietuvių gynybinius planus ir net daryti įtaką skiriant kariškius į diplomatinę tarnybą. SSRS karo atašė Baltijos šalyse Ivanas Kločko dėl Lietuvos buvo gavęs aiškų savo vadovybės nurodymą: „Lietuvius prijaukinti, paglostyti ir pamaitinti pažadais”.

Nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio Maskvos diplomatai aukšto rango Lietuvos kariškius pradėjo kviesti į Sovietų Sąjungą – susipažinti su SSRS armijos techniniu bei organizaciniu pasirengimu. Tokiu būdu buvo siekiama Lietuvos karinę vadovybę auklėti prorusiška dvasia, skatinti pasitikėjimą Rusija bei rengti Lietuvą sovietizacijai. 1930-1936 m. aukšti SSRS pareigūnai, pradėdant užsienio reikalų liaudies komisaru Maksimu Litvinovu ir baigiant SSRS pasiuntiniu Lietuvoje Michailu Karskiu, daug kartų akcentavo, jog artimi kontaktai su Lietuvos kariškiais Maskvos politikai yra būtini, nes Lietuvoje kariuomenė vaidina svarbiausią vaidmenį. Kartu Maskvos diplomatija spekuliuavo aukšto rango Lietuvos kariškių nesutarimais su politine savo šalies vadovybe, asmeninėmis bei karjeros ambicijomis.

Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, kai SSRS ėmėsi realizuoti savo agresyviuos planus Pabaltijyje, dėl Maskvos diplomatiinių spekuliacijų Lietuvos kariuomenė jau plūduriavo SSRS politiniame farvateryje. Iš dalies ir dėl to Lietuvos kariuomenė negalėjo atlikti savo pareigos valstybei.

Šaltiniai, nuorodos ir literatūra

¹SSRS reikalų laikinojo patikėtinio Latvijoje Černycho 1926 02 04 pranešimas URLK kolegijai “Susitarimas su Pabaltiju”// Rusijos Federacijos užsienio politikos archyvas (toliau – RFUPA). F.04. Ap.27. Apl. 186. B.115. L.2-6.

²Butkus Z. Pirmasis sovietų pasiuntinys Lietuvoje A.Akselrodas: diplomatinės veiklos pusmetis (1920 m. rugsėjis – 1921 m. kovas)// Lietuvos istorijos metraštis – 1996. -V.,1997. P.124, 132-134.

³I.Lorenzo 1923 10 20 pranešimas Nr.159 URLK kolegijos nariui V.Koppui//RFUPA. F.0151. Po.9. Ap.9, Apl.9. B.2. L.230.

S.Aleksandrovsio diplomatinis dienraštis, 1925 11 17, Nr.34// Ten pat F.04. Ap.27. Apl.185. B.90. L.126.

Raštikis S. Kovose dėl Lietuvos.-V, 1990. P.483-484.

⁴Kasparavičius A. Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. 1926 metų Lietuvos ir Sovietų Sąjungos Nepuolimo sutarties sudarymo analizė.-V., 1996. P.282-285.

Kasparavičius A. Gudų korta Kauno ir Maskvos diplomatiname žaidime 1920-1925 metais// Lituanistica, 1997. Nr.1 (29). P.17-18.

1935 07 16 M.Karskio pokalbio su A.Smetona užrašas//RFUPA. F.0151. Ap.26. Apl.50. B.8. L.49.

⁵Senn A.E. Lietuvos valstybės atkūrimas 1918-1920.-V., 1992. P.112-114. Lossowski P. Konflikt polsko – litewski 1918-1920.- Warszawa, 1996. S.79; 226.

⁶1920 04 20 G.Čičerino telegrama RSFSR pasiuntiniui Estijoje Gukovskiui// RFUPA. F.0151. Ap.3 Apl.2. B.8. L.6.

⁷1930 04 22 G.Čičerino telegrama į Taliną Gukovskiui//Ten pat. L.7.

⁸Laurinavičius Č. Lietuvos – Sovietų Rusijos Taikos sutartis.-V., 1992, P.133-134.

⁹Ten pat. P.141.

¹⁰Ten pat. P.134-135.

¹¹Beje, Lietuvos delegacijos prislėgtą nuotaiką derybose, ko gera, lėmė iššaukiantis Rusijos delegacijos, pirmiausia jos pirmininko Adolfo Joffės, elgesys. Pastarasis tiesiog tyčiojosi iš lietuvių. Kai kurie A.Joffės pareiškimai buvo itin užgaulūs. Pavyzdžiui: “Tvirtinimas, kad Lietuva nuo amžių buvo nepriklausoma valstybė,istoriškai neteisingas, o teoriškai mums nereikalingas.... Jeigu Lietuvos delegacija atvyko tik tuo pagrindu, kad Rusija kažkada prisijungė Lietuvą, tai derybų nevertėjo ir pradėti.... Jeigu

tik toks motyvas, kad tai buvo prievarta ..., tai mes buvome stipresni, mes liekame stipresni ir mes nenorime tos prievartos anuliuoti ...". Posėdžių stenogramos nerodo, kad į tokius ar panašius savo pareiškimus A.Joffè būtų sulaukęs tinkamo lietuvių atkirčio/Lietuvos ir Rusijos Taikos derybų posėdžių protokolai 1920 05 07 – 1920 05 21// RFUPA. F.0151. Ap.3. Apl.2. B.9. L.1-102.

¹²Taikos derybų metu S.Rozenbaumas ne kartą gynė savo ir delegacijos garbę. Jau derybų pradžioje A.Joffei bandant diktuoti sutarties sąlygas S.Rozenbaumas pareiškė: "Mus čia atsiuntė ne tam, kad išklausė Rusijos pusės nuomonę po ja pasirašytume. Mes nesame nugalėta nacija...". Kitu atveju, iškilus ginčui dėl tautinių mažumų apsisprendimo priklausyti vienai ar kitai valstybei, S.Rozenbaumas A.Joffei užmetė: "Jeigu kas savo noru parduoda save į vergiją, tai taipogi yra vergija.... Kad žydu inteligentija Rusijoje kalba rusiškai, visiems aišku, bet dėl to ji nevirto slavais. Jie liko žydais, išlaikė ryšius su žydija ...".// Ten pat.

¹³Laurinavičius Č. Lietuvos – Sovietų Rusijos ... P.149.

¹⁴G.Čičerino 1920 07 14 radijo telegrama į Taliną Gukovskiui//RFUPA. F.0151. Ap.3. Apl.2. B.1. L.31.

¹⁵Laurinavičius Č. Lietuvos - Sovietų Rusijos.... P.150.

¹⁶Butkus Z. Pirmasis sovietų pasiuntinys Lietuvoje A.Aleksandrodas: diplomatinės veiklos pusmetis (1920 m. rugsėjis – 1921 m. kovas)//Lietuvos istorijos metraštis. 1996 metai.-V., 1997. P.122..

¹⁷G.Čičerino 1920 07 21 radijo telegrama Sovietų Rusijos atstovui Rygoje S.Ganeckiui//RFUPA. F.0151. Ap.3. Apl.2. B.1. L.32.

¹⁸J.Purickio 1920 07 14 telefonograma Nr.1344. G.Čičerinui//Ten pat. B.8. L.32.

¹⁹Laurinavičius Č., Lietuvos – Sovietų Rusijos.... P.150.

P.Lossowski. Konflikt polsko-litewski 1918-1920. S.130.

²⁰A.Joffès 1920 07 18 telefonograma iš Rygos į Maskvą G.Čičerinui//RFUPA. F.0151. Ap.3. Apl.2. B.6. L1-2.

²¹S.Ganeckio 1920 07 24 telefonograma Nr.27 iš Rygos URLK kolegijai//Ten pat. L.3.

²²S.Ganeckio 1920 07 27 telefonograma iš Rygos į Maskvą G.Čičerinui//Ten pat. L.9.

²³S.Ganeckio 1920 07 24 telefonograma Nr.27 iš Rygos URLK kolegijai//Ten pat. L.3.

²⁴A.Joffès 1920 07 31 telefonograma Nr.47 iš Rygos G.Čičerinui//Ten pat. L.13.

²⁵Ten pat.

²⁶A.Joffès 1920 08 02 telefonograma iš Rygos į Maskvą G.Čičerinui//Ten pat. L.15.

²⁷Ten pat.

²⁸A.Joffès 1920 07 18 telefonograma iš Rygos į Maskvą G.Čičerinui//Ten pat L.1.

²⁹Ten pat.

³⁰A.Joffès 1920 07 31 telefonograma Nr.47 iš Rygos į Maskvą G.Čičerinui//Ten pat. L.13.

³¹Ten pat.

³²S.Ganeckio 1920 07 24 telefonograma Nr.27 iš Rygos į Maskvą URLK kolegijai//Ten pat. L.3.

³³Ten pat.

³⁴Ten pat. L.4.

³⁵RKP(b) CK Plenumo tezės, susijusios su G.N.Cursono nota, 1920 07 16//Полско-Советская война 1919-1920. Ранее неопубликованные документы и материалы.-Москва, 1994. Т.1. S.142.

³⁶Ten pat. S.143.

³⁷1 pranešimas. Atminimai apie LKP rengimąsi sukilti prieš Lietuvos valdžią 1920 m. liepos mėn. (dokumentas be parašo ir datos, tačiau, atsižvelgiant į gana precizišką jo turinį, kuris dera prie Rusijos archyvuose rastos medžiagos, neturime abejoti jo autentiškumu – A.K.)//Lietuvos centrinis archyvas (toliau – LCVA). F.378. Ap.5. B.1047. L.116.

³⁸Lietuvos Valstybės saugumo departamento direktoriaus A.Povilaičio 1939 05 23 pranešimas Respublikos prezidentui//Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA). F.77. Ap.22. B.2. L.4.

³⁹1pranešimas. Atminimai apie LKP rengimąsi sukilti prieš Lietuvos valdžią 1920 m. liepos mėn.//LCVA. F.378. F.378. Ap.5. B.1047. L.117.

⁴⁰Ten pat. L.118.

⁴¹Ten pat. L.119.

⁴²Lietuvos Valstybės saugumo departamento direktoriaus A.Povilaičio 1939 05 23 pranešimas Respublikos prezidentui//LVOA. F.77. Ap.22. B.2. L.4.

⁴³1 pranešimas. Atminimai apie LKP rengimąsi sukilti prieš Lietuvos valdžią 1920 m. liepos mėn.// LCVA. F.378. Ap.5. B.1047. L.120.

⁴⁴Butkus Z. Pirmasis sovietų ...// Lietuvos istorijos metraštis, 1996 metai. –V., 1997. P.123.

⁴⁵A.Joffès 1920 07 18 telefonograma iš Rygos į Maskvą G.Čičerinui//RFUPA. F.0151. Ap.3. Apl.2. B.6. L.1.

⁴⁶A.Joffès 1920 08 05 nota Nr.433. T.Norui-Naruševičiui ir S.Rozenbaumui//Ten pat. B.3. L.27.

⁴⁷Laurinavičius Č. Lietuvos-Sovietų.... P.155-156.

⁴⁸Lossowski P. Konflikt polsko-litewski 1918-1920. S.132.

⁴⁹A.Joffès 1920 08 10 telefonograma iš Rygos į Maskvą G.Čičerinui//RFUPA. F.0151. Ap.3. Apl.2. B.6. L.19.

⁵⁰Ten pat.

⁵¹A.Joffès 1920 07 18 telefonograma iš Rygos į Maskvą G.Čičerinui//Ten pat. L.1.

⁵²A.Joffès 1920 07 31 telefonograma Nr.47 iš Rygos į Maskvą G.Čičerinui//Ten pat. L.13.

⁵³A.Joffès 1920 07 29 nota Nr.403. T.Norui-Naruševičiui ir S.Rozenbaumui//Ten pat. B.3. L.26.

⁵⁴Полско-Советская война... S.161.

⁵⁵A.Joffès 1920 08 10 nota Nr.456. T.Norui-Naruševičiui//RFUPA. F.0151.Ap.3. Apl.2. B.3. L.28.

⁵⁶Gukovskio 1920 08 27 telefonograma Nr.1700. Į Maskvą G.Čičerinui ir į Kauną Lietuvos užsienio reikalų ministrui J.Purickiui//Ten pat. B.1. L.48.

⁵⁷Ten pat.

⁵⁸Butkus Z. Pirmasis sovietų ...//Lietuvos istorijos metraštis, 1996 metai.-V., 1997. P.123.

⁵⁹Ten pat P.124.

⁶⁰1920 10 30 RSFSR nota Lenkijai//Документы внешней политики СССР.-Москва, 1959. Т.3. S.309.

A.Akselrodo 1920 11 26 nota J.Purickiui//LCVA. F.383. Ap.3.B.81. L.17.

⁶¹Kumaniecki J. Pokoj polsko – radziecki 1921. – Warszawa, 1985. S.49-50.

⁶²Ten pat. S.54-55.

Pobog-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski 1864-1945. – Londyn, 1956. T.2. Cz.1. S.555.

⁶³Butkus Z. Pirmasis sovietų.... P.126.

⁶⁴Ten pat. P.132.

⁶⁵Klimas P. Lietuvos diplomatinėje tarnyboje.-V.,1991. P.105-106.

Žukas K. Žvilgsnis į praeitį.-V., 1992. P.222-223.

⁶⁶Butkus Ž. Pirmasis sovietųP.132.

⁶⁷S.Aralovo 1921 01 14 laiškas G.Čičerinui//RFUPA. F.04. Ap.27. Apl.181. B.19. L.14.

⁶⁸S.Aralovo 1921 02 11 laiškas Nr.10. G.Čičerinui//Ten pat. L.27.

⁶⁹S.Aralovo 1921 01 26 laiškas Nr.6. G.Čičerinui//Ten pat. L.21.

⁷⁰I.Koževnikovo 1923 07 13 pranešimas URLK kolegijai//Ten pat F.0151. Ap.9. Apl.9^a. B.6. L.107.

⁷¹I.Koževnikovo diplomatinis dienoraštis Nr.7, 1923 03 22//Ten pat. L.72.

⁷²I.Koževnikovo diplomatinis dienoraštis Nr.19, 1923 06 09//Ten pat. L.20-21.

^{72a}I.Koževnikovo 1923 06 08 pranešimas URLK//Ten pat. L.160.

⁷³A.Paikės 1922 11 21 pranešimas URLK kolegijos nariui S.Ganeckiui//Ten pat. L.398.

⁷⁴Ten pat.

⁷⁵I.Koževnikovo 1923 02 11 pranešimas URLK kolegijos nariui J.Davtianui//Ten pat. L.396.

⁷⁶Ten pat.

⁷⁷S.Ganeckio 1922 08 18 pranešimas Nr.775. URLK kolegijos nariui J.Davtianui//Ten pat. Ap.7. Apl.6. B.2. L.14.

⁷⁸J.Davtiano 1922 05 28 pranešimas Nr.163. URLK kolegijos nariui S.Ganeckiui//Ten pat. L.230.

⁷⁹I.Lorenzo 1923 10 20 diplomatinis dienoraštis Nr.8//Ten pat. Ap.9. Apl.9 B.2. L.230.

⁸⁰I.Koževnikovo 1923 07 09 pranešimas Nr.159. URLK kolegijos nariui V.Koppui//Ten pat. L.446.

⁸¹I.Lorenzo 1923 12 12 diplomatinis dienoraštis Nr.20//Ten pat. L.97.

⁸²I.Lorenzo 1923 10 13 pranešimas Nr.6. URLK kolegijos nariui V.Koppui//Ten pat. L.264-265.

⁸³Ten pat. L.267.

⁸⁴I.Lorenzo 1924 02 04 pranešimas Nr.29. URLK kolegija nariui V.Koppui//Ten pat. F.04. Ap.27. Apl.184. B.74. L.23.

⁸⁵I.Lorenzo 1924 03 10 pranešimas Nr.33. URLK kolegijos nariui V.Koppui//Ten pat. L.32.

⁸⁶S.Aralovo 1925 06 17 laiškas I.Lorencui, Nr.20230//Ten pat. Apl.185. B.86. L.32.

⁸⁷S.Aleksandrovsio 1925 09 15 pranešimas Nr.41. URLK kolegijos nariui F.Rotšteinui//Ten pat. B.83. L.37-41.

⁸⁸Kasparavičius A. P.79-80.

⁸⁹Ten pat.

⁹⁰SSRS URLK kolegijos 1926 01 20 posėdžio protokolas Nr.8//Ten pat. Apl.187. B.124. L.2.

SSRS URLK kolegijos 1926 04 07 posėdžio protokolas Nr.40//Ten pat. L.6.

⁹¹Ten pat.

⁹²S.Aleksandrovsio 1926 07 20 pranešimas URLK kolegijos nariui S.Aralovui//Ten pat. Apl.186.B.102. L.43-44

J.Baltrušaičio 1926 07 29 šifruota telegrama Lietuvos URM//LCVA. F.383. Ap.7. B.625. L.131.

⁹³Правда, 1926 08 15. S.1.

⁹⁴V.Sidzikausko 1926 08 14 pranešimas M.Sleževičiui//LCVA. F.383. Ap.7. B.662. L.22-23.

E.Galvanausko 1926 08 20 pranešimas M.Sleževičiui//Ten pat. L.82.

⁹⁵M.Litvinovo 1926 08 14 laiškas Nr.2917 SSRS reikalų laikinajam patikėtiniui Vokietijoje I.Brodovskiui//RFUPA. F.0151, Ap.13. Apl.25. B.2661. L.145.

⁹⁶Ten pat. L.146.

⁹⁷J.Purickio 1926 07 21 šifruota telegrama pasiuntiniams Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje//LCVA. F.383. Ap.7. B.625. L.144.

J.Purickio 1926 07 23 šifruota telegrama pasiuntiniams Didžiojoje Britanijoje, Švedijoje, Čekoslovakijoje, Latvijoje//Ten pat. L.146.

M.Sleževičiaus 1926 08 04 šifruota telegrama pasiuntiniams Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje, Italijoje ir Latvijoje//Ten pat. L.129

⁹⁸Kasparavičius A. Koalicinės liaudininkų ir socialdemokratų vyriausybės pastangos reorganizuoti kariuomenę 1926 metais//Lietuvos istorijos metraštis. 1993 metai.-V., 1994. P.64.

⁹⁹S.Aleksandrovsio 1926 07 20 pranešimas URLK kolegijos nariui S.Aralovui//RFUPA. F.04. Ap.27. Apl.186. B.102. L.43-44.

S.Aleksandrovsio 1926 09 17 pranešimas URLK kolegijos nariui B.Stomoniakovui//Ten pat. F.0151. Ap.13. Apl.25. B.2661. L.347-351.

K.Škirpos 1926 m. birželį-liepą parengtas "Lietuvos Respublikos Ginkluotųjų pajėgų koncentracijos planas karui su lenkais. Bendri Lenkijos siekiai Lietuvos atžvilgiu"//LCVA. F.929. Ap.3. B.538. L.90.

¹⁰⁰Ten pat.

¹⁰¹Lossowski P. Konflikt polsko-litewski..... S.152.

¹⁰²Kasparavičius A.Koalicinės liaudininkų ir ...//Lietuvos istorijos metraštis, 1993 metai –V., 1994. P.58-69.

¹⁰³Ten pat

¹⁰⁴Senn A.E. Lietuvos valstybės atkūrimas.... P.65, 95.

¹⁰⁵Laurinaitis J.M. Kariuomenė//Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis.-Kaunas,1990. P.164.

¹⁰⁶Lossowski P., Konflikt polsko-litewski... S.44.

¹⁰⁷Ten pat. S.180.

¹⁰⁸Savanorių žygiai.-V., 1991. T.1. P.48-50.

Raulinaitis J.M. Kariuomenė//Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis.-Kaunas, 1990. P.171-172.

¹⁰⁹Klimas P. Iš mano atsiminimų.-V., 1990. P.264.

Lietuvos istorija/red. A.Šapoka/.-V., 1989. P.561-562.

¹¹⁰Suvalkų sutartis// Dailidė P. Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis 1919-1929.-Kaunas, 1930. T.1. P.

¹¹¹Valsonokas R. Klaipėdos problema.-V.,-1989.

Žalys V. Ringen um Identität:Warum Litauen zwischen 1923 und 1939 im Memelgebiet keinen Erfolg hatte – Kova dėl identiteto: Kodėl Lietuvai nesisekė Klaipėdoje tarp 1923-1939 m. – Lüneburg, 1993.

Žostautaitė P. Klaipėdos kraštas 1923-1939-V.,-1992.

¹¹²

¹¹³URLK kolegijos nario B.Stomoniakovo 1931 04 21 pokalbio su J.Baltrušaičiu užrašas Nr.24999//RFUPA. F.0150. Ap.20. Apl.41. B.67. L.67.

¹¹⁴SSRS Revoliucinės karinės tarybos pirmininko Klimento Vorošilovo 1926 10 19 pranešimas. G.Čičerinui//Ten pat. F.0151. F.0151. Ap.13. Apl.25. B.2660. L.61.

¹¹⁵P.Klimo 1926 10 24 pranešimas Lietuvos URM Politikos departamento direktoriui B.K.Balučiui//LCVA. F.383. Ap.7. B.673. L.15.

¹¹⁶K.Vorošilovo 1926 10 19 pranešimas G.Čičerinui//RFUPA. F.0151. Ap.13. Apl.25. B.2660. L.61.

¹¹⁷Ten pat. L.60.

¹¹⁸Škirpa K.Pakeliui su Mykolu Sleževičiumi//Mykolas Sleževičius.-Chicago, 1954. P.245.

¹¹⁹Lietuvos Respublikos Ministrų kabineto 1926 07 30 posėdžio stenograma: Rankraštis//LCVA.F.929. Ap.3. B.537.L.116.

^{120a}M.Sleževičius laiškas iš Briuselio 1921 05 16 socialistų liaudininkų demokratų ir Valstiečių sąjungos prezidiumui//Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka. Rankraščių skyrius. F.25-372. L.27.

¹²⁰Škirpa K. Pakeliui su Mykolu Sleževičiumi//Mykolas Sleževičius.- Chicago, 1954. P.245.

¹²¹S.Aleksandrovsio 1926 11 06 pranešimas B.Stomoniakovui//RFUPA F.04. Ap.27. Apl.186. B.100. L.79-80.

¹²²S.Aleksandrovsio 1926 09 17 pranešimas B.Stomoniakovui//Ten pat F.0151. Ap.13. Apl.25. B.2661. L.346.

¹²³Išrašas iš URLK kolegijos 1926 10 29 posėdžio protokolo Nr.118//Ten pat. B.2659.L.17.

¹²⁴Ten pat.

¹²⁵B.Stomoniakovo 1926 10 30 laiškas S.Aleksandrovskiui//Ten pat F.04. Ap.27. Apl.186. B.107. L.70.

¹²⁶Škirpa K. Pakeliui su Mykolu Sleževičiumi//Mykolas Sleževičius.- Chicago, 1954. P.244.

¹²⁷S.Aleksandrovsio 1926 11 20 pranešimas B.Stomoniakovui//RFUPA. F.04. Ap.27. Apl.186. B.100. L.119.

¹²⁸S.Aleksandrovsio 1926 11 06 pranešimas B.Stomoniakovui//Ten pat. L.79-80.

¹²⁹B.Stomoniakovo 1926 12 11 laiškas S.Aleksandrovskiui//Ten pat. B.107. L.92.

¹³⁰VKP(b) CK Politinio biuro komisijos 1926 01 07 posėdžio protokolas Nr.34//RNIDSTC. F.17. Ap.162. B.3. L.12.

¹³¹VKP(b) CK Politinio biuro 1927 02 06 posėdžio protokolas Nr.84. Ypatingasis aplankas Nr.63//Ten pat. B.4. L.58.

¹³²VKP(b) CK Politinio biuro 1927 05 05 posėdžio protokolas Nr.100. Ypatingasis aplankas Nr.78//Ten pat. L.124.

¹³³Ten pat.

¹³⁴VPK(b) CK Politinio biuro 1926 02 18 posėdžio protokolas Nr.11//Ten pat. B.3. L.31.

VKP(b) CK Politinio biuro 1927 09 02 posėdžio protokolas "Afganistano klausimais". Nr.124//Ten pat. B.5. L.104.

VPK(b) CK Politinio biuro 1927 02 06 posėdžio protokolas Nr.84. Ypatingasis aplankas Nr.63//Ten pat. B.4. L.57-58.

¹³⁵VKP(b) CK Politinio biuro 1927 06 16 posėdžio protokolas Nr.111. Ypatingasis aplankas Nr.89//Ten pat. B.5. L.40.

VPK(b) CK Politinio biuro 1928 03 01 posėdžio protokolas Nr.12.
Ypatingasis aplankas Nr.12//Ten pat. B.6. L.32.

¹³⁶VPK(b) CK Politinio biuro 1926 07 01 posėdžio protokolas Nr.37.
Ypatingasis aplankas Nr.28//Ten pat. B.3. L.95.

¹³⁷VPK(b) CK Politinio biuro 1927 02 06 posėdžio protokolas Nr.84.
Ypatingasis aplankas Nr.63//Ten pat. B.4. L.57.

¹³⁸VPK(b) CK Politinio biuro 1927 02 24 posėdžio protokolas Nr.88.
Ypatingasis aplankas Nr.66//Ten pat. L.67.

¹³⁹B.Stomoniakovo 1926 12 31 laiškas S.Aleksandrovskiui//RFUPA.
F.04. Ap.27. Apl.186. B.107. L.93.

S.Aleksandrovskio 1926 12 19 pranešimas B.Stomoniakovui//Ten
pat. B.100. L.175.

S.Aleksandrovskio 1926 12 24 pranešimas B.Stomoniakovui//Ten
pat. L.200.

¹⁴⁰B.Stomoniakovo 1927 04 13 pokalbio su J.Baltrušaičiu užrašas
Nr.5504 //Ten pat. F.0150. Ap.15. Apl.29. B.9. L.59.

¹⁴¹SSRS diplomatės Kaune Levkovič 1927 12 22 pokalbio užrašas su
“Lietuvos žinių” redaktoriumi P.Dailide//Ten pat Ap.16. Apl.33. B.4. L.1.

¹⁴²M.Karskio 1932 01 29 pranešimas URLK 1-ojo Vakarų skyriaus
vedėjui Raividui//Ten pat. Ap.21. Apl.46. B.18. L.15.

SSRS atstovybės Lietuvoje pirmojo sekretoriaus A.Fechnerio 1930
06 05 pranešimas URLK 1-ojo Vakarų skyriaus vedėjui Borkusievičiui.
Priedas prie pranešimo “Trumpa pagrindinių (Lietuvos) laikraščių
charakteristika”//Ten pat. F.0151. Ap.19. Apl.39. B.7. L.41-43.

^{142a}SSRS karo atašė Lietuvoje ir Estijoje V.Kordiumovo 1930 03 07
pranešimas URLK kolegijai apie pokalbius su Lietuvos kariškiais//Ten pat.
F.0151. Ap.19. Apl.39. B.6. L.43.

¹⁴³Ten pat.

¹⁴⁴Ten pat.

¹⁴⁵V.Kordiumovo 1930 05 30 pokalbio užrašas su gen.
T.Daukantu//Ten pat. L.72-73.

¹⁴⁶V.Kordiumovo 1930 06 11 pokalbio užrašas su plk.
B.Giedraičiu//Ten pat. L.80.

V.Kordiumovo 1930 09 10 pokalbio užrašas su B.Giedraičiu//Ten
pat. B.7. L.73.

¹⁴⁷V.Kordiumovo 1930 09 10 pokalbio užrašas su
plk.B.Giedraičiu//Ten pat. L.72.

¹⁴⁸Ten pat. L.71-72.

¹⁴⁹M.Karskio 1932 01 10 pranešimas M.Litvinovui//Ten pat. F.0150. Ap.21. Apl.46. B.18. L.7.

¹⁵⁰M.Karskio diplomatinis dienoraštis 1933 12 08, Nr.355//Ten pat. Ap.23. Apl.46. B.6. L.229.

¹⁵¹Ten pat. L.228.

¹⁵²Ten pat. L.219.

¹⁵³Ten pat.

¹⁵⁴M.Karskio diplomatinis dienoraštis 1933 12 19, Nr.371//Ten pat. L.245.

¹⁵⁵B.Stomoniakovo 1932 02 15 “Papildymas prie pranešimo apie pokalbį su Vokietijos pasiuntiniu “Dirksenu“//Ten pat. F.0150. Ap.21. Apl.45. B.6. L.14.

¹⁵⁶M.Karskio diplomatinis dienoraštis 1934 01 30, Nr.25//Ten pat. Ap.24. Apl.48. B.7. L.28.

¹⁵⁷Ten pat.

¹⁵⁸VKP(b) CK Politinio biuro 1934 07 01 posėdžio protokolas Nr.119. Ypatingasis aplankas//RNIDSTC. F.17. Ap.162. B.16. L.112.

^{158a}M.Karskio 1935 02 26 pranešimas Nr.68. M.Litvinovui//RFUPA. F.05. Ap.15. Apl.109. B.62. L.56.

¹⁵⁹Ten pat.

¹⁶⁰Ten pat.

¹⁶¹M.Karskio 1936 04 17 pranešimas Nr.76 B.Stomoniakovui//Ten pat. Ap.16. Apl.121. B.85. L.42.

¹⁶²M.Karskio diplomatinis dienoraštis 1935 04 06, Nr.102//Ten pat. Ap.15. Apl.109. B.62. L.91.

¹⁶³M.Karskio pokalbio užrašas su A.Smetona 1936 06 04, Nr.121//Ten pat. Ap.16. Apl.121. B.85. L.92.

¹⁶⁴Ten pat.

¹⁶⁵Ten pat. L.92-93.

¹⁶⁶M.Karskio 1936 10 02 pranešimas Nr.201 URLK apie pokalbį su J.Tübeliu//Ten pat. B.86. L.4.

¹⁶⁷Ten pat. L.4-5.

¹⁶⁸M.Karskio 1936 10 17 pranešimas Nr.212. N.Krestinskiui//Ten pat. B.85. L.160.

¹⁶⁹M.Karskio diplomatinis dienoraštis 1934 01 30, Nr.25//Ten pat. F.0150. Ap.24. Apl.48. B.7. L.28.

¹⁷⁰B.Stomoniakovo 1936 01 11 laiškas Nr.5027. M.Karskiui//Ten pat. F.05. Ap.16. Apl.121. B.84. L.2.

¹⁷¹M.Litvinovo 1936 03 26 laiškas Nr.5340. SSRS reikalų Lietuvoje laikinajam patikėtiniui S.Kofmanui//Ten pat. L.3-4.

¹⁷²S.Kofmano 1936 03 18 pranešimas Nr.62. B.Stomoniakovui//Ten pat. B.85. L.35.

¹⁷³B.Stomoniakovo 1936 05 11 laiškas Nr.5486. S.Kofmanui//Ten pat. B.84. L.8-9.

¹⁷⁴S.Kofmano 1936 05 17 pranešimas Nr.93. B.Stomoniakovui//Ten pat. B.85. L.59.

¹⁷⁵M.Karskio 1936 06 01 pranešimas Nr.100. N.Krestinskiui//Ten pat. L.68.

¹⁷⁶Ten pat. L.68-69.

¹⁷⁷M.Karskio 1936 06 04 pokalbio su A.Smetona užrašas Nr.121//Ten pat. L.92.

¹⁷⁸S.Kofmano 1936 02 04 pranešimas Nr.57. B.Stomoniakovui//Ten.pat. L.26.

¹⁷⁹Ten pat.

¹⁸⁰M.Karskio 1936 08 01 pranešimas Nr.155. N.Krestinskiui//Ten pat. L.116.

¹⁸¹Ten pat. L.117.

¹⁸²M.Karskio 1936 08 17 pranešimas Nr.166. N.Krestinskiui//Ten pat. L.129.

¹⁸³M.Karskio 1936 07 17 pranešimas Nr.141. N.Krestinskiui//Ten pat.L.134.

¹⁸⁴Ten pat.

¹⁸⁵M.Karskio 1936 10 17 pranešimas Nr.212. N.Krestinskiui//Ten pat. L.160.

¹⁸⁶M.Karskio 1936 06 01 pranešimas Nr.99. N.Krestinskiui//Ten pat. L.66

¹⁸⁷M.Karskio 1936 11 01 pranešimas Nr.231. N.Krestinskiui//Ten pat. L.166.

¹⁸⁸M.Karskio 1934 06 26 diplomatinis dienoraštis Nr.226//Ten pat. F.0150. Ap.24. Apl.48. B.7. L.65.

¹⁸⁹Ten pat. L.61.

¹⁹⁰M.Karskio 1936 07 02 pranešimas Nr.125. N.Krestinskiui//Ten pat. F.05. Ap.16. Apl.121. B.85. L.97-102.

¹⁹¹Ten pat. L.103.

¹⁹²Ten pat.

¹⁹³Ten pat.

¹⁹⁴M.Karskio 1936 09 02 pranešimas Nr.174. M.Litvinovui//Ten pat.
L.143.

¹⁹⁵Ten pat.

¹⁹⁶Truska L. Antanas Smetona ir jo laikai.-V., 1996. P.

Truska L. Lietuva 1938-1953 metais.-V., 1995. P.28-29, 33-56,58.

¹⁹⁷Audėnas J. Paskutinis posėdis/antrasis, fotografuotinis leidimas/-
V., 1990. P.207-208.

¹⁹⁸Gombrwicz W. Dienoraštis 1953-1956.-V., 1998. T.1. P.35-36.

¹⁹⁹Smetona A. Pro memoria.-V., 1997. P.15-16.

Lietuvos diplomatinės tarnybos ir kariuomenės vadovybės sąveika įtvirtinant Lietuvos valstybingumą 1923 – 1938 metais

Kariuomenės, turinčios užtikrinti karinį valstybės saugumą, ir diplomatinės tarnybos, siekiančios nacionalinio saugumo garantijų politinėmis priemonėmis, efektyvi sąveika sudaro kiekvienos mažos valstybės egzistencijos pagrindą. Ar būta tokios sąveikos Lietuvoje 1923 - 1938 metais?

Geopolitika, diplomacija ir karyba

“Maža mūsų tauta, bet dideli jos vargai” - “Geopolitikos” įvade 1939 m. vasarą rašė S.Tarvydas, pastebėdamas, kad valstybių geopolitinė padėtis lemia jų likimą.¹ Nedaug kas ginčytų teiginį, jog Lietuvos geopolitinė padėtis buvo viena pavojingiausių ir nepalankiausių prieškarinėje Europoje. Ji radikaliai skyrėsi, pavyzdžiui, nuo Latvijos ir Estijos geopolitinės padėties. JAV istorikas H. Rodgersas studijoje apie Baltijos šalių diplomaciją prieškariniu laikotarpiu, lygindamas Latvijos geopolitinę padėtį su Belgijos ir Nyderlandų geopolitine padėtimi, pastebi, kad abiem atvejais galingi kaimynai (SSRS ir Prancūzija-Vokietija) pretendavo kontroliuoti minėtų mažesniųjų valstybių gyvybines arterijas, t.y. upių žiotis, uostus ir pan. Pasak H. Rodgerso, esminis skirtumas buvęs tas, jog, priešingai negu Belgija, Latvija “neturėjo savo Didžiosios Britanijos”, o “Švedija negalėjo būti Baltijos jūros Britanija”². Šį palyginimą tektų papildyti, kadangi būta dar vieno, principinio, minėtų didžiųjų valstybių politikos tikslų bei metodų, jų siekiant, skirtumo. Rusija (SSRS), priešingai nei Prancūzija ar Vokietija, visuomet labiau linko į maksimalistinį sprendimą, t.y. jos nepatenkino dominavimas regione ar gyvybinių arterijų kontroliavimas. Maskva nuo Ivano Rūsčiojo laikų nuosekliai siekė, kad rytinės Baltijos jūros pakrantės būtų įtrauktos į Rusijos sudėtį. Antra vertus, Latvijos geopolitinė padėtis buvo nepalyginama su Lietuvos. Įvertinus Lietuvos specifinių užsienio politikos problemų - konflikto su Lenkija dėl Vilniaus bei įtemptų santykių su Vokietija dėl Klaipėdos - poveikį valstybės tarptautinei būklei, galima konstatuoti, kad panašioje sunkioje padėtyje prieškarinėje Europoje buvo atsidūrusi nebent Čekoslovakija.

Pažymėtina ir tai, jog netekusi rytinių žemių Lietuva nukentėjo net labiau (procentais įvertinus prarastą teritoriją) nei Santarvės valstybių

nubausta karą pralaimėjusi Vokietija. Tarpukario Europoje Lietuva buvo toji vienintelė valstybė, kurios sostinė atsidūrė kitos valstybės sudėtyje. Tam tikra prasme lietuvių padėtis tarp dviejų pasaulinių karų primena armėnų, beviltiškai žvelgiančių į anapus sienos, Turkijos pusėje, esantį Ararato kalną. Ir vienu, ir kitu atveju neturėta priemonių patirtai skriaudai atitaisyti, nesusilaukta ir tarptautinės bendrijos paramos ar bent užuojautos, tik atsirado proga dar kartą įsitikinti Moltkės, teigusio, kad “Ponas Dievas visada yra stipresniojo pusėje”, teisumu.

Trečdalis teritorijos praradimas reiškė ne tik kelių milijonų gyventojų ar istorinės sostinės netekimą, bet ir radikaliai pakeitė Lietuvos geopolitinę padėtį. Pirmą kartą per daugelį šimtmečių Lietuva tiesiogiai nebesiribojo su Rusijos teritorija, nuo kurios ją skyrė Lenkijos užgrobtas “Vilniaus koridorius”. Antra vertus, Vilniaus netekimas vertė lietuvius jaustis “revizionistais per prievartą”. Tokia padėtis diktavo valstybės politinę orientaciją, paremtą kraštutine principo “mano priešo priešas yra mano sąjungininkas” interpretacija. Šis kraštutinis ypač radikaliai pasireiškė formuluojant Lietuvos užsienio politikos tikslus ir metodus jiems pasiekti. Priešingai nei, pavyzdžiui, Latvija ir Estija, kurios vengė bet kokių tarptautinių išpareigojimų, galėjusių įtraukti jas į karą, Lietuva, ypač trečiajame dešimtmetyje, neneigė galimybės dalyvauti kariniuose veiksmuose, jei tik būtų atsiradusi perspektyva atgauti Vilnių. Antra vertus, minėtas (beje, iš arabų pasiskolintas) principas šiuo atveju galėjo būti efektyviai taikomas tik iš dalies. Tarkim, atsižvelgiant į istorinę patirtį ir į rusų (sovietų) bei lenkų tradicinį antagonizmą, Lietuvoje natūraliai turėjo kilti klausimas - Sovietų Sąjunga - sąjungininkas ar priešininkas? O Vokietija?

Lietuvos, kurios saugumo nebuvo galima užtikrinti nacionalinėmis priemonėmis ir kurios ateitis priklausė daugiau nuo išorinių nei vidinių veiksmų, kariuomenė ir diplomatinė tarnyba visuomet vaidino ypatingą vaidmenį valstybės gyvenime. “Nieko nesveria tautos teisė, jeigu jos neparemia tautos kalavijas” - sakoma 1928 m. lapkričio 23 d. prezidento Antano Smetonos įsakyme kariuomenei.³ Ar Lietuva turėjo toki kalaviją? Ideali padėtis, kai šalies nacionalinės ginkluotosios pajėgos savo pajėgumu yra jei ne stipresnės, tai bent tolygios kaimyninių valstybių kariuomenėms. Tačiau Lietuvos atveju negalėjo būti ir kalbos apie idealias schemas. Greičiau priešingai. Mažai ir silpnai Lietuvai susidūrus su žymiai galingesnėmis kaimyninėmis valstybėmis nuolat teko skaitytis su Carl Maria von Klauzevic perspėjimu, jog “persvara yra tikriausias pergalės laidas”,

kartu būtų tekę konstatuoti, kad Lietuvos Nepriklausomybės išlaikymo perspektyvos tuo metu buvo gana miglotos. Tokiu atveju kariškiai dar galėjo guostis pavyzdžiais iš istorijos: štai persai, kariaudami su graikais, turėjo labai daug kariuomenės, bet labai mažai tikrų karių, todėl graikai ir nugalėjo. Politikams nebeliko nieko kita, kaip tik diplomatinėmis priemonėmis siekti valstybės saugumo, teritorinio integralumo, pagaliau ir Nepriklausomybės garantijų.

Klaipėdos užėmimas. “Galvanausko planas”

Efektiviausias Lietuvos diplomatinės tarnybos ir karinės vadovybės suderinto veikimo trečiajame dešimtmetyje epizodas - Klaipėdos krašto užėmimas ir prijungimas prie Lietuvos valstybės. Šiam tikslui realizuoti tuometinis Lietuvos ministras pirmininkas ir užsienio reikalų ministras Ernestas Galvanauskas buvo parengęs detalią planą, numačiusį glaudžią politinės krašto vadovybės, diplomatų ir kariškių sąveiką.

Rengiant Klaipėdos užėmimo operaciją, jos autoriams Kaune teko atsižvelgti į karinius ir politinius veiksnius, kurie, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, galėjo lemti ne Klaipėdos priklausomybės, bet Lietuvos valstybės likimą. Kruopštumas, su kuriuo E. Galvanauskas rengėsi žygiui į Klaipėdos kraštą, patvirtina, kad jis aiškiai suvokė atsakomybę ir galimas tokio žingsnio pasekmes. Pirmajame operacijos etape, t.y. krašto užėmimo metu, grynai kariniu požiūriu, rimtesnio ginkluoto pasipriešinimo nelaukta, nors ir nesitikėta, kad Klaipėdoje dislokuota nedidelė prancūzų įgula pasiduos be kovos. Remtasi vėliau pasitvirtinusia prielaida, jog prancūzai nebus linkę kautis iki paskutinio kario ir jų pasipriešinimas bus labiau simbolinis. Kur kas pavojingesnių pasekmių galėjo turėti ginkluotas Lenkijos įsikišimas, kuri, lietuvių įvykdyto Klaipėdos užėmimo dingstimi, galėjo ryžtis radikaliai “Lietuvos problemos” sprendimui. Tačiau pasitvirtino dar viena E. Galvanausko prielaida - pasvėrusi visas galimas politines bei karines tokios akcijos pasekmes, Varšuva buvo priversta susilaikyti nuo pagundos pasinaudoti šia proga ir nubausti Lietuvą.

Vis dėlto didžiausią rūpestį Lietuvos ministrui pirmininkui kėlė ne karinis, bet politinis diplomatinis Klaipėdos operacijos aspektas, ypač ta aplinkybė, kad lietuvių daliniams iš Klaipėdos teks vyti ne vokiečių, o prancūzų karius. Tai buvo nepaprastai rizikinga: ir dėl to, kad tuo metu Prancūzija buvo įtakingiausia Europos valstybė, ir dėl prancūzų jautrumo prestižiniams reikalams. Kaune tikėtasi, kad oficialusis Londonas kiek kitaip nei Paryžius reaguos į lietuvių akciją, tačiau nebuvo jokių vilčių, kad

pragmatiškieji anglai, nors ir netiesiogiai, užtartų lietuvius prieš prancūzus. Antra vertus, kai tik būdavo paliečiamas Santarvės valstybių prestižas, ypač pirmaisiais metais po Pirmojo pasaulinio karo, anglai tapdavo ne mažiau jautrūs nei prancūzai. Beje, būtent Londone Lietuvos atstovams buvo paaiškinta, koks gali būti skirtumas tarp eventualios Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos reakcijos į Želigovskio akciją Vilniuje ir 1920 m. ir 1923 m. lietuvių įvykdytą Klaipėdos užėmimą: į Vilnių negalėjo įplaukti Santarvės karo laivai, tuo tarpu Klaipėdą jie galėjo pasiekti nesunkiai...

“Galvanausko plane” diplomatams ir kariškiams buvo numatyti konkretūs uždaviniai. Pirmieji turėjo užtikrinti Maskvos ir ypač Berlyno palankų nusistatymą, pasirūpinti diplomatine akcijos priedanga Londone ir Paryžiuje bei vėliau pasiekti Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos legalizacijos. Karinei operacijai vadovavusiems kariškiams buvo pavesta kraštą užimti ir jį išlaikyti, kol diplomatai sutvarkys politinę šio reikalo pusę. Vykdydami gautus nurodymus, Lietuvos diplomatai Londone ir Paryžiuje operavo “antvokiškais argumentais”; Berlyne – “lošę” antiprancūziška korta; Maskvos pritarimo buvo siekiama anitlenkiškais pareiškimais. Klaipėdiečiams tvirtinta, jog akcija nukreipta prieš “nepakenčiamą Petisne direktoriją”.

Ne mažiau išradingi buvo ir kariškiai. Pavyzdžiui, Lietuvos kariuomenės vadovybė buvo įsitikinusi, kad tuo atveju, jei operacijoje dalyvautų reguliariosios kariuomenės daliniai, užtektų 24 valandų Klaipėdos kraštui užimti⁴. Tačiau dėl suprantamų priežasčių vyriausybė vengė afišuoti reguliariųjų dalinių dalyvavimą šioje operacijoje, todėl imtasi įvairių maskuojamojo pobūdžio priemonių. Pavyzdžiui, nors “sukilėliai” Klaipėdą galėjo užimti per vieną dvi dienas, vengiant atskleisti, jog reguliarioji kariuomenė vykdo karinę operaciją, į kraštą įžengusiems daliniams buvo duotas nurodymas neskubėti užimti miesto. Be to, perrengtus reguliariusius dalinius papildė garbesnio amžiaus ir stoto šauliai bei žalias jaunimėlis. Studentai ir gimnazistai, mokytojai ir šiaip inteligentiškos išvaizdos asmenys turėjo sudaryti margos “sukilėlių” minios įspūdį. Apgauti santarvininkų nepavyko. Lietuvos kariuomenės vaidmuo, užimant Klaipėdos kraštą, nebuvo jokia paslaptis. Atvykusi į Klaipėdą santarvininkų komisija atkreipė dėmesį, jog visi “sukilėliai” dėvi amerikietiškas uniformas bei vokiškus šalmus, ginkluoti vokiškais šautuvais, dainuoja lietuviškas rikiuotės dainas ir aludėse už alų susimoka litais. Tačiau santarvininkų “atradimai” Klaipėdoje visiškai nebaugino E. Galvanausko - jo Klaipėdos užėmimo ir prijungimo prie Lietuvos planas rėmėsi *fait accompli* principu.

Diplomatai tiksliai įvykdė Galvanausko plane jiems numatytus uždavinius. Užsitikrinę Maskvos pritarimą, Berlyne Lietuvos diplomatai gavo ne tik būsimosios akcijos palaiminimą, bet ir parengė dirvą “sukilėlių” įžengimui į Klaipėdą. Per savo konsulą Klaipėdoje Vokietija išpareigojo paveikti vietos vokiečius nesipriešinti įžengiantiems lietuvių daliniams. Vėliau šis konsulas savo memuaruose rašys, jog “Klaipėdos krašto vokiečiai buvo paaukoti ant Lietuvos-Vokietijos-Sovietų Rusijos draugystės aukuro”⁵. Taigi “valstietiško veido, bet labai gudrūs” lietuvių diplomatai galėjo didžiuotis pergale kovoje su kur kas labiau už save patyrusiais oponentais.

Lietuvos kariškių vaidmuo prijungiant Klaipėdos kraštą prie Lietuvos 1923 m. ne mažiau svarbus. XX amžiaus Lietuvos kariuomenės istorijoje tai vienas ryškiausių epizodų. Tačiau žygio išvakarėse kai kurie Lietuvos karininkai pateikė ir staigmenų - dauguma tų, kuriems Lietuvos ministras pirmininkas bei užsienio reikalų ministras labai slaptai siūlydavo vadovauti žygiui į Klaipėdą, didžiausiai E.Galvanausko nuostabai, atsisakydavo. Ilgai galvojęs apie tokio elgesio priežastis, E.Galvanauskas vėliau bus priverstas pripažinti - Lietuvos karininkai žygio į Klaipėdos kraštą nelaikė Tėvynės gynimu.⁶

Vis dėlto beveik optimali diplomatų bei kariškių sąveika “Klaipėdos operacijos” metu buvo daugiau epizodinė. Nėra patikimų duomenų jog iki pat trečiojo dešimtmečio vidurio, t.y. maždaug iki 1926 m. pavasario, Lietuvoje būtų bandyta parengti nacionalinio saugumo koncepciją, derinant šalies užsienio politiką su kariuomenės vadovybės planais. Tuo metu Lietuvos diplomatai ir kariškiai vadovavosi paprasta logika: Lietuvos saugumui didžiausia grėsmė kyla iš Lietuvos sostinę užėmusios Lenkijos; atgauti Vilnių galima tik pasitelkus kurią nors vieną, dar geriau - kelias didžiausias valstybes; remiama vienos ar kelių didžiųjų valstybių Lietuva gali įgyti tam tikras saugumo garantijas; Lietuvos teritorinių aspiracijų patenkinimas įmanomas tik Lenkijos konflikto su Sovietų Sąjunga arba Vokietija atveju. Tos “viena ar kelios” didžiosios valstybės, suprantama, buvo Sovietų Sąjunga ir Vokietija. Tokiomis aplinkybėmis kariuomenės vadovybė tradiciškai orientavosi į reichsverą, politinė - į Berlyno ir Maskvos ašį. Tokiu būdu Lietuvos ir politinė, ir karinė orientacijos sutapo.

Kazio Škirpos planas

Pirmasis į valstybinės politikos lygį krašto užsienio ir gynybinės politikos sąveikos būtinumą iškėlė kariuomenės štabo viršininkas plk. Kazys Škirpa. 1926 metais savo samprotavimus, išdėstytus raštu, jis įteikė ministrui

pirmininkui Mykolui Sleževičiui. Pasak K. Škirpos, jo tikslas buvo krašto Ginkluotųjų pajėgų reorganizacija, labiau atitinkanti Lietuvos, kaip mažos valstybės, strategijos uždavinius bei sąlygas.⁷

Škirpos planas - tuometinių Kauno ir Varšuvos santykių realijų įtakoje parengtas dokumentas. Dėl šios priežasties, nepaisant K. Škirpai būdingo realizmo, Lietuvos geopolitinė padėtis jame suvokiama vienpusiškai. Pavyzdžiui, potencialiu Lietuvos priešininku K. Škirpa laikė tik vieną valstybę - Lenkiją. Strateginiu tikslu įvardindamas Vilniaus susigrąžinimą, Lietuvos kariuomenės štabo viršininkas buvo įsitikinęs, kad prielaidos jam pasiekti galėjo susidaryti tik Lenkijai įsivėlus į ginkluotą konfliktą su viena iš didžiųjų kaimyninių valstybių (tokiomis galėjo būti tik Vokietija ir Sovietų Sąjunga). Iš to natūraliai plaukė ir jo siūloma Lietuvos politinė orientacija, jos užsienio politikos linija.

K.Škirpai pragmatiniai sumetimais visuomet buvo svarbesni už visus kitus, taip pat ir ideologinius, sumetimus. Pavyzdžiui, siekiant paramos prieš Lenkiją, K. Škirpa siūlė palaikyti draugiškus santykius su Sovietų Sąjunga, nepaisant joje esančios komunistinės sistemos. Lietuvos “sąjungininku Nr. 1” kariuomenės Generalinio štabo viršininkas laikė Veimaro Vokietiją. Provokiškos orientacijos valstiečiams liaudininkams artimas K. Škirpa nuosekliai laikėsi savo pažiūrų ir naciams atėjus į valdžią Vokietijoje. Tokią valstiečiui liaudininkui nebūdingą orientaciją lėmė Lietuvos realios padėties suvokimas ir jo antilenkiškos nuotaikos. Antra vertus, K. Škirpos “realizmas”, sąmoningai ar ne, ignoravo tikimybę, jog tiek Vokietija, tiek Sovietų Sąjunga gali naudotis “Vilniaus byla” ne siekdamos šios problemos išsprendimo Lietuvos naudai, bet stengdamosi ir toliau išlaikyti joms naudingą padėtį – įtemptus santykius tarp Kauno ir Varšuvos.

Škirpos planas buvo apsvarstytas ir priimtas dalyvaujant prezidentui dr. Kaziui Griniui. Tolesnis jo likimas ne visai aiškus. Pats K. Škirpa teigia, kad po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo jo parengta valstybės saugumo samprata iš esmės buvo pakeista. Esą prof. Augustino Voldemaro vyriausybė “per vieną savaitę” sugebėjo sugadinti santykius su visais kaimynais, taip pat ir su Vokietija bei Sovietų Sąjunga”.⁸

Galima sutikti su teiginiu, kad prof. A. Voldemaras nepasiskolino Lietuvos saugumo sampratos iš K. Škirpos. Jau vien ir dėl tos paprastos priežasties, jog ekscentriškasis Lietuvos ministras pirmininkas užsienio politikos srityje buvo linkęs pasikliauti tik savo intuicija ir patirtimi. Tačiau taip pat akivaizdu, kad K.Škirpos pasiūlymas orientuotis į Vokietiją ir Sovietų Sąjungą nebuvo originalus. Tokios orientacijos buvo laikomasi ir iki,

ir po jo pateikto plano. Antra vertus, tenka pripažinti, kad K.Škirpos ir prof. A.Voldemaro Lietuvos saugumo užtikrinimo sampratos buvo labai panašios. Tiesa, prof. A.Voldemaras kelis kartus bandė pasinaudoti ir “lenkiškąja korta”, t.y. nevengė su Lenkija veltis į sudėtingas diplomatinės kombinacijas.

Škirpos planą, paremtą pasiūlymu “visų pirma šlietis prie Vokietijos, siekiant su ja tolimesnių draugiškų susitarimų”, esant tuometinei politinei konsteliacijai, buvo nelengva įgyvendinti. Svarbiausia kliūtis - Klaipėdos kraštas. Nuo pat Klaipėdos krašto įtraukimo į Lietuvos valstybės sudėtį 1923 m. Vokietijos politika buvo grindžiama oficialiai neskelbiamu *status quo* nepripažinimu. Apie tai žinojo ir Lietuvos karo atašė Berlyne paskirtas Kazys Škirpa. 1929 m. Vokietijos karo ministras jam atvirai pasakė, kad tarp abiejų valstybių nebus gerų santykių tol, “kol Klaipėdos kraštas negrįš Vokietijai”¹⁰. Paradoksalu, tačiau K.Škirpa ir tada, ir vėliau, samprotaudamas apie Lietuvos saugumo užtikrinimą, nuosekliai ignoravo šį perspėjimą. Šis ignoravimas buvo silpnoji Škirpos plano dalis, tačiau jis pats to niekada nepripažino. Tai akivaizdu ir iš jo prisiminimų, kuriuose dėl Klaipėdos praradimo 1939 m. jis kaltino ne tiek nacių Vokietiją, kiek Lietuvos vyriausybę. Galima sutikti su K.Škirpos tvirtinimu, jog Lietuvos vyriausybė Klaipėdos krašte padarė ne vieną klaidą, kuriomis pasinaudojo Vokietija. Tačiau Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos nebuvo tiesioginė šių klaidų pasekmė. Priešingu atveju Austriją tektų laikyti anšliuso iniciatoriumi, o Čekoslovakijos okupaciją aiškinti jos vyriausybės politika Sudetuose.

Škirpos plane išdėstytos Lietuvos saugumo sampratos (nepriskiriant jos autorystės vien plk. K.Škirpai) pagrindų daugiau ar mažiau laikytasi iki ketvirtojo dešimtmečio pradžios. Mykolo Sleževičiaus vyriausybė, vengdama pakliūti vienpusišką Vokietijos ar Sovietų Sąjungos įtakon, paramos prieš Lenkiją vienodai aktyviai ieškojo abiejų minėtų valstybių sostinėse. 1925 m. Lietuvos nepaprastasis ir įgaliotasis ministras Vokietijoje Vaclovas Sidzikauskas ieškojo specialaus dvišalio susitarimo, numatančio “bendrus veiksmus interesų sutapimo atvejais” pasirašymo galimybių.¹¹ Faktiškai vokiečiams buvo siūlyta pasirašyti karinę, prieš Lenkiją nukreiptą, konvenciją¹². Tačiau tuometinis Vokietijos užsienio reikalų ministras Gustavas Stresemannas nesutiko su toli siekiančiais lietuvių pasiūlymais¹³. Po Vaclovo Sidzikausko nesėkmės Lietuvos užsienio reikalų ministerija iniciatyvos imtis pavedė Lietuvos nepaprastajam ir įgaliotajam ministrui Maskvoje Jurgiui Baltrušaičiui. Sovietai buvo kur kas sukalbamesni nei vokiečiai. Netrukus, 1926 m. rugsėjo 28 d., Lietuva su Sovietų Sąjunga

pasirašė Nepuolimo sutartį. Ši sutartis neturėjo jokių slaptų priedų ir nenumatė abipusių gynybinių įsipareigojimų. Vis dėlto šis lietuvių diplomatijos žingsnis buvo akibrokštas Vakarams ir Baltijos kaimynams. Antra vertus, jis dar kartą patvirtino specifinę Lietuvos užsienio ir saugumo politikos kryptį.

Nepuolimo sutarties su sovietais pasirašymas paskatino lietuvių diplomatus 1926 m. pabaigoje pakartotinai pasiūlyti Berlynui apsvarstyti karinės sutarties tarp abiejų valstybių pasirašymo galimybę. Vokiečiai ir vėl ignoravo Kauno pasiūlymus¹⁴. Diplomatus patyrus nesėkmę, iniciatyvos ėmėsi kariškiai. 1927 m. Lietuvos krašto apsaugos ministras Teodoras Daukantas pasiūlė vokiečiams sudaryti abiejų šalių karinių vadovybių susitarimą karinio konflikto su Lenkija atvejui. Iš Berlyno atėjo atsakymas, kad, prieš sudarant karinio pobūdžio susitarimus, pirma tektų pasirašyti politinio ir ekonominio turinio dokumentus¹⁵. Vokietijos nenoras sutartimi su Lietuva formalizuoti antilenkiškos politikos kursą dar labiau sustiprino prosovietines tendencijas Lietuvos užsienio politikoje. 1929 m. Lietuvos diplomatai, siekdami išplėsti 1926 m. sutarties veikimo lauką, Maskvoje zondavo karinės sąjungos tarp abiejų valstybių pasirašymo galimybę¹⁶. Tačiau sovietai Lietuvos ir Lenkijos ginče visuomet vengdavo konkrečių įsipareigojimų vienai kuriai nors pusei ir sutartyse beveik visada siūlydavo straipsnius, kuriuos būdavo galima labai plačiai interpretuoti. Todėl ir šį kartą Maskva liko ištikima ankstesnei taktikai: 1931 m. Kaunas ir Maskva pasirašė slaptą “džentelmenišką susitarimą”, kuriame sovietai žadėjo Lietuvai diplomatinę paramą prieš “trečiąją valstybę”, o ši savo ruožtu įsipareigojo informuoti sovietus visais jiems aktualiais Lietuvos užsienio politikos klausimais¹⁷. Toks “džentelmeniškas susitarimas”, žinoma, buvo ne Kauno siūlyta karinė sutartis. Antra vertus, jis buvo gerokai naudingesnis Sovietų Sąjungai nei Lietuvai.

Atsisakydami Kauno pasiūlymų vokiečiai tam tikra prasme patys stūmė Lietuvos politikus į Maskvos glėbį, pasitenkindami ekonominių pozicijų Lietuvoje išlaikymu. Tuo tarpu santykiai tarp trijų valstybių kariškių klostėsi kitaip. Lietuvos kariuomenės ir Raudonosios armijos kontaktai buvo minimalūs. Lietuvos karinės vadovybės santykiai su Vokietijos karo ministerijos bei reichsvero vadovybe buvo visiškai kitokio pobūdžio - lietuviai karininkai stažuodavosi reichsvero daliniuose, jie būdavo kviečiami į manevrus ir pan. Du Lietuvos karininkai (taip pat ir būsimasis kariuomenės vadas gen. Stasys Raštikis), pasinaudoję gerais plk. K.Škirpos ryšiais, pateko ir į pusiau slaptus “Vadų padėjėjų paruošimo”

kursus, nors, padidėjus įtampai abiejų šalių santykiuose dėl Klaipėdos, negalėjo jų baigti¹⁸. Beje, net ir po to, kai Klaipėdos reikalai susikomplikavo tiek, jog lietuvių karininkams, besistažuojantiems Vokietijoje, pasak plk. K.Škirpos, “pasidarė neįauku su uniforma pasirodyti tarp vokiečių”¹⁹, Didžiosios Britanijos nepaprastasis ir įgaliotasis ministras Baltijos valstybėms Knatchbullas-Hugessenas pranešime Foreign Office konstatavo, kad Lietuvos kariuomenės vadovybė ir toliau orientuojasi į reichsverą.²⁰

Stasio Lozoraičio Lietuvos saugumo samprata

Stiprėjantis nusivylimas Sovietų Sąjunga (ypač po SSRS ir Lenkijos Nepuolimo sutarties pasirašymo 1932 m.) ir nuo 1930 m. nuolat didėjanti įtampa bei blogėjantys santykiai su Vokietija Lietuvos saugumo sampratoje paskatino iš naujo įvertinti "vokiškąjį" ir "lenkiškąjį" veiksnius. Artimiausi prezidento Antano Smetonos patarėjai vis dažniau ėmė kalbėti, jog Lietuvai reikia ne tik ginti savo interesus “Vilniaus byloje”, bet ir aiškiai apsispręsti dėl eventualių sąjungininkų ir potencialių priešininkų galimame kare dėl Nepriklausomybės. Palaipsniui ėmė vyrauti nuomonė, kad, nepaisant okupuoto Vilniaus problemos, reikia su Lenkija ieškoti kokio nors modus vivendi. Taip ketvirtajame dešimtmetyje "lenkiškasis veiksnys" daugiau nebebuvo traktuojamas kaip keliantis pavojų Lietuvos nepriklausomybei. Daugiau nebesibaiminta ir dėl Lenkijos kultūrinės ekspansijos pavojaus. Pagaliau ir ekonomiškai Lietuva buvo sustiprėjusi tiek, jog į glaudesnių ekonominių ryšių tarp abiejų valstybių nustatymą jau nebijodama (kaip kad pirmaisiais Nepriklausomybės metais) lenkų ūkinės ekspansijos.

Tuo tarpu "vokiškojo veiksnio" įtaka valstybės saugumui Lietuvoje imta suvokti visai kitaip nei anksčiau. Šį procesą vaizdžiai iliustruoja Lietuvos karinės vadovybės požiūris į Vokietiją pasikeitimas. 1933 m. į Kauną atvykusio Latvijos kariuomenės Generalinio štabo atstovo plk. H. Rozenšteino pasiūlymas gen. Petru Kubiliūnui apsvarstyti Vokietijos ekspansinių planų grėsmę abiem valstybėms bei priemones, kurių reikėtų imtis Lietuvos ir Latvijos saugumui sustiprinti, Lietuvos kariuomenės vado buvo atmestas, nurodant, kad jis netiki jokių pavojumi iš Vokietijos pusės²¹. Tuo tarpu 1934 m. Lietuvos karinė vadovybė jau rūpinosi galimybėmis atitraukti kai kuriuos dalinius nuo administracinės linijos, skiriančios Lietuvą nuo Lenkijos, kad galima būtų dislokuoti juos prie Nemuno, Vokietijos pasienyje. Šie kariuomenės perdislokavimo planai liudijo apie Lietuvoje besiformuojančią naują saugumo sampratą.

1935 m. balandžio 18 d. užsienio reikalų ministras Stasys Lozoraitis įteikė prezidentui A.Smetonai slaptą memorandumą, tapusį teoriniu "naujojo kurso" pagrindu. Naujoje politinėje konsteliacijoje užsienio reikalų ministras siūlė remtis tokia "galvojimo schema": "Klaipėdą mes turim, bet jai gresia didelis pavojus; Vilniaus mes neturim ir negalim tikėtis artimiausiu laiku jo atgauti, tad turim ginti Klaipėdą visomis priemonėmis, kurios, savaime suprantama, nepažeidžia mūsų juridinės pozicijos Vilniaus klausimu. Kovoti dviem frontais - Vilniaus ir Klaipėdos - mes negalime diplomatiniai, nekaltant jau apie militarinę kovą, kurios, kaip yra pakartotinai pareikšta Respublikos Prezidento ir kitų mūsų atsakingų politikų, mes nemanome griebtis Vilniaus ginče". Memorandume konstatuota, kad iki tol Lietuvos naudota taktika, palaikant santykius su Lenkija (atsisakymas užmegzti diplomatinis santykius, protestai prieš teisės sulaužymą ir t.t.), nepasiteisino. Priešingai - Vilniaus klausimas tarptautinėje politikoje ėmė prarasti aktualumą. Todėl S.Lozoraitis siūlė iki tol iš Lietuvos užsienio politikos eliminuotąjį "lenkiškąjį veiksnių" bandyti susigrąžinti ir panaudoti prieš Vokietiją. "Mūsų politikoje turi dominuoti mintis, kad iš Vokietijos mums gresia didelis pavojus. Jam atremti mes turime panaudoti visas galimas politines kombinacijas, tarp jų ir kombinaciją su Lenkija", - reziumavo S.Lozoraitis²². Prioritetiniu Lietuvos saugumo uždaviniu iškėlęs Nepriklausomybės išlaikymą, S.Lozoraitis naujai pažvelgė ir į tarptautinį Vilniaus problemos aspektą, konstatuodamas, kad "nei Sovietų Rusija, nei Vokietija niekada negalėjo būti suinteresuotos tuo, kad mes atgautume Vilnių ...; abi šios valstybės turėjo būti greičiau suinteresuotos Vilniaus ginčo buvimu, bet ne jo teisingu išsprendimu"²³.

S.Lozoraičio pateikta Lietuvos saugumo samprata reiškė iš esmės naują požiūrį į Lietuvos užsienio politiką ir jos specifines problemas. Lietuvos nacionalinė saugumo koncepcija pradėjo naują etapą, reiškusi, jog iki tol vyravusią "voldemariškąją" užsienio politikos sampratą keičia kokybiškai nauja S.Lozoraičio politinė strategija, labiau atitinkanti laikmečio dvasią bei konkrečias naujos politinės konsteliacijos Europoje realijas. S.Lozoraičio pastangas santykiams su Lenkija surasti modus vivendi parėmė nemažai įtakingų Lietuvos politikų, taip pat ir kai kurie vyriausybės nariai. Užsienio reikalų ministro pasiūlymus palaikė ir nemaža dalis Lietuvos nepaprastųjų ir įgaliotųjų ministrų užsienio valstybėse, nors, paties S.Lozoraičio pripažinimu, ne visi²⁴. Diplomatinėje tarnyboje užsienio reikalų ministro pažiūroms labiausiai oponavo Lietuvos atstovas prie Tautų

Sąjungos K.Škirpa, nors tuo metu šis karys bei diplomatas neturėjo didesnės įtakos aukščiausiose Kauno valdžios sferose.

Gen. Stasio Raštikio Lietuvos saugumo samprata ir kariuomenės reformos

Ypač svarios paramos ir supratimo jaunasias užsienio reikalų ministras susilaukė iš Lietuvos kariuomenės vadovybės: Generalinio štabo viršininko, vėliau kariuomenės vado, gen. Stasio Raštikio ir Generalinio štabo viršininko gen. Jono Černiaus²⁵. S.Raštikis, nors kario karjerą pradėjo dar carinėje Rusijoje, Lietuvos kariuomenėje, kaip ir S.Lozoraitis diplomatinėje tarnyboje, buvo laikomas naujosios kartos atstovu. Kaip ir gen. št. plk. ltn. K.Škirpos, gen. S.Raštikio vaidmuo valstybės gyvenime toli pranoko įprastą aukšto karininko vaidmenį. Ne mažiau įtakingas buvo ir kitas S.Lozoraičio “naujojo kurso” sąjungininkas - gen. J.Černius, vadovavęs priešpaskutiniam Lietuvos Ministrų kabinetui.

S.Lozoraičio ir gen. S.Raštikio pažiūros Lietuvos nacionalinio saugumo klausimais buvo kone identiškos: abu jie pasisakė už modus vivendi suradimą Lietuvos ir Lenkijos santykiams, už trijų Baltijos valstybių glaudų bendradarbiavimą ne tik politinėje, bet ir gynybos srityse, abu buvo įsitikinę, kad vien nacionalinėmis priemonėmis negalima garantuoti Lietuvos saugumo, todėl siūlė tokių garantijų ieškoti kolektyvinio saugumo srityje. Todėl dviejų ypač svarbias pareigas valstybėje užimančių asmenų pažiūroms sutapus, 1935 m. pradžioje artimiausioje prezidento aplinkoje atsirado įtakingas “dviejų Stasių tandemas”, nuo kurio daugiausia ir priklausė valstybės saugumo klausimų sprendimas. Glaudūs užsienio reikalų ministro ir kariuomenės vadovybės santykiai sudarė palankias prielaidas Lietuvos užsienio politikos bei karinių priemonių, skirtų krašto saugumui sustiprinti, koordinavimui. Pavyzdžiui, iškart po S.Lozoraičio apsilankymo Taline 1934 m. gruodžio pradžioje, kur jis dalyvavo pirmosios Baltijos santarvės užsienio reikalų ministrų konferencijoje, tuo metu dar kariuomenės Vyriausiojo štabo viršininkas plk. ltn. S.Raštikis, su oficialiu vizitu atvyko į Rygą. Plk.ltn. S.Raštikio pareiškimai Latvijos sostinėje nuskambėjo taip neįprastai, jog vėliau latvių kilmės JAV istorikas Edgaras Andersonas spėjo, kad Lietuvos kariuomenės Vyriausiojo štabo viršininkas Rygoje siūlęs sudaryti dviejų valstybių karinę sąjungą²⁶.

Pats S.Raštikis savo prisiminimuose nei patvirtina, nei paneigia šį spėjimą, tačiau prisipažįsta, jog svajojo apie tokią sąjungą, reikalingą pavojui iš Rytų atremti.²⁷ Vis dėlto daugiau nei abejotina, kad kariuomenės

Vyriausiojo štabo viršininkas galėjo siūlyti Latvijai sudaryti karinę sąjungą. Tai nepriklausė jo kompetencijai, o atsižvelgiant į neigiamą A.Smetonos nusistatymą šiuo klausimu, jokių prezidento įgaliojimų šiuo atveju jis negalėjo turėti. Tačiau taip pat neabejotina, kad Baltijos santarvės sudarymas galėjo paskatinti Lietuvos ir Latvijos kariuomenių vadovybės neoficialiam nuomonių pasikeitimui, kurio metu galėjo būti paliestas ir eventualios karinės sąjungos perspektyvoje tarp abiejų valstybių sudarymas. Pagaliau būtent S.Raštikio prisiminimai kaip tik ir liudija, kad Lietuvos ir Latvijos karinės vadovybės, nelaukdamos, kol susitars abiejų šalių politikai, neretai pačios imdavosi iniciatyvos ir neoficialių pokalbių metu svarstė aktualius gynybos klausimus, tarpusavio veiksmų derinimo srityje toli pralenkdami politikus. Beje, S.Raštikis planavo pratęsti vizitą ir į Taliną, tačiau Estijos kariuomenės vadovybė atsisakė jį priimti. Estai nepageidavo, kad Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo viršininko atvykimas iš Rygos į Taliną Varšuvoje būtų suprastas kaip trijų Baltijos valstybių bendradarbiavimo gynybos srityje pradžia.²⁸

Tik paskirtas kariuomenės Generalinio štabo viršininku S.Raštikis iškart ėmėsi rengti kariuomenės reformos projektą. 1934 m. pabaigoje jis parengė radikalų kariuomenės reorganizacijos planą, kuriame aptarė ir conceptualius valstybės saugumo klausimus. Rengiant šį dokumentą S.Raštikis gavo Kazio Škirpos parengtą analogišką projektą. Pastebėtina, kad jo kopiją K.Škirpa pasiuntė ne prezidentui, o užsienio reikalų ministrui S.Lozoraičiui. Kai kurie Lietuvos karo atašė Berlyne samprotavimai, pasak S.Raštikio, buvo pernelyg radikalūs arba neatitinkantys krašto finansinio pajėgumo²⁹. Tačiau, lyginant 1926 m. plk. K.Škirpos planą su S.Raštikio parengtuoju 1934 m. pabaigoje, akivaizdu, kad pastarasis pasinaudojo kai kuriais savo buvusio vado pasiūlymais.

Grįžęs iš Rygos S.Raštikis įteikė krašto apsaugos ministrui gen. Petruį Šniukštai raportą, kuriame išdėstė pagrindinius Lietuvos saugumo užtikrinimo principus. Gen. P.Šniukštą nelabai sudomino vieno jauniausių Lietuvos kariuomenės pulkininkų samprotavimai strategijos klausimais. Tačiau raporto autoriui insistuojant, krašto apsaugos ministras pasiūlė apsvarstyti jį pirmajame ką tik įkurtos Valstybės gynybos tarybos posėdyje. Toks posėdis įvyko 1935 m. sausio pirmosiomis dienomis prezidentūroje, dalyvaujant prezidentui, visiems svarbiausiems vyriausybės ir kariuomenės atstovams. Savo pasiūlyme S.Raštikis gana kritiškai įvertino tuometinį kariuomenės apginklavimo ir pasirengimo lygį, pastebėdamas, kad ji

negalėtų kariauti su “stipresne kariuomene”, pateikė konkretų jos reorganizavimo planą ir samprotavimus saugumo klausimais.

Posėdyje pateikta S.Raštikio saugumo samprata rėmėsi keliomis principinėmis nuostatomis: turint omenyje geopolitinę padėtį, Lietuvos saugumas negali remtis vien tik kariuomene; laviravimo tarp didžiųjų valstybių politika taip pat negali garantuoti valstybės saugumo; pastovaus saugumo negali suteikti ir sąjunga tik su viena stipria kaimynine valstybe. Kariuomenės Generalinio štabo viršininkas pasiūlė 10 punktų planą, kuriame buvo aptarti tiek bendrieji principai, tiek ir visai konkretūs pasiūlymai, kuriais vadovaujantis turėjo būti stiprinamas Lietuvos saugumas: siekti visų kaimyninių valstybių garantijų įtvirtinant Lietuvos Nepriklausomybę, nekonfliktuoti tuo pat metu su Lenkija, Vokietija ir Sovietų Sąjunga, sudaryti karinę sąjungą su Latvija ir Estija, karo atveju turėti garantuotą vienos kurios didžiosios kaimyninės valstybės paramą ir pan.³⁰

Įsidėmėtina, kad nepaisant “Vilniaus ginčo” S.Raštikis siūlė užsitikrinti “visų didžiųjų kaimyninių valstybių” garantijas. Šiam bendram saugumo užtikrinimo principui buvo sunku prieštarauti, tačiau akivaizdu, kad tai buvo beveik atviras raginimas santykiuose su Lenkija ieškoti modus vivendi. Deja, platesnių diskusijų strateginiais valstybės gynimo klausimais minėtame posėdyje neįvyko - niekas nei parėmė, nei kritikavo Stasio Raštikio Lietuvos saugumo užtikrinimo sampratos. Prezidentas tik trumpai replikavo, kad ginčuose su Lenkija ir Vokietija “teisybė esanti Lietuvos pusėje, todėl Lietuva negalinti padaryti nieko naujo”. Antanas Smetona nepritarė ir karinei sąjungai su Latvija bei Estija: tokią sąjungą jis laikė Lietuvai nenaudinga. Diskutuota tik vienu klausimu – dėl ženklus kariuomenės finansavimo padidinimo. Čia didžiausiu S.Raštikio oponentu buvo ministras pirmininkas Juozas Tūbelis, nusileidęs kariuomenės vado reikalavimams, kad kariuomenės reorganizacijai reikalingos lėšos bus paimitos gavus ilgalaikį kreditą užsienyje. Kompromisą pasiekti padėjo ir S.Raštikio pareiškimas, kuriame teigiama, kad, atsisakius patenkinti šį prašymą, jis bus priverstas atsistatydinti. Tokiomis aplinkybėmis Valstybės gynimo taryba 1935 m. pradžioje patvirtino S.Raštikio kariuomenės reorganizacijos planą, numačiusį Krašto apsaugos ministerijai per septynerius metus nepaprastosioms išlaidoms skirti 175 mln. litų.³¹

Aprašydamas minėto posėdžio eigą, savo prisiminimuose S.Raštikis apgailestauja, kad dėl jo pateiktos Lietuvos saugumo sampratos nieko nepasakė ir S.Lozoraitis. Kodėl užsienio reikalų ministras nepalaikė

kariuomenės vado pateiktos saugumo sampratos, ypač, kad ji buvo identiška paties S.Lozoraičio pažiūroms, išdėstytoms 1935 m. balandžio 18 d. memorandumu? Atsakymas paprastas – S.Lozoraičio tylėjimą lėmė taktiniai sumetimai: pirma, jis neabejojo, kad Valstybės gynimo taryba pritaris pateiktam planui; antra - minėto posėdžio išvakarėse Stasys Lozoraitis ir prezidentas Antanas Smetona labai konfidencialiai aptarė kai kurias santykių su Lenkija sureguliuavimo aspektus, todėl užsienio reikalų ministras nelaikė tikslinga anksčiau laiko plačiau diskutuoti šio subtilaus klausimo.

S.Raštikis ir vėliau nevengė pateikti vyriausybei rekomendacijų ne tik kariniais, bet ir politiniais klausimais. "Labai sunku prileisti, kad sustiprėjusi Vokietija paliktą jos niekinamai Lietuvai Klaipėdos kraštą ... Vokietijos pavojui eliminuoti ... priemonių nėra. Yra priemonių tik jį nutęsti į tolimesnę ateitį, o tos priemonės yra kiek galima stiprinti savo karinį pajėgumą ir suartėti su valstybėmis ir jų blokais, kurie suinteresuoti Vokietijos pažabojimu..." - 1937 m. gegužės mėn. vien savo raporte krašto apsaugos ministrui plk. S.Dirmantui rašė kariuomenės vadas³². Didėjančio Vokietijos pavojaus akivaizdoje, šiuo, kaip ir kitais raportais, S.Raštikis siekė paskatinti Lietuvos politinę vadovybę santykiuose su Lenkija rasti modus vivendi.

Ypač dideli S.Raštikio nuopelnai reorganizuojant Lietuvos kariuomenę. Iki ketvirtojo dešimtmečio vidurio kariniai užsienio valstybių ekspertai laikėsi nuomonės, kad Lietuvos kariuomenė pagal daugelį svarbiausių rodiklių atsilieka nuo Latvijos ir Estijos kariuomenių. 1935 m. pradžioje Didžiosios Britanijos karo atašė Baltijos valstybėms mjr. G. Firebrance konstatavo, jog "Lietuvos Kariuomenė yra silpniausia tarp Baltijos valstybių. Galimai agresijai ji priešintusi iš visų jėgų, tačiau rimtai pasipriešinti nesugebėtų nei Lenkijai, nei Vokietijai"³³. Mjr. G. Firebrance gana kritiškai atsiliepė apie tuometinį Lietuvos karininkų korpusą, pastebėdamas, jog jie (karininkai) vartoja daug alkoholio, tingi mokytis, o tarp vyresniųjų karininkų yra daug carinės Rusijos kariuomenės auklėtinių.³⁴ Beje, jei Lietuvos kariuomenės apginklavimas ir apmokymas užsienyje vertinti skeptiškai, tai jos kovinės dvasios stiprumu neabejota. Pavyzdžiui, 1936 m. pradžioje Foreign Office parengtoje pažymoje reiškiamą prielaidą, kad Vokietijai bandant jėga atplėšti Klaipėdos kraštą nuo Lietuvos, ši pasipriešintų ginklu, nepaisydama net beviltiško dviejų valstybių karinių jėgų disbalanso³⁵.

1937 m. pradžioje, t.y. praėjus vos dvejiems metams nuo S.Raštikio paskyrimo kariuomenės vadu, užsienio ekspertų pateikti Lietuvos

kariuomenės vertinimai radikaliai pasikeitė. Naujai paskirtas Didžiosios Britanijos karo atašė Baltijos valstybėms mjr. C.S. Vale, apsilkęs Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje, konstatavo, kad vadovaujant S.Raštikiui Lietuvos kariuomenė pradėta aprūpinti moderniais ginklais, pasirengimo lygis pastebimai pagerėjo, ji buvo nepalyginamai geriau finansuojama nei Latvijos ar Estijos kariuomenės. Mjr. C.S. Vale pranešime, nusiųstame į Londoną, rašė: “Iki šiol buvo teigiama, kad Lietuvos kariuomenė tarp Baltijos valstybių yra pati silpniausia. Dabar yra atvirkščiai - jos parengimas geriausias”. Įsidėmėtina ir dar viena britų karo atašė išvada: “Bet kuri šalis, kuri galvoja, kad karo su Lietuva atveju jai teks susidurti su trimis silpnomis ir blogai ginkluotomis divizijomis, didžiai apsirinka”. Ypač gerai mjr. C.S.Vale atsiliepė apie Lietuvos aviaciją³⁶. Didelį įspūdį mjr. C.S. Vale padarė Lietuvos kariuomenės manevrai (1937 09 15-16 d.d.) į pietvakarius nuo Šiaulių, kurių metu užsienio valstybių kariniams atstovams pirmą kartą pademonstruotas tankų panaudojimas mūšio lauke³⁷.

Lankydamasis Lietuvoje 1936 m. pabaigoje Didžiosios Britanijos karo atašė Baltijos valstybėms mjr. C.S. Vale susitiko ne tik su krašto apsaugos ministru plk. inž. Stasiu Dirmantu, bet ir su užsienio reikalų ministru S.Lozoraičiu. Konfidencialių pokalbių Kaune metu britų karininkui buvo atvirai išdėstyti Lietuvos vyriausybės planai ir lūkesčiai. Beje, lietuvių diplomatai ir kariniai vadovai net neslėpė, kad, nepaisant ginčo su Lenkija, potencialiausiu agresoriumi jie laiko Vokietiją. Neslėpta ir to, jog karo su Vokietija atveju Lietuvos vyriausybė tikisi ne tik Talino, Rygos, Maskvos, bet ir Varšuvos paramos. Po pokalbių su S.Lozoraičiu ir plk.inž. S.Dirmantu mjr. C.S.Vale pranešime savo vadovybei rašė, jog Lietuvos vyriausybė rimtai ruošiasi pavojaus valandai, vėl pažymėdamas, kad Lietuvos kariuomenės standartas yra aukštesnis nei kitų Baltijos valstybių³⁸.

Ypač aukštas Lietuvos kariuomenės įvertinimas kiek nustebino Londoną. Tačiau mjr. C.S. Vale objektyvumu neturėta pagrindo abejoti, ypač kad tą patį tvirtino ir kiti britų karininkai³⁹. Tokiam vertinimui pritarė ir Prancūzijos karo atašė Baltijos valstybėse mjr. Ganevalis, kuris, apibendrinamas padėti 1937 m., teigė, kad Lietuvos kariuomenė buvo ne tik geriausia tarp Baltijos valstybių kariuomenių, bet pagal apginklavimo bei pasirengimo lygį turėjo būti priskiriama “visai kitos kategorijos” kariuomenėms nei Latvijos ar Estijos. Ypač prastai mjr. Ganevalis atsiliepė apie Estijos kariuomenę, kurios jis net nelaikė “fighting force”. Mjr. C.S.Vale pritarė tokiems savo tautiečio kolegos vertinimams⁴⁰.

Nemenkinant visų kitų Lietuvos karių ir politikų indėlio, tenka pripažinti, kad didžiausias vaidmuo, reorganizuojant kariuomenę ir jos kovinį pajėgumą stiprinant, neabejotinai turėtų būti priskiriamas S.Raštikiui. Jaunojo kariuomenės vado veikla susilaukė pritarimo ne tik kariuomenėje. Į ją atkreipė dėmesį ir užsienio diplomatai 1938 m. pradžioje Didžiosios Britanijos atstovas Lietuvoje Thomas H. Prestonas savo vadovybei Londone parengtame žymiausių Lietuvos valstybes veikėjų sąrašė apie S.Raštikį taip rašo: “Padarė viską, kad kariuomenė nebepolitikuotų, populiarius tarp karininkų, jo vadovavimo metu kariuomenė smarkiai pažengė į priekį”.⁴¹

Apie realų Lietuvos kariuomenės pajėgumą liudija šie užsienio ekspertų atsiliepimai: Lenkijos ultimatumo išvakarėse Thomas H. Prestonas pranešime į Londoną rašė, kad agresijos prieš Lietuvą atveju jos “gerai apginkluotos, apmokytos ir aprūpintos kariuomenės pasipriešinimas būtų rimtas”⁴²; panašiai Lenkijos ultimatumo dienomis galvojo ir Estijos karo atašė Lietuvoje plk. Saarsenas, laikęsis nuomonės, kad “jei vokiečiai nebūtų puolę drauge su lenkais, pastariesiems būtų buvę sunku pasiekti Kauną”, net jei lietuviai ir nebūtų spėję mobilizuoti savo kariuomenės⁴³.

Lietuvos kariuomenei neteko išbandyti savo ginklų mūšio lauke. Lemtingomis 1938 m. kovo dienomis šalies politinė ir karinė vadovybės vadovavosi principu, kad “geriau lenkų pasiuntinys Lietuvoje, nei Lenkijos kariuomenė prie Kauno vartų”. Ir S.Lozoraitis, ir S.Raštikis Lenkijos ultimatumo svarstymo metu pasisakė už jo priėmimą. Realiai mąstant - kitos išeities nebuvo, kadangi karo su Lenkija atveju Lietuvą neišvengiamai būtų puolusi ir Vokietija. Karas dviem frontais - ir prieš Lenkiją, ir prieš Vokietiją - neabejotinai dar 1938 m. pavasarį būtų tapęs Nepriklausomybės laidotuvėmis. 1938 m. kovo mėnesį buvo susidariusi padėtis, kuri iki tol parengtose S.Lozoraičio ir S.Raštikio memorandumuose, buvo traktuojama kaip pati nepalankiausia iš visų galimų, nepaisant visų kryptingų užsienio reikalų ministro ir kariuomenės vado pastangų, išvengti jos nepavyko.

Vietoj išvadu

Lietuvos diplomatinės ir karinės vadovybių sąveika, trečiajame dešimtmetyje su retomis išimtim buvusi daugiau epizodinio pobūdžio, ketvirtojo dešimtmečio viduryje tapo nuosekli ir permanentinė. Užsienio reikalų ministro S. Lozoraičio ir kariuomenės vado S. Raštikio pastangomis buvo parengta Lietuvos geopolitinę padėtį ir tuometines Europos realijas atitinkanti Lietuvos saugumo samprata. Lietuvos diplomatai ir kariai kryptingai dirbo stengdamiesi užtikrinti politinį bei karinį valstybės saugumą. Deja, prieškarinė padėtis Europoje aplamai nebuvo palanki nedidelių valstybių nepriklausomybei. 1938-1940 m. katastrofos neišvengė ne tik mažosios, bet ir kai kurios didžiosios valstybės. Antra vertus, analizuojant diplomatinės ir karinės vadovybės sąveiką, jos efektyvumą, visuomet tenka atsižvelgti ir į specifinius aspektus. Pavyzdžiui, lyginant Lietuvos padėtį su Lenkijos padėtimi, tenka konstatuoti, kad S. Lozoraitis Lietuvoje netapo ir negalėjo tapti tuo, kuo Lenkijoje tapo Josephas Beckas po maršalo Josepho Pilsudskio mirties, o gen. S. Raštikis, nors ir bandė, netapo lietuviškuoju Rydz-Smygly. Lietuvoje, nepaisant “dviejų Stasių tandemo” įtakingumo, beveik visų gyvybinių valstybės klausimų sprendimas nagrinėjamu laikotarpiu priklausė tik prezidento A. Smetonos ir ministro pirmininko J. Tūbelio kompetencijai. Todėl S. Lozoraičiui taip niekada ir nepavyko išbandyti visų jo siūlytos santykių su Lenkija normalizavimo politikos plusų bei minusų, o S. Raštikį karo su Lenkija grėsmė užklupo vos įpusėjęs vykdyti septyneriems metams numatytą Lietuvos kariuomenės reorganizavimo planą.

Šaltiniai, nuorodos ir literatūra

- ¹Tarvydas S. Geopolitika.- Kaunas, 1939. P. 3, 32.
- ²Rodgers Hugh I. Search for Security. A Study in Baltic Diplomacy, 1920 – 1934: Archon Books. 1975. P. 12.
- ³Lietuva 1918-1938.-Kaunas: Šviesa, 1990.P. 98.
- ⁴Senn A.E. Die Besetzung Memels im Januar 1923//Forshungen zur osteuropaische Geschichte. 10.(1965).P.337.
- ⁵Hiden J. Security Problems between the Two World Wars.//The Baltic and the Outbreak of the Second World War.-Cambridge. Cambridge University Press. 1992. P. 9.
- ⁶Galvanauskas E. Kova dėl Klaipėdos//Draugas. 1961 m. sausio 25 d.
- ⁷Škirpa K. Lietuvos Nepriklausomybės sutemos.-V., 1996. P. 16-17.
- ⁸Škirpa K. Lietuvos Nepriklausomybės sutemos.-P.17
- ⁹Ten pat.
- ¹⁰S. Lozoraičio interviu prof. T.Remeikiui 1969 08 19//magnetofoninis įrašas gautas iš prof. Tomo Remeikio.
- ¹¹Stresemann G. His Diaries, Letters, and Papers. Vol. 2. (London: Macmillan, 1937), P. 77-78.
- ¹²Sidzikauskas V. Lietuvos diplomatijos paraštėje.-V., 1994. Vaga. P. 69-70.
- ¹³Stresemann G. vol. 2. P. 77-78.
- ¹⁴Stresemann G. Vol 3. (London: Macmillan, 1940), P. 242-243.
- ¹⁵1933 12 12 Vokietijos nepaprastojo ir įgaliotojo ministro Lietuvoje Zechlin Politinis pranešimas į Vokietijos URM//Documents on German Foreign Policy 1918-1945. Series C. Vol. 2. P. 219.
- ¹⁶Sidzikauskas V. Lietuvos diplomatijos paraštėje. P. 69.
- ¹⁷1931 05 22 Lietuvos – SSSR “džentelmeniškas susitarimas”//LVCA.F.383.AP.7.B.1115.L.1.
- ¹⁸Škirpa K. Lietuvos Nepriklausomybės sutemos.-V., 1996.P.23.
- ¹⁹Ten pat.
- ²⁰1932 01 29 Didžiosios Britanijos nepaprastojo ir įgaliotojo ministro Baltijos valstybėms Knatchbull-Hugessen pranešimas užsienio reikalų ministrui John Simon//Public Record Office (toliau - PRO) FO/371/16272/N 2830/53.
- ²¹1935 05 01 Lietuvos pasiuntinybės Rygoje pranešimas į Kauną//LVA.F. 929.AP.2.B.1030.L.24.

²²Merkelis A. Antanas Smetona. P. 485-489 (str. Autorius disponuoja šio dokumento fotokopija, originalas saugomas Hoover Institution of Peace and War).

²³1935 04 18 S.Lozoraičio momerandumas Nr. 446 Respublikos Prezidentui A.Smetonai. Į rankas. Visai slapta//Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917-1994: Dokumentų rinkinys.-V., 1998.P.98.

²⁴Stasio Lozoraičio interviu prof. Tomui Remeikiui.

²⁵Div. gen. Stasys Raštikis – kariuomenės Generalinio štabo viršininkas: 1934 11 21 – 1935 01 01; kariuomenės vadas: 1935 01 01 – 1940.01.; gen. Jonas Černius – Kariuomenės štabo viršininkas nuo 1935 01 01 – 1939 03 30;

²⁶Andersonas E. Pabaltijo sąjunga – realybė ar fantomas?//Draugas. 1974. Rugsjūčio 13 d. Nr. 162.P.2.

²⁷S. Raštikis. Kovose dėl Lietuvos. T. 1. P. 347.

²⁸1934 m. gruodžio 16 d. Lietuvos pasiuntinybės Taline atašė V.Čečetos pro memoria “Pasikalbėjimas su plk. Masingu”//LVCA. F. 383. AP. 7. B. 1531. L. 5.; Lietuvos karo atašė Pabaltijo valstybėms plk. Jakučio laiškas iš Rygos į Taliną V.Čečetai//Ten pat. L. 4.

²⁹Raštikis S. Kovose dėl Lietuvos. T.1.P.322.

³⁰Ten pat. P. 324-325.

³¹Ten pat. P. 344-355.

³²LVA.F.929.Ap.3.B. 1136.l.1-7.

³³1935 02 22 Didžiosios Britanijos karo atašė Baltijos valstybėse mjr. G.Firebrance pranešimas į Londoną//PRO/FO/371/19400/N 1144/42.

³⁴Ten pat.

³⁵1936 02 13 momerandumas, parengtas Foreign Office Šiuarės šalių departamento Didžiosios Britanijos vyriausybei dėl Vokietijos tikslų Baltijos valstybėse ir Klaipėdos krašte//PRO/FO/371/20308/N 855/168-171.

³⁶1937 02 11 Didžiosios Britanijos nepaprastojo ir įgaliotojo ministro E.Monsono pranešimas į Londoną//PRO/FO/371/21060/N 1188/405; PRO/FO/371/20312/N 4668/370-371 1936.09.11 DB Karo atašė BV mjr. C.S. Vale slaptas raportas E.Monson, Nr. 1.

³⁷1936 12 03 Didžiosios Britanijos karo atašė Baltijos valstybėse mjr. C.S. Vale slaptas raportas E.Monson, Nr.6//PRO/FO/371/20312/N 6180/374-375.

³⁸PRO/FO/371/20312/N 6180/374-375 1936.12.03 DB karo atašė BV mjr. C.S.Vale slaptas raportas E.Monsonui, Nr.6.

³⁹Ten pat.

⁴⁰1937 04 05 Didžiosios Britanijos karo atašė Baltijos valstybėse mjr. Vale pranešimas E.Monson Nr.10//PRO/FO/371/21060/N 2042/33-35.

⁴¹1938 01 14 Didžiosios Britanijos atstovo Lietuvoje T.H.Prestono pranešimas A.Edenui. "Record onf Leading Personalities in Lithuania 1937"//PRO/FO/371/22229/N 443/200.

⁴²1938 01 15 Didžiosios Britanijos atstovo Lietuvoje T.H.Preston. "Metinis pranešimas už 1937 m."// PRO/FO/371/22229/N 445/205.

⁴³1938 04 14 Didžiosios Britanijos karo atašė Baltijos valstybėse mjr.plk.ltn. C.S. Vale momerandumas //PRO/FO/371/22218/N 2046/301-303.

1941 m. sukilimas: viltys ir realybė

Nepriklausomybę, vieną iš tautos išlikimo sąlygų, lietuvių tauta 1940 m. vasarą prarado. Šalis buvo okupuota, vėliau – prijungta prie stipresnio kaimyno – TSRS. Valstybės žlugimas skatino priešintis, ieškoti būdų ją atkurti. Deja, tokių vilčių nebuvo daug:

a) vieni tikėjosi, jog okupuotų šalių nelaimėje nepaliks Vakarų demokratijos, visų pirma Anglija (iš tokių galima būtų paminėti Stasį Lozoraitį, Edvardą Turauską, bet jų buvo mažuma);

b) kiti reiškė viltį, jog greit kils karas tarp Vokietijos bei TSRS ir Lietuva, pasinaudodama tuo, galės atkurti savo Nepriklausomybę. Tokio mąstymo ryškiausiu atstovu galėtume laikyti Kazį Škirpą. Jis, beje, skirtingai nuo proangliškos orientacijos skelbėjų, susilaukė gausaus pasekėjų būrio.

Tačiau šiandien, žvelgiant iš istorinės perspektyvos, sunku suprasti buvusių Lietuvos diplomatų viltis. Juk iki tol Vakarų demokratijos puikiai demonstravo susitaikėlišką politiką, o nacistinės Vokietijos siekiai neturėjo nieko bendra su atskirų tautų suvereniteto iliuzijomis. O galbūt Škirpa tikėjosi ir būtų pasitenkinęs marionetinės vyriausybės vadovo postu? Žinant jo paties bei jo vadovaujamos organizacijos – Lietuvių aktyvistų fronto (LAF), įkurto 1940 m. lapkričio mėnesį Berlyne – ideologines orientacijas (turime omeny tai, jog nebuvo išvengta kai kurių nacionalsocializmo ideologijos principų - vado kulto, “tautinio socializmo”, žydų eliminavimo iš tautos politinio bei ekonominio gyvenimo - deklaravimo vadovaujamos organizacijos programoje) bei tikint, kad valstybių suvereniteto laipsnis po karo priklausys nuo to, kiek kuri tauta bus prisidėjusi prie Europos kūrimo naujais pagrindais, klausimas neatrodo visiškai nepagrįstas.

Prasidėjus Vokietijos ir TSRS karui labiausiai LAFas propagavo sukilimo idėją; šias mintis skleidė ir Lietuvos pagrindinės organizacijos. Lietuvos pagrindis palaikė ryšius su Berlyno LAFu. Aktyvistų štabas, prisiėmęs vadovaujančio centro teisę, bandė patarti, kaip Lietuvoje sudaryti organizacijos padalinius, laukė pranešimų ir įvykių iš Lietuvos analizės. Berlyno aktyvistai rengė ir per ryšininkus į Lietuvą siuntė instrukcijas, nurodymus, kur buvo aptariamose Lietuvos valstybingumo atkūrimo galimybės, detalizuojami sukilimo, prasidėjus karui, tikslai ir t.t. Labai svarbus Lietuvos pagrindžiui buvo 1941 m. kovo mėn. parengtas atsisaukimas “Brangūs vergaujantieji broliai”. Jame skelbiama apie

artėjančią Lietuvos “išlaisvinimo valandą”, pranešama apie planus sudaryti Lietuvos vyriausybę, nurodoma, kaip elgtis prasidėjus karui. Fragmentą pacituosime: “Prasidėjus žygiui iš vakarų... pavegtos Lietuvos miestuose, bažnytkaimiuose ir kaimuose turi įvykti vietiniai sukilimai, arba, tiksliau sakant, valdžios perėmimas į savo rankas.... Prasidėjus veiksmams paimkite į savo rankas kalėjimus..., užimkite tiltus, svarbiausius geležinkelių mazgus, aerodromus, fabrikus ir kt. Jų nenaikinkite ir neleiskite rusams naikinti, ypač tiltų... Per kaimus, miestelius ir miestus žygiuos vokiečių kariuomenė.... Tuo metu jau visur turi būti susidariusi naujos Lietuvos laikina Vyriausybė”. Atsišaukimo turinys po 3 mėnesių tapo sukilėlių veikimo planu.

Šiandien kalbėti apie sukilimą darosi vis sudėtingiau. Ir ne todėl, kad jis susilaukia įvairių vertinimų ar tampa politizuotų diskusijų objektu. Pagrindinė priežastis ta, kad empiriniai tyrimai tampa neperspektyvūs: kuo toliau, tuo mažiau šia prasme galima pasakyti ką nors nauja. Ir nieko nuostabaus. Apie sukilimą pradėta rašyti dar karo metais. Pogrindinė spauda apie jį rašė kaip apie garbingą epopėją: jo dėka buvo “iškovota ir apginta tautos teisė” į laisvę, o paskelbus Laikinąją vyriausybę (LV) – atnaujintas “prievartos pertrauktas Lietuvos suvereninių organų veikimas”.

Ypač dažnai sukilimas ir LV buvo minimi Lietuvių fronto – pagrindinės krikdemiškos pakraipos organizacijos – spaudoje. 1941 m. birželio 23-oji savo reikšme prilyginama Vasario 16-ajai. Buvo plačiai aptariami ir LV veiklos sunkumai (negalėjusi palaikyti ryšių su provincija, vokiečiai neleidę skelbti jos potvarkių ir įstatymų spaudoje), pabrėžiant, kad jai vis dėlto pavyko organizuoti “valstybinę ir savivaldybinę administraciją”, o vokiečiams taip ir nepasisėkė performuoti vyriausybės į jiems priimtina komitetą ar tarybą. Išryškėjo viena tendencija: nors sukilimas ir LV įvairių politinių srovių pogrindinėje spaudoje susilaukė panašių vertinimų, tačiau reikėtų pabrėžti krikščionių demokratų išskirtinį dėmesį minėtai datai bei 6 savaites egzistavusiai vyriausybei. Tai nesunkiai paaiškinama: tiek Lietuvos LAFė, tiek ir Laikinojoje vyriausybėje svariausią balsą turėjo būtent šiai partijai priklausę žmonės. O prieškario visuomenės partinė poliarizacija buvo pamiršta dar negreitai.

Vėliau pasirodė ir keletas knygų, skirtų specialiai sukilimui: A.Budreckio (anglų k.), K.Škirpos. Visai neseniai JAV išėjo sukilimo dalyvio P.Naručio atsiminimų knygos “Tautos sukilimas 1941 Lietuvos nepriklausomybei atstatyti” 1-oji dalis. Neabejoju, kad jinai dar susilauks recenzijų. Tačiau į vieną šio autoriaus knygos ypatybę norėčiau atkreipti dėmesį jau dabar: kuo tekstai vėlesni, tuo paties autoriaus vaidmuo 1941 m.

vasaros įvykiuose tampa vis ryškesnis ir svaresnis. Pasirodė ir dvi P.Martinionio sudarytos atsiminimų apie sukilimą knygutės. Deja, autentiškų dokumentų jose nerasime, o pastarųjų dienų atsiminimai, nors yra ir įdomūs šaltiniai, tačiau jau be ano laikmečio dvasios: tų dienų ideologinės orientacijos pakeistos šių dienų vertybiniais akcentais. Visa tai trukdo tą laikmetį adekvačiai suvokti, tiesa kartais gana subtiliai perspina su išivaizduojama realybe.

Straipsnių, atsiminimų apie sukilimą gausa lėmė ir kai kurių ne itin džiugių tendencijų atsiradimą - susiformavo tam tikra pasirengimo sukilimui bei jo eigos schema: pagrindžio vadai, susirinkę birželio 22 d. vakare, nutaria sukilti; 23 d. rytą iš Kauno per radiją paskelbiama apie Nepriklausomybės atkūrimą ir LV sudarymą; vyksta pavieniai susirėmimai (kalba dažniausiai eina apie Kauną, minimi "Metalo", "Drobės" fabrikų darbininkų būriai), žūsta pirmieji partizanai – Savulionis, Dženkaitis; 24 d. vyriausybė susirenka į pirmąjį posėdį; atvykę į Kauną vokiečių daliniai randa partizanų kontroliuojamą miestą. Tiesa, įvykių aprašymą paįvairina skirtinga kai kurių sukilimo fragmentų interpretacija: nesutariama, kas perskaitė per radiją deklaraciją apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, diskutuojama dėl žuvusių sukilėlių ir sukilimo dalyvių skaičiaus, sukilimo prasmės, LV politikos tautinių mažumų, pirmiausia žydų, atžvilgiu ir kt.

Detaliau nekalbėdami apie sukilimo eigą, atkreipsime dėmesį tik į kai kuriuos bendresnius dalykus, sukilimo ypatybes bei kai kurias diskusijas.

Sukilimo pradžia sutapo su karo pradžia. Jo centru tapo Kaunas. Vadovavimo sukilėliams funkcijas prisiėmė stichiškai susidaręs Vietinės apsaugos štabas (VAŠ). Formavosi jo struktūra, kūrėsi būriai. Pavienių būrių uždaviniai buvo labai panašūs: turto apsauga, patruliavimas miesto gatvėmis, pavienių raudonarmiečių nuginklavimas ir pasipriešinimas jiems. Vienos atkakliausių kovų vyko Kauno priemiestyje – Šančiuose. Pro čia Jonavos link traukėsi Raudonoji armija (toliau – RA), todėl priemiesčio partizanai dalyvavo susišaudymuose su besitraukiančiais raudonarmiečiais.

Vilniuje sukilimo mastas dėl miesto gyventojų nacionalinės sudėties (lietuviai sudarė mažumą) buvo nepalyginamai mažesnis. Sostinės bei kitose 29-ojo teritorinio šaulių korpuso dislokacijos vietose prie sukilėlių prisijungė kariai – lietuviai.

Pasipriešinimas išplito visoje Lietuvoje. Vietos gyventojai, išgirde per radiją Lietuvos himną, žinią apie LV sudarymą, ėmė organizuoti partizanų būrius: buvo keliamos tautinės vėliavos, užimamos (paprastai jau tuščios) vietinės valdžios buvusios patalpos, rūpinamasi, kur gauti ginklų.

Be abejo, partizanų aktyvumas ne visur buvo vienodas. Pasipriešinimo mastais išsiskyrė Kauno miestas ir apskritys, Švenčionių, Mažeikių, Panevėžio apskritys, Utenos miestas ir apskritys. Partizanų būrių kovinį aktyvumą netiesiogiai liudija žuvusių partizanų ir sukilimo dalyvių skaičius. Šie skaičiai skiriasi ir turėtų būti toliau tikslinami. O skirtumai dideli – iki 10-ies kartų: žuvusiųjų – maždaug nuo 600 iki 6 tūkstančių, dalyvių – nuo 10 – 15 iki 131 tūkstančio.

Partizanų būrių, kur jie buvo įsisteigę, taktika buvo skirtinga. Ji priklausė nuo vietos sąlygų. Tačiau rastume ir bendrų bruožų. Kovoms būdingas spontaniškumas, būrio organizavimuisi – stichiškumas (dauguma jų susidarė jau karui prasidėjus). Sukilimą gana pagrįstai galėtume laikyti jaunimo sukilimu. Tą pripažįsta tiesioginiai įvykių dalyviai, patvirtina partizanų amžiaus analizė. Iš daugelio kovų aprašymų, parengtų 1941 m. liepos – rugpjūčio mėnesiais, jaučiama pakili nuotaika, juose džiaugiamasi vokiečių pasirodymu. Tikėjimas, kad vokiečiai atnešė Lietuvai nepriklausomybę, neatslūgs ir liepos – rugpjūčio mėnesiais.

Sukilimas Kaune tęsėsi iki birželio 25 d., o periferijoje pasipriešinimas besitraukiančiai RA truko visą pirmąją karo savaitę, t.y. visą tą laiką, kol vokiečių armija žygiavo per Lietuvą į Rytus.

Sukilimas buvo nukreiptas prieš besitraukiančią RA, o sykiu ir prieš vokiečių interesus, nes buvo deklaruotas nepriklausomybės atkūrimas, LV sudarymas. Iki naujos okupacijos siekta perimti Lietuvos administravimą į savo rankas, sudaryti vietinius valdžios organus. LV sudarymą galėtume laikyti ir sukilimo kulminacija. Apie jos suformavimą (daugumą joje sudarė krikščionys demokratai) buvo pranešta jau pirmajame “Į laisvę” numeryje. Vyriausybė, atkurdamą iki okupacijos buvusią padėtį, bandė laviruoti: atkurti istorinį teisingumą, grąžindama privačią nuosavybę, ir kartu vykdyti efektyvią ir socialiai orientuotą politiką. Neišvengta ir antisemitinės retorikos. LV per labai trumpą laiką atkūrė iki 1940 m. birželio 15 d. buvusią administracinę Lietuvos struktūrą, suorganizavo policiją. Tačiau šiai veiklai labai kliudė nacių karinė, o vėliau ir civilinė valdžia.

Sukilimo metu valsčiuose, apskrityse pradėjo atsikurti vietinės valdžios institucijos. Visi buvę Lietuvos Respublikos laikų tarnautojai, vadovaudamiesi vyriausybės nutarimais, turėjo grįžti į ankstesnes darbo vietas ir “eiti senas pareigas”. Buvę valdininkai, sukilėliai, nelaukdami nurodymų, steigė įvairius komitetus, formavo vietinės savivaldos organus, kūrė policiją. Stichiškai *de facto* atsikūrusios institucijos, neretai nedarant jokių pakeitimų, vėliau buvo įteisinamos ir *de jure*.

Okupacinė valdžia Laikinąją vyriausybę toleravo neilgai. Vis dėlto jos egzistavimas buvo įvykis, neturintis precedento visoje buvusioje TSRS. Tai yra aiškinama įvairiai, tačiau, manytume, jog pagrindinė priežastis buvo ta, kad Lietuvos administravimas per lietuviškas institucijas karinei valdžiai netrukdė ar net buvo naudingas, nes armija šių funkcijų, kurios jai svetimos tiesiog iš prigimties, į savo rankas perimti nesirengė. Tačiau karinė valdžia LV veiklą kontroliavo, deklaravo vokiečių teisės viršenybę, o to pereinamuoju laikotarpiu visai pakako. Kita vertus, LV priimti nutarimai praktiškai neveikė. Denacionalizacijos įstatymai buvo daugiau deklaratyvaus pobūdžio, demonstravo vertybines orientacijas. Vyriausybės veikla buvo nutraukta įvedus vokiečių civilinę valdžią. Rugsėjo 5 d. įvyko paskutinis jos posėdis.

Kontroversiškiausia ir jautriausia tema – LAFo ir LV politika žydų atžvilgiu. Buvo ir tebėra keliamas klausimas, ar Lietuvoje prie “žydų klausimo” sprendimo prisidėjo aktyvistai, vyriausybė, o jei taip, tai kokių mastu. Dauguma neigia bet kokią LV kaltę, demonstruoja jos bejėgiškumą kaip nors pakeisti žydų likimą. LV priimti “Žydų padėties nuostatai” nepagrįstai vadinami fotomontažu, tvirtinama, kad LV esamomis sąlygomis dariusi viską, kas įmanoma: raginusi atsiriboti ir pasmerkti nacių vykdomas žydų žudynes. Daugelis autorių ginčijasi dėl antisemitizmo priežasčių, tačiau, manytume, kad lietuvis T.Venclova ir žydas A.Štromas yra pirmieji, pradėję kritiškai žiūrėti į savo tautiečių veiksmus. Vis dėlto neabejotina, jog šis klausimas dar susilauks įvairių interpretacijų. Ir nors Holokauso tema yra labai plati ir įvairi, tačiau, kalbant apie lietuvių ir žydų santykius, netgi šiuo trumpu LV egzistavimo laikotarpiu įmanomos netikėtos ir įdomios išvalgos. Prielaidų keletas. Vieną paminėsime: Laikinojoje vyriausybėje finansų ministro pareigas ėjęs J.Matulionis beveik 600 p. apimties atsiminimų knygoje vyriausybei skiria jų tik keletą (ir tai rašo tik apie tai, kaip tapo jos nariu). Galima tik spėlioti, kodėl buvo ignoruojami klausimai, susiję su jos veikla. Beje, panašiai elgėsi ir kiti ministrai, po karo paskelbę gausius atsiminimus: J.Ambrazevičius, A.Damušis, M.Mackevičius, J.Pajaujis, S.Raštikis, artimi vyriausybei Z.Ivinskis ir L.Prapuolenis. Viena galimų prielaidų neabejotinai gali būti susijusi su Holokauso problema.

Bene didžiausio rezonanso tyrinėtojų bei įvykių tiesioginių liudininkų tarpe susilaukė sukilimo prasmės aptarimas. Kritinių požiūrių dažniausiai reprezentavo liberalių požiūrių autoriai, nors nemaža pastabų išsakė ir krikščionys demokratai. Teigta, kad sukilimas buvęs iliuzinis, nesirėmęs to meto politinės situacijos rimta analize, vadintas “partizaniniu judėjimu” (beje, tokiam pavadinimui, galbūt tik išskyrus įvykius Kaune,

galima pagrįstai pritarti). Būta ir dar kategoriškesnių vertinimų: betikslis aktas, savanaudiška kova dėl vietų. Abejoti sukilimo prasme vertė įsitikinimas, kad Vokietijos armija ir be sukilimo po kelių dienų būtų užėmusi Lietuvą. Buvo išsakyta nuomonė, kad esą sukilėlių veiksmai, Kauno radijo stoties transliacijos, paskelbusios apie nepriklausomybės atkūrimą, LV sudėti, tik išprovokavo besitraukiančios RA žiaurumus. Klausama, kodėl, jei partizanai turėjo ginklų, vieningą vadovybę, o jų skaičius siekė net 100 tūkst. ar net ir daugiau, negelbėjo žmonių, žudomų Pravieniškėse, Rainiuose ir kitur (beje, tai taip pat tiesa. Archyvuose nerasime patvirtinimų, kad sukilėliai Lietuvoje būtų išlaisvinę nors vieną suimtąjį. Tuo tarpu, pavyzdžiui, Ukrainoje, kur apie sukilimą apskritai negalima kalbėti, buvo išlaisvinti keli šimtai įkalintųjų). Žvelgiant paviršutiniškai, šiuose ginčuose, vertinimuose galėtume pastebėti partinių nesutarimų atgarsių. Jei žiūrėtume plačiau, diskusija peraugtų į kokybiškai kitą – vertybių prioritetų – lygmenį. Taikliai šia prasme yra pastebėjęs istorikas V.Trumpa. Jis rašė: “Laisvė reikalauja kraujo”, tačiau ji negali reikalauti savižudybės... Ginkluotas pasipriešinimas prasmingas tik tuomet, kai yra šio tokio šanso laimėti”.

Daugumos nuomone, sukilimas – tai herojiškas žygdarbis, parodęs plačiam pasauliui moralines bei dvasines vertybes, tvirtą valią ir pasiryžimą atkurti Nepriklausomybę, demokratinius pagrindais sutvarkytą valstybę, pademonstravęs norą gyventi ir mirti laisviems.

Manytume, jog sukilimas Lietuvoje vertinamas daugiausia remiantis ne tiek loginiais pasisėkimo argumentais, kiek psichologiniu, egzistenciniu požiūriu. Sykiu negalime pamiršti, kad pasipriešinimas tapo kiekvieno pasirinkimo teise, o per tai ir savęs įprasminimo būdu.

XX a. Lietuvos valstybės atkūrimo aktai: paralelės ir skirtingumai

1918 m. vasario 16 d. ir 1990 m. kovo 11 d. politinių teisinių aktų dėka lietuvių tauta dukart atkūrė valstybę ir vėl tapo tarptautinės bendrijos subjektu. Konkrečios laikmečio realijos formavo Nepriklausomybės atkūrimo XX a. pradžioje ir pabaigoje prielaidas. Pirmą kartą tauta priartėjo prie aukščiausio politinės brandos slenksčio - valstybingumo - per kultūrinį dvasinį ir politinį socialinį atgimimą, antrą kartą - per masinį neprievartinį išsivadavimo judėjimą.

Tautos siekius visada reiškė politinis visuomenės elitas - XX a. pirmaisiais dešimtmečiais - negausi pasaulietinė ir kur kas skaitlingesnė konfesinė inteligentija, o sovietmečio pabaigoje – mokslo, meno, technikos intelektualai. Tačiau realybėje valstybingumo idėją ikūnijo tauta. Pirmą kartą tai padarė iš esmės valstietiška etnosocialinė bendrija, antrą - tautinį identitetą išsaugoję Lietuvos žmonės, kurių niekaip negalime vadinti svetimųjų mums primestu, o kartais ir pačių aklai kartojamu "sovietinės liaudies" vardu.

XX a. pradžioje lietuvių liaudis virto politine tauta¹, kuri sovietmečiu per ginkluotą rezistenciją, dvasinę opoziciją, tautiškąją ir krikščioniškąją tradiciją, istorinį ir kultūrinį paveldą išsiskyrė ne tik etniniu savitumu, bet ir identitetu: Lietuva buvo laikoma ryškiausio tautinio pasipriešinimo tuometinėje SSRS židiniu.

Atgimusi tauta ir atsikūrusi valstybė susidūrė su geopolitinėmis realijomis - kaimyninių valstybių pretenzijomis - Rytų ir Mažosios Lietuvos teritorinėmis etninėmis problemomis. Tačiau Lietuvos istorinį likimą nulėmė ne vien negatyvūs geopolitiniai veiksniai, bet ir palankūs šio amžiaus globaliniai procesai - didžiųjų imperijų griūtis, autoritarinių ir totalitarinių režimų žlugimas. Lietuvos valstybingumas atgijo paspartėjus demokratijos plėtrai ir mažųjų tautų suverenitetų pripažinimo procesui - būdingais XX a. civilizacijos principais ir tarptautinės teisės normomis.

Abstrakti tautos laisvės idėja tautos sąmonėje kito: nuo kovos dėl kultūrinės autonomijos carų Rusijos sudėtyje iki aiškaus politinio Nepriklausomybės siekio (1916 m.) ir pagaliau - Nepriklausomos valstybės atkūrimo reikalavimų². Moderniųjų laikų istorijoje derėtų aiškiai nubrėžti ribą, nuo kurios kultūrinio atgimimo ir tautinio išsivadavimo judėjimas virsta politiniu valstybiniu procesu. Be abejo, Lietuvoje, kaip ir kituose

besivaduojančiuose iš priklausomybės kraštuose, politinę veiklą visų pirma ženklina atitinkamų subjektų - partijų, atstovaujамųjų institucijų atsiradimas bei politinių reikalavimų transformavimasis į nacionalinę programą. 1917 m. rugsėjo 18-23 d. konferencijoje sudaryta Lietuvos Taryba, bent iš dalies atstovaujamoji, tačiau dar ne reprezentacinė institucija, aiškiai 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimo pirmojoje dalyje deklaravo Lietuvos Nepriklausomybės siekį: "Lietuvos krašto taryba, vidaus ir užsienio lietuvių pripažinta vienintele įgaliota lietuvių tautos atstovybe, remdamasi pripažinta tautų apsisprendimo teise ir 1917 m. rugsėjo 18-23 dienomis Vilniuje įvykusios lietuvių konferencijos nutarimu, skelbia nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą su sostine Vilniuje ir visų jos valstybinių ryšių, kuriuos ji yra turėjusi su kitomis tautomis, nutraukimą"³. Nekalbėdami apie žinomus išpareigojimus Vokietijai, išplaukiančius iš šio nutarimo antrosios dalies, pažymėsime, kad minėtu aktu deklaruojama Lietuvos valstybė atsiribojo nuo "visų jos valstybinių ryšių, kuriuos ji yra turėjusi su kitomis tautomis", t.y. su buvusiu faktiniu suverenu - carų Rusija ir istoriniu unijiniu partneriu - Lenkijos valstybe. Lietuvos Taryba savo politinį sprendimą grindė tautų apsisprendimo teise, kuri buvo išdėstyta JAV prezidento V. Vilsono 14-os punktų deklaracijoje. Analogiškas nuostatas viešai paskelbė A. Kerensko Laikinoji Rusijos vyriausybė⁴, o vėliau bolševikinė - V. Lenino Liaudies Komisarų Taryba⁵. Be abejo, tautų apsisprendimo teisė bent jau Pirmojo pasaulinio karo laikotarpiu buvo daugiau engiamų tautų apeliacija į tarptautinę opinią, negu tarptautinės teisės norma. Lietuvos Taryba, okupacinės administracijos ir Vokietijos valstybinės valdžios spaudžiama, tada sprendė du tarpusavyje glaudžiai susijusius, tačiau lygiai sunkius uždavinius: 1) išvengti kaizerinės Vokietijos ar atskirų jos žemių aneksijos; 2) siekti tautinio valstybingumo laviruojant tarp faktinę valdžią turinčios Vokietijos ir kolonijinių pretenzijų neišsižadėjusios Rusijos.

1917 m. pabaigos - 1918 m. pirmosios pusės Tarybos politiniai sprendimai ne kartą buvo prieštaringi ir nenuoseklūs, kai kada krašto visuomeninės konjunktūros padiktuoti, tačiau politiniu požiūriu neišvengiami, o turiniu - priverstiniai. Turbūt niekam nekyla abejonių dėl tikrųjų Tarybos siekių, nors kitaip yra su jos politinės taktikos vertinimu. Apibūdindami politinių įvykių grandinę ir teisinių aktų seką, pastebėsime, kad Taryba laviravo, darė nuolaidas, tačiau niekada neišsižadėjo pagrindinio siekio ir tikslo - Lietuvos Nepriklausomybės. Rusijos ūkinė suirutė ir Vokietijos neišvengiamas pralaimėjimas kare buvo lietuvių tautos, tuo pačiu ir Lietuvos Tarybos politinis šansas, tačiau juo reikėjo pasinaudoti greitai ir

ryžtingai, galimas dalykas rizikuojant Tarybos, kaip nominalios politinės institucijos, statusu, o galbūt ir pačios valstybės ateitimi. Lietuvos Tarybos 1917 m. gruodžio 11, 1918 m. vasario 19 bei liepos 11 d. priimti nutarimai ir aktai nubrėžė gaires būsimajam Steigiamajam Seimui, nors valstybingumo atkūrimo paieškos atvedė ją prie krizės.

1918 m. liepos 11 d. Lietuvos Valstybės Taryba žengė nepopuliarų, tačiau, kaip tada atrodė A.Smetonos vadovaujamai daugumai, priverstinį žingsnį, paskelbdama Lietuvą konstitucine monarchija ir pakviesdama į sostą Vuurtembergo hercogą fon Urachą. Iš pirmo žvilgsnio politiškai reikšmingas Tarybos sprendimas, griūvant didžiosioms monarchijoms, neturėjo nei teisinių, nei istorinių pasekmių. Kaip čia neprisiminus visai kitos epochos įvykio - 1990 m. birželio 29 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos moratoriumo dėl teisių veiksmų, susijusių su Kovo 11-osios Aktu, laikino suspendavimo. Tiek Uracho išrinkimas į sostą, tiek ir moratoriumas tebuvo popierinės kregždės, be pėdsakų išnykusios daug svarbesnių istorinių įvykių sraulte.

Lietuvos Valstybės Tarybos nuveiktų darbų dėsningas finalas - Steigiamojo Seimo rinkimai ir sušaukimas 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo priimta rezoliucija dėl atstatytos Lietuvos demokratinės valstybės konstatavo faktinę padėtį ir legalizavo suverenitetą, tačiau joje pakako tik pakartoti pamatines 1918 m. vasario 16 d. Akto nuostatas dėl nepriklausomos ir demokratinės valstybės⁶. Visa kita jau buvo atlikusi Lietuvos Valstybės Taryba. Lietuvos valstybės atkūrimo politinės procedūros buvo užbaigtos - prasidėjo valstybingumo tapsmas ir pilietinės visuomenės raida - vidinis prieštaringas procesas, kuriam vykstant, politinio režimo pobūdį koregavo realios vidaus politinės jėgos, o valstybės suverenitetą 1938-1940 m. pakirto kaimyninių valstybių imperiniai interesai ir aneksiniai planai.

Lietuvių tautos suvereninių galių realizavimą nutraukė 1940 m. sovietinė okupacija, tačiau vėlesnes Maskvos aneksines pastangas niekais pavertė tautos vidaus ir tarptautiniai veiksniai: anksčiau minėtas 1918 m. Lietuvos gyventojų apsisprendimas savarankiškai tvarkyti savo likimą, Nepriklausomybės apgynimas nuo išorės priešų, tautos ir visuomenės pažanga tarpukario laikotarpiu, nesitaikstymas su nacistine okupacija bei ryžtingas priešinimasis bolševikinei, pokario metų ginkluota rezistencija ir per visą svetimųjų valdymo laikotarpį komunistiniam režimui oponavusi kultūrinė opozicija. Krašto žmonių politinę sąmonę gaivino patriotinė lietuvių emigrantų veikla, ypač Lietuvos laisvės bylos kėlimas tarptautiniuose

forumuose, Vakarų demokratijų vykdyta sovietinės okupacijos nepripažinimo politika. Taigi Lietuva, nors ir buvo įtraukta į vadinamąjį SSRS liaudies ūkio kompleksą, be atvangos sovietizuojama ir rusifikuojama, primetant jai svetimas valstybinio gyvenimo normas ir visuomenines vertybes, netapo integraliu geografiniu SSRS regionu. Žinoma, tradicinis tautos gyvenimo būdas dėl svetimos prievartos buvo sužalotas, iškreiptas, tačiau tautos valia, dvasinės galios, lietuviškas mentalitetas nebuvo galutinai palaužti, nesugražinamai sunaikinti. Dėl represijų ir smurto priešprieša komunistiniam režimui tada glūdėjo daugiau kaip potenciali, negu tiesioginiai praktiniai veiksmai. Ir tik tai totalinės komunizmo krizės ir M.Gorbačiovo pertvarkos sąlygomis vėl atbudo tautos išsivadavimo siekis, kaip ir šimtmečio pradžioje įgijęs neprievartinio pasipriešinimo formas ir tas pačias fundamentalias Laisvės, Demokratijos ir Nepriklausomybės vertybes.

Lietuvos Sąjūdžio pergalė demokratinuose rinkimuose į LTSR Aukščiausiąją Tarybą išreiškė tautos valią parlamentiniu keliu atkurti Lietuvos valstybingumą.

Lietuvoje tautinis atgimimas į išsivaduojamąjį judėjimą peraugo gaivališkai, greitai, tačiau nuosekliai ir nepalaužiamai. 1989 m. antroje pusėje - 1990 m. pradžioje Nepriklausomybės idėja jau tvyrojo visuomenėje ne kaip alternatyva "gorbačiovinei pertvarkai", bet kaip aktuali Sąjūdžio politinių sprendimų vizija.

Valstybingumo atkūrimo planai Sąjūdžio politikams nebuvo jokia naujiena, tačiau išsivadavimo iš sovietinės priespaudos būdų ir kelių paieškos kurį laiką užsitęsė. Svarbiausieji nepriklausomybės atkūrimo teisiniai aktai ir politiniai dokumentai buvo rengiami kolektyviai, veikliausiems Sąjūdžio deputatams susibūrus į atitinkamas komisijas ir darbo grupes. Be daugelio pasiūlymų ir iniciatyvų, sudarant Aukščiausiosios Tarybos būsimosios sesijos darbų programas ir rengiant teisinių, politinių, istorinių dokumentų paketą, labai pravertė išeivijos lietuvių organizacijų projektai, perduoti per tuometinį Pasaulio lietuvių bendruomenės vicepirmininką A.Gurecką, taip pat Lietuvos pasiuntinio Vašingtone ir prie Šv. Sosto S.Lozoraičio patarimai ir informacijos. Net politinio "ceitnoto" sąlygomis Sąjūdžio atstovai į Aukščiausiosios Tarybos sesiją atėjo su jau parengtais dokumentais, susiejančiais į vieną visumą skirtingus valstybingumo atkūrimo aspektus.

Žinoma, ši LTSR Aukščiausioji Taryba buvo išrinkta svetimos valstybės okupuotame krašte, taip pat pagal seną rinkimų tvarką ir Tarybos veiklą reglamentuojančius sovietinius įstatymus. Būtent dėl to 50 metų

Aukščiausioji Taryba buvo marionetinis administracinis organas, paklusniai vykdeš svetimųjų valią, pritaikant Lietuvai Maskvoje priimtus įstatymus. Taigi Aukščiausiajai Tarybai, prieš tampant Lietuvos gyventojų siekius ir interesus įkūnijančiu parlamentu, iškilo legitimizmo (teisėtumo) problema. Stengdamasi išvengti teisinės kolizijos su Maskva, Aukščiausioji Taryba priėmė svarbią deklaraciją "Dėl Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų įgaliojimų". Joje konstatuota, kad nepriklausoma Lietuvos valstybė 1940 m. tapo SSRS agresijos auka, buvo neteisėtai inkorporuota į SSRS. Lietuvai buvo primestos svetimos valstybės struktūros, tačiau pasikeitus politinėms sąlygoms tautos valia ėmė reikštis per šias svetimas sovietines institucijas.

"1990 m. vasario 24 d. rinkimuose į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą rinkimų teisę turintys Lietuvos gyventojai savo valia suteikė išrinktiems deputatams tautos atstovo mandatą ir prievolę atstatyti Lietuvos valstybę ir reikšti tautos suvereninę galią per šią Aukščiausiąją Tarybą, kuri nuo 1990 m. kovo 11 d. 18 val. bus vadinama Lietuvos Aukščiausiąją Taryba"⁷. Dokumentas buvo priimtas 126 deputatų balsais, 6 susilaikius. Tai buvo akibrokštas Maskvai, formaliai paliudijantis ir teisiškai patvirtinantis Lietuvos aukščiausiosios valdžios institucijos atsiribojimą nuo sovietinės jurisdikcijos.

Parlamentas, nuo to laiko pagrįstai save tituluojantis Lietuvos Respublikos Aukščiausiąja Taryba, iškilmingai paskelbė aktą "Dėl Lietuvos Nepriklausomos valstybės atstatymo". Valstybės tęstinumo idėją jame aiškiai fiksuoja nuostata: "Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės aktas ir 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija dėl atstatytos Lietuvos demokratinės valstybės niekada nebuvo nustoję galios ir yra Lietuvos valstybės konstitucinis pamatas"⁸.

Kovo 11-osios Valstybės atkūrimo aktas savo dvasia artimas Lietuvos Tarybos paskelbtam 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės aktui, tačiau nuo jo skiriasi tuo, kad jame daugiau nebesiremiama visuotinai pripažinta tautų apsisprendimo teise. Šis tarptautinės teisės principas neminimas tekste dėl istorinių priežasčių ir politinių sumetimų. Lietuvių tauta savo valstybinį apsisprendimą viešai pareiškė dar 1918 m., vėliau Nepriklausomybės (1918-1920) ir Laisvės (1944-1953) kovose patvirtino skaudžia auka ir netektimis. Dar taip neseniai ši apsisprendimą paliudijo 1991 m. televizijos ir Medininkų posto gynėjų tragedija.

Politiniu požiūriu tautų apsisprendimo teisės deklaravimas buvo pavojingas dėl Maskvos užmačių pritaikyti Lietuvai išstojimo iš SSRS

mechanizmus, visaliaudinius "apsisprendimo" referendumus, noro primesti Lietuvai dalį SSRS valstybės skolų bei tarptautinių įsipareigojimų.

Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba valstybingumo atkūrimo nesiejo su sovietine teise, lygiai tiek pat vengė ir kitokių Maskvos žabangų. Rūpinimasis konstitucinių valstybės pagrindų nepažeidžiamumu atsispindi svarbiuose Lietuvos Respublikos įstatymuose "Dėl 1938 m. gegužės 12 dienos Lietuvos Konstitucijos galiojimo atstatymo" ir "Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio įstatymo". Pirmajame iš jų primenama, kad Lietuvoje nustojo galioti LTSR 1978 m. balandžio 20 d. ir SSRS 1977 m. spalio 7 d. Konstitucijos, taip pat neteko galios kiti sovietiniai įstatymai. Savo ruožtu buvo atstatyta 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucija, sustabdžius kai kurių jos skyrių ir straipsnių veikimą. Taigi simboliškai atkurtas prieškario Lietuvos valstybingumas ir paneigti 1940 m. agresijos prieš Lietuvos valstybę padariniai.

Kovo 11-13 d. atkurtas formalus Lietuvos valstybingumas - Lietuvos Respublika teisiniu ir politiniu požiūriu atsiribojo nuo SSRS. Pirmieji žingsniai į laisvę buvo ryžtingi, tačiau teisiniu ir politiniu požiūriu korektiški, vengiant konfrontacijos su Maskva.

* * *

XX a. pradžios ir pabaigos lietuvių tautinio išsivadavimo sąjūdžiai brandino Lietuvos valstybingumo idėją, siedami ją su tautos laisve ir visiška politine nepriklausomybe. Idėjos tapimą realybe - tautinių sąjūdžių politinės programos ir veiklos dalimi - lėmė ne tik šių judėjimų idėjinis brandumas, bet ir tarptautiniai veiksniai. Tiek išsivaduojant iš buvusio suvereno - carų Rusijos ir faktinio okupanto - kaizerinės Vokietijos, tiek ir iš neimperinės SSRS, buvo ieškoma neprievartinio išsivadavimo kelio, taikaus konfliktinių situacijų sprendimo.

Beveik identiški fundamentaliomis idėjomis ir vertybėmis, artimi struktūra ir išraiška 1918 m. vasario 16 d. ir 1990 m. kovo 11 d. aktai sujungia į vieną istorinę grandinę tautos viltis ir lūkesčius, siekius ir interesus, reikalavimus ir realybe tapusį valstybės suverenitetą. Lietuva, penkiasdešimčiai metų nublokšta į civilizacijos šalikelę, savo valia vėl grįžo į savarankišką, nepriklausomą, autentišką raidos kelią.

¹Kulakauskas A. Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą//*Lietuvių atgimimo istorijos studijos*.-V., 1990.T.1. P. 142.

²Klimas P. Iš mano atsiminimų.-V., 1990. P. 92-93.

³Lietuvos valstybės kūrimas 1915-1918 metais Vilniuje//*Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*.-K., 1990. (Fotografuotinis leidimas). P. 11.

⁴Čepėnas P. Naujųjų laikų Lietuvos istorija (Fotografuotinis leidimas).- V., 1992. P. 2. P. 170.

⁵1917 m. lapkričio 15 d. Rusijos tautų teisių deklaracija//*Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*.-V., 1958. T.3. P. 26-27.

⁶Lietuvos valstybės nepriklausomybės proklamavimas//*Steigiamojo Seimo darbai*, 1 posėdis, 1920 m. gegužės 15 d. P. 5.

⁷Deklaracija dėl Lietuvos TSR Aukščiausiosios tarybos deputatų įgaliojimų//*Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*.-V., 1991. T. 1. P. 327.

⁸Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Aktas dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo//Ten pat. P. 19.

Vasario 16-oji Lietuvoje sovietiniais metais

Vasario 16-osios aktas patvirtino visos tautos apsisprendimą eiti nepriklausomybės keliu, krauju bei darbu stiprinti ir ginti šį pasirinkimą. Visuomenės daugumos politinėje sąmonėje įsitvirtinusios Vasario 16-osios idėjos per penkiasdešimt sovietinio režimo metų buvo Lietuvos valstybingumo atkūrimo ir laisvės kelrodžiu. Šios datos minėjimas tapo viena reikšmingiausių pasipriešinimo sovietiniam režimui išraiškos formų. Vasario 16-osios aktu paskelbtos idėjos buvo įrašytos daugelio pagrindinių ir Lietuvos laisvės kovotojų organizacijų programose. Vasario 16-osios vardu buvo pavadinamos jaunimo organizacijos. Per penkiasdešimt sovietinės okupacijos metų nebuvo nė vieno, kad jaunimas nepaminėtų Vasario 16-osios. Atkūrus Lietuvos valstybingumą, apie tai buvo rašoma periodinėje spaudoje, kalbama per radiją ir televiziją. Čia buvo minimi tik pavieniai faktai. Paskelbti Vasario 16-osios paminėjimo faktai yra vertingas istorinis šaltinis. Kai kuriuose istorikų darbuose apie Vasario 16-osios minėjimą okupuotoje Lietuvoje tik užsimenama. Tačiau iki šiol neturime darbų, kuriuose būtų apibendrinta Vasario 16-osios įtaka ir vaidmuo jaunimo, visos tautos kovoje už laisvę. Straipsnio autorius jau yra pateikęs kai kuriuos apibendrintus tyrinėjimus šia tema¹. Šiame straipsnyje archyvinių dokumentų ir jau paskelbtų darbų pagrindu autorius apibendrina Vasario 16-osios - Lietuvos valstybės Nepriklausomybės atkūrimo datos minėjimo sovietinio režimo metais faktus, kaip vieną iš jaunimo pasipriešinimo režimui formų. Straipsnyje atskleidžiama ir sovietinio režimo politinių ir represinių struktūrų veiklos keitimasis slopinant Vasario 16-osios idėjas, persekiojant šios dienos minėjimų dalyvius.

Jau pirmaisiais okupacijos metais Vasario 16-osios minėjimai tapo masine tautinio nusiteikimo demonstracija. Aktyviai ištikimybę Vasario 16-osios idėjoms rodė Lietuvos kariuomenės kariai ir moksleiviai, studentai ir inteligentija. Sunkiai prieinamose ir gerai matomose vietose plevėsavo tautinės vėliavos, buvo platinami antisovietiniai lapeliai ir užrašai. Mokyklose buvo draskomi komjaunimo išleisti sienlaikraščiai, bolševikinių ir sovietinių veikėjų portretai, ant sienų piešiamos karikatūros, rašomi tautines nuostatas demonstruojantys šūkiei. Tomis dienomis buvo telkiamos represinių organų, komunistų partijos ir komjaunimo organizacijų pastangos stengiantis užkirsti kelią Vasario 16-osios minėjimui.

Nepriklausomos Lietuvos trispalvės, iškeltos jaunimo, 1941 m. vasario 16-ąją plevėsavo visoje Lietuvoje, o susidūrimas prie Nežinomojo kareivio kapo Kaune baigėsi studentų suėmimais. Radviliškio kapinėse 1941 m. vasario 15 d. 23 val. buvo suimtas darbininkas Metrikas, kuris ant savanorių kapų padėjo vainiką, surištą trispalve juosta su užrašu: "Lietuva yra rusų priespaudoje. Būkime drąsūs ir eikime į lemtingą mūšį". Jo bendradarbis Mickevičius buvo suimtas platinant lapelius. Radviliškyje lapelius, kuriuos buvo išleidę vienuoliai kapucinai platino ir mokiniai. Šiaulių Šv. Petro ir Povilo bažnyčioje mokiniai Vasario 16-ąją giedojo himną, suimtas kunigas, tą dieną sakęs pamokslą. Jis buvo įtariamas organizavęs jaunimą Vasario 16-osios minėjimui². Kaune apie 13 valandą mokinių perpildytoje (apie 2000 žmonių) bažnyčioje pamokslą pasakė kunigas Ramanauskas. Jo pamokslas nepatiko enkavedistams ir šnipams. Mat jis į tikinčiuosius kreipėsi ne "Tikintieji parapijiečiai", bet "Broliai lietuviai". Be to, NKVD piktinosi, kad "jo kalba buvo antisovietinė, tik pridengta evangelija"³. Kaune Įgulos bažnyčioje ant altoriaus buvo patiestos trys Lietuvos vėliavos spalvų juostelės. Vilniuje 1941 m. Vasario 16-osios naktį Rusų kapinėse ant J.Basanavičiaus kapo buvo padėtas vainikas su trispalve juosta. Vainiką padėjo Vilniaus pedagoginio instituto studentės.

Ši didelė šventė 1941 m. paminėta ir kitais būdais - iškeliant lietuviškas trispalves. Lietuvos trispalvės buvo iškeltos Kauno apskrities Panemunės valsčiaus Baužų kaime, Garliavoje, Čekiškės valsčiuje Karalgirio kaime, Kulautuvoje, Tauragėje, Šilalėje (3 vėliavos), Liškiavoje, Miroslave (2 vėliavos), Alytaus apskrityje Baukasodžio, Balkūnų kaimuose, Simno valsčiuje Peršetinių kaime, Raseiniuose (3 vėliavos ir A.Smetonos portretas), Kretingoje, Panevėžyje, Vilkaviškyje (3 vėliavos, 5 popierinės vėliavėlės)⁴ ir t.t. Beveik visų NKVD apskričių skyrių pranešimuose buvo minima apie Lietuvos trispalvių iškėlimą per Vasario 16-osios šventes. Tai buvo masiškas reiškinys, demonstravęs tautos patriotinį nusiteikimą.

Kartu su vėliavomis po miestus ir kaimus plito ranka rašyti ir spausdinti lapeliai. Kaune 1941 02 14 buvo išplatinti lapeliai "Lietuviai! Visi prieš Stalino jungą!" Iš viso buvo rasta 10 227 x 296 mm padaugintų rotatoriumi lapelių. NKVD spėjo, kad lapelius platino studentai teknikai. Įvairiose vietose vasario 14 ir 15 d. buvo išplatintas kitas išpjaustytomis raidėmis ant 10 x 17 cm piešimo lapų atspausdintas lapelis "Broliai ir seserys lietuviai!"⁵ Sėdžiaus valsčiuje, Miduškių kaime, buvo rasti 7, Raseiniuose - 30, Vilkaviškyje - 15, Biržuose - 10⁶, Utenos apskrities Molėtų valsčiuje - 50⁷, Alytuje - 20, Panevėžyje - 50 lapelių⁸.

Lapelių platintojams nepavykdavo išvengti NKVD persekiojimų. Merkinėje platinant lapelius buvo sulaikyti 3, Alytuje – 7⁹ žmonės. Kauno apskrityje Vilkijos miestelyje bandant iškelti vėliavą ir platinti lapelius buvo sulaikyti 2 mokiniai: Vytautas Liepa ir Vaclovas Venckus. Jie sakėsi priklausą "Lietuvos revoliucionierių organizacijai"¹⁰. Už Vasario 16-osios paminėjimą Kauno Žaliakalnio kareivinėse, kur stovėjo husarų pulkas, buvo nuteista keturiolika kareivių. Vienas buvo vietoje sušaudytas, kiti - nubausti kalėjimu lageriuose. Tarp jų buvo Feliksas Juodis, Antanas Bagdonas ir kt.¹¹

Platinamuose lapeliuose buvo prisimenamas laisvas ir nepriklausomas Lietuvos gyvenimas, atsispindėjo jaunimo siekiai ir pasiryžimas kovoti dėl Lietuvos laisvės. Kaune 1941 m. vasario 14 ir 15 d. išplatintame lapelyje "Broliai ir seserys lietuviai!" rašoma: "*Rusai 1940 m. birželio 15 priedavė užgrobė Lietuvą. Lietuvių tauta 22 metus kūrusi laimingą nepriklausomą gyvenimą buvo pavergta. Prasidėjo lietuvių atleidinėjimai iš darbo. Įstaiigas pripildė žydai. Lietuvius suima už kiekvieną teisingą žodį. Lietuviai! Nenusiminkime! Prisimindami Vasario 16-ąją, stokime į aktyvią kovą su pavergėjais*"¹².

Kitame 1941 m. Vasario 16-osios proga išplatintame lapelyje skelbiama: "*Lietuviai, visi prieš Stalino jungą! Melu ir smurtu valdoma SSSR tauta, didžiausio pasaulyje žmogžudžio Stalino vadovaujama kariuomenė, imperialistinių siekių vedama, iš pasaulį užėmė Pabaltijį, tarp jų ir LIETUVĄ. Iš ten - kur jau 25 metai panaikinta sąžinės laisvė, žodžio, spaudos ir kitos laisvės, kur pilietis laikomas žemiau už gyvulį, kur mokslas, menas ir visos materialinės ir moralinės gėrybės paglemžtos keliolikos sužvėrėjusių žmonių, - negalima laukti tarptautinių sutarčių laikymosi? Jų uždavinys aiškus: plėsti svetimą turtą, kultūrą, viską paglemžiant, o pasauliui sleisti melą. Šioj nelaimėj atsidūrusi laisva, metų metais kovojusi už laisvę LIETUVA turi švęsti Vasario 16 -osios šventę kraujuota širdimi. Šia proga mes, lietuviai, tariame žodį pavergėjams ir išdavikams: LIETUVA, amžiais kovojusi dėl laisvės, 22 metus gyvenusi laisvėj, už ją kovos ir toliau tiek iš vidaus, tiek iš visų pasaulio kraštų: Lietuva nebus vergų šalimi, kas siekia laisvės, tas nėra vergas - mes pasiryžę iki paskutinio lietuvio žūti, bet nevergauti*".

Lapelyje buvo reikalaujama paleisti politinius kalinius ir duoti jiems darbo, nekurstyti lietuvių, Lietuvos naujokų negabenti iš Lietuvos, visoje Lietuvoje vartoti tik lietuvių kalbą, gražinti spaudos ir sąžinės laisvę, universitetams autonomiją, sustabdyti rusinimą mokyklose ir universitetuose, "atstatyti jų programas pagal kultūringų kraštų pavyzdį".

Buvo keliami ne tik politiniai, bet ir ekonominiai reikalavimai. Lapelyje sakoma, kad fabrikuose turi būti mokama už viršvalandžius, dešimtmečiais fabrikuose dirbę darbininkai neturi būti atleidinėjami iš darbo, pasisakoma prieš esamos Lietuvos žemės ūkio sistemos griovimą, lietuviškos pramonės naikinimą, skelbiama, kad "lietuvis nuo Švenčionių lig Šventosios, nuo Kudirkos kapo iki Vaižganto tėviškės nepritaria ir nepritaro rusų okupacijai ir kovos už laisvę". Čia smerkiamas "didžiosios pasaulio dalies išnaudotojas ir žmogžudys Stalinas" ir jo Raudonoji armija. Kreipimasis baigiamas žodžiais: "Darbas, pasiaukojimas, kova atstatys Lietuvą lietuviams. Lietuvi, kovok!"¹³.

Viename iš ateitininkų vadovų posėdžių buvo apsvarstytas pasirengimas Vasario 16-ajai. Pagal Moksleivių centro paruoštą planą gimnazijų ateitininkams buvo rekomenduota surengti moksleiviams pamaldas, kurių metu būtų sakomi tautiniai pamokslai, paraginti moksleivius dainuoti tautines dainas, nešioti tautinius kostiumus ir ženklelius, organizuoti eisenas prie 1918 ir 1941 metais žuvusių kovose su bolševikais karių kapų, vainikų ir gėlių ant jų padėjimą. Buvo rekomenduoti ir kiti renginiai, kurie keltų moksleivių tautinę dvasią ir laisvės siekimo nuotaikas, stiprintų ideologinį nusiteikimą aktyviai kovai už Lietuvos valstybingumą. Vykdam šį planą aktyviausi buvo Kauno, Panevėžio ir Marijampolės ateitininkai. Blankiausiai Vasario 16-oji buvo paminėta Šiauliuose¹⁴.

Trispalvė Vasario 16-ąja

Prasidėjęs pasipriešinimas tęsėsi. Lietuvoje po karo partizanai, susikūrusios pagrindinės jaunimo organizacijos laikė savo pareiga priminti visuomenei, tautai Vasario 16-osios šventės reikšmingumą. Daugelyje Lietuvos vietovių 1945 m. jaunimas paminėjo Vasario 16-ąją. Tauragėje vasario 16 d. gimnazijos direktorius Navasaitis surengė nelegalų susirinkimą, kuriame dalyvavo 150 moksleivių ir 20 mokytojų. Navasaitis papasakojo atsiminimus, kurie buvo įvertinti kaip antisovietinė kalba. Už tai jis buvo suimtas. Panevėžyje vasario 16 d. rasta 18 lapelių, pasirašytų Vilniaus partizanų štabo vardu ir skirtų Vasario 16-ajai. Platinant lapelius sulaukytos Panevėžio I gimnazijos moksleivės Emilija Dralužytė, Liucija Virvišiūtė. Šioje gimnazijoje moksleiviai vasario 16 d. vaikščiojo prisisegę trispalves juosteles. Ant gimnazijos sienos atsirado Vasario 16-ajai skirti užrašai, buvo nupieštas Lietuvos herbas. Kaune vasario 16 d. ant namų sienų buvo priklijuoti lapeliai, mieste rastas plakatas, kuriame pavaizduotas jaunuolis

su trispalve. Šie ir kiti jaunimo veiksmai atskleidė antiokupacines ne tik jaunimo, bet ir visos tautos nuotaikas, kurios buvo reiškiamos ir vėlesniais metais, o lietuviška trispalvė primindavo Nepriklausomybės metus.

Prienų organizacijos "Jaunoji Lietuva" nariai: Kęstutis Lakickas, Bronius Vilkas, Vytautas Vaitkevičius, Pranas Kižys, 1949 m. vasario 15-16 d. naktį Lietuvos trispalvę iškėlė ant Prienų alaus daryklos kamino¹⁵. Tautinės vėliavos 1955 m. buvo iškeltos Kaune ant Jėzuitų bažnyčios bokšto, Skaudvilės rajone medyje prie Virdiškių bažnyčios, prie Ylakių miestelio, Alytaus rajone Jurgilencų kaime¹⁶. Pandėlio rajone, Apasčios kaime, 1956 m. vasario 16 d. KGB rado priklijuotą prie stulpo karikatūrą, kurioje buvo vaizduojama Lietuvos okupacija. Karikatūroje nupiešta ranka su užrašu "SSSR" laikė kumštyje virvėmis apraizgytą Lietuvos žemėlapi. Tais pačiais metais Vasario 16-osios proga ant Pandėlio taupomosios kasos pastato sienos organizacijos nariai užrašė šūkį: "Tegyvuoja Vasario 16-oji"¹⁷. Net keletą vėliavų 1958 m. iškėlė organizacijos "Laisvę Lietuvai" nariai. Vieną iš jų Kaune ant Petrašiūnų elektrinės kamino 80 m aukštyje iškėlė P.Plumpa. Kitą vėliavą šios organizacijos nariai Č.Kučinskas ir D.Bičiūnas iškėlė ant kalno Vilniuje, netoli M.Margytės gatvės. Lietuvoje 1958 m. vasario mėnesį buvo iškelta 10 vėliavų (Sedos rajone - 3, Daugų - 2, Vilniuje - 1, Ramygaloje - 1, Kaune - 1, ant traukinio Druskininkai - Vilnius - 1¹⁸).

Tautinės vėliavos Lietuvos žmonėms bylojo apie Lietuvos laisvą ir nepriklausomą gyvenimą. Todėl jos kasmet Vasario 16-ąją suplevėsudavo ant mokyklų ir kitų pastatų. Vasario 16-osios šventę 1973 m. taip paminėjo kai kurios Jurbarko rajono mokyklos. 1979 m. vasario 16-ąją trispalvė plevėsavo ant Kauno IV ir 34 vidurinių mokyklų ir virš Kapčiamiesčio vidurinės mokyklos pastato¹⁹. Grupė Plungės "Linų audinių" fabrike dirbančių merginų, baigusių Panevėžio PTM - 8, 1982 m. vasario 16 d. pasikabino plakatą su tautiniais ženklais ir antisovietinio turinio tekstu²⁰. Telšių - Varnių kelyje ant agitacinio stendo tais pačiais metais vasario 16 d. buvo iškabinta tautinė Lietuvos vėliava, kurią iškėlė Telšių Žemaitės ir VI vidurinių mokyklų mokiniai. Jie tam ruošėsi iš anksto. Dar 1981 m. buvo sukurta jaunimo grupė "Jaunasis skautas". Grupės sukūrimo iniciatorius buvo VI vidurinės mokyklos dešimtos klasės mokinys Margevičius. Jos vienas iš tikslų buvo kelti Nepriklausomos Lietuvos vėliavas (Lietuvos LKJS CK biuro 1982 m. balandžio 29 d. protokolas //LVOA. F. 4421. Ap. 36.B.12. L. 8; Lietuvos LKJS CK biuro 1982 m. balandžio 29 d. nutarimas "Apie antvisuomeninio pasireiškimo faktus ir respublikos komjaunimo organizacijų idėjinio-politinio ir organizacinio darbo stiprinimo

uždavinius"//LVOA. F. 4421. Ap. 36. B. 12. L.7-10.)

Partizanų ir pagrindinių organizacijų leidžiamuose leidiniuose Vasario 16-ajai skirtuose straipsniuose buvo prisimenama netolima istorinė praeitis, informuojama, kaip šią datą mini lietuviai, atsidūrę kalėjimuose, tremtyje ir kitose šalyse. Vasario 16-osios proga partizanų apygardose buvo skelbiami šventiniai įsakymai, kuriuose buvo apžvelgiamas Lietuvos Nepriklausomybės kovų kelias, ją ištikusieji sunkumai. Tauro apygardos Vytauto rinktinės vadas 1947 m. vasario 15 d. įsakė visiems rinktinių vadovams surengti šventinius minėjimus su atitinkama programa. Žuvusių draugų pagerbimui dvyliką valandą buvo skelbiama susikaupimo minutė, kovotojams ir vadams reiškiamos padėkos²¹.

Partizanų leidiniuose Vasario 16-osios proga spausdinamuose straipsniuose daug dėmesio buvo skiriama jaunimo pasipriešinimo judėjimo plėtimui, jo auklėjimui tautine dvasia. "Laisvės varpas" 1948 m. vasario 16 d. proga paskelbė kreipimąsi į Lietuvos jaunimą, kuriame pažymima, kad "kovose už laisvę didžiausią vaidmenį visuomet vaidino jaunimas". Paskelbus nepriklausomybę jaunuoliai stėjo savanoriais, kad apgintų Lietuvos laisvę. "Ir šiandien didžiausią kovos našą už tėvynės laisvę neša Lietuvos jaunimas", - akcentuojama kreipimesi. Daugelyje pagrindinės spaudos publikacijų buvo pabrėžiamas okupantų noras atitraukti jaunimą nuo to, kas lietuviška, ir perspėjama, kad jaunimas nepasiduotų įvairioms okupantų vilionėms. Bet sunku jiems, rašoma pagrindiniame leidinyje "Malda girioje", išrauti iš Lietuvos vaikų širdžių meilę savo kraštui ir to krašto laukų gynėjams. Nereikia mums Olego Koševojaus, Marytės Melnikaitės - pakankamai mes turime savo didvyrių, kurių tikrieji vardai paaiškės tik laisvės rytui išaušus²².

Simboliška buvo tai, kad Lietuvos laisvės kovotojų jėgos 1949 m. vasario 16 d. buvo suvienytos į vieną visuomenės karinę organizaciją - Lietuvos laisvės kovotojų sąjungą. LLKS tarybos 1949 m. vasario 16 d. priimta deklaracija skelbė, jog kova dėl laisvės ne tik negali būti nutraukta, bet, priešingai, turi būti dar labiau suintensyvinama. Ji turi būti labiau nukreipta tautos paruošimui ateities kovai dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės, kovai dėl naujos santvarkos sukūrimo, dėl teisės pačiai spręsti savo likimą.

NKGB direktyvos

Vasario 16-osios priminimas buvo tas kelias, kuriuo einama į laisvę. Todėl sovietinis režimas taip stropiai ir negailestingai persekiojo tuos, kurie susiruošdavo ją paminėti. Buvo skelbiamos ir vykdomos specialios

direktyvos, turėjusios trukdyti surengti Vasario 16-osios minėjimus. NKGB Kauno skyrius 1945 m. vasario 21 d. pranešime apie agentūrinio operatyvinio darbo rezultatus, užtikrinant valstybės saugumą Vasario 16-ąją, nurodoma, kad šia proga buvo paskelbta NKGB komisaro A. Guzevičiaus direktyva, parengtas agentūrinis - operatyvinis planas antisovietiniams pasireiškimams sutrukdyti²³. Per komunistų partijos miesto komitetą NKGB perspėjo mokyklų direktorius apie ruošiamus mokinių veiksmus. NKVD ir NKGB sudarė operatyvines grupes, kurių maršrutai apėmė visas miesto gatves ir aikštes, žmonių susitelkimo ir tikėtinas lapelių platinimo vietas. Į bažnyčias buvo pasiūsta 20 agentų²⁴. Karo muziejaus ir kapinių rajone buvo sudarytos 2 specialios NKGB darbuotojų grupės po 5 žmones²⁵. Nors ir labai buvo stengiamasi sutrukdyti Vasario 16-osios paminėjimą, tačiau po švenčių gauti agentų pranešimai iš Kauno universiteto, kurijos ir kt. parodė, kad ši data nebuvo pamiršta. Labiausia tai buvo juntama mokyklose. Kai kuriose gimnazijose moksleiviai iš pamokų buvo paleisti anksčiau ir po pamokų surengti vakarėliai. Kauno I gimnazijoje buvo surengtas šokių su tautiniais kostiumais vakaras. Daugelis moksleivių turėjo prisisegę trijų spalvų tautines juosteles. II gimnazijos moksleiviai ketino užsakyti mišias²⁶, organizuoti vakarą. Šventė buvo juntama ir mieste. Netoli Nežinomojo kareivio kapo buvo sulaikyti praeiviai su trispalviais ženkliukais ant krūtinių. Tokie ženkliukai buvo platinami I gimnazijoje, amatų, medicinos seserų mokyklose. Suimti 17-19 metų amžiaus 28 žmonės, iš jų 7 užverbuoti. Su trispalviu ženkliuku buvo sulaikyta LTSR AT pirmininko Paleckio pusseserė Višinskaitė Adolfina²⁷.

NKVD ir NKGB operatyvinės grupės, apėjusios aikštes ir gatves, rado nemažai lapelių. Stalino prospekte buvo pakabintas antisovietinis šūkis²⁸. Lapelyje "Lietuviai!" sakoma: *"Atėjo, lietuviai, mums valanda prisiminti VASARIO 16 dieną. Aš manau, kad kiekvienas pilietis žino, kad tą dieną atgavome LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBE, ir kiekvieno lietuviu pareiga prisiminti, kad VASARIO 16 d. yra nepaprasta. Visi Lietuvos piliečiai kaip vienas nepamirškime taip brangios mums dienos ir bent susikaupimu ją atšvęskime. Kaunas, 1945 m. vasario 16"*²⁹.

Panašios akcijos prieš Vasario 16-osios minėjimo dalyvius buvo rengiamos kiekvienais metais. SSRS NKGB-NKVD įgaliotinio Lietuvai generolo leitenanto Tkačenkos 1946 m. vasario 14 d. direktyvoje LTSR NKVD - NKGB operatyvinių sektorių viršininkams sakoma, kad buržuazinėje Lietuvoje buvo minima Vasario 16-oji kaip Lietuvos nepriklausomybės diena. Po LSSR susikūrimo ir toliau minima pogrindyje

suaktyvėjusia veikla, užpuolimais, teroristiniais aktais, platinant literatūrą. Po tokios įžangos direktyvoje reikalaujama: imtis priemonių ir užkirsti kelią Vasario 16-osios šventimui, sustiprinti budrumą, budėjimus, patruliuojimą, kad galima būtų užkirsti kelią atviriems veiksams; imtis priemonių likviduojant asmenis, besiruošiančius paminėti šią datą, patikimiausius agentus pasiūsti į bažnyčias, kad išaiškintų antisovietinius pasireiškimus ir ruošiamas demonstracijas. Toliau direktyvoje pabrėžiama, kad, siekiant išvengti nacionalistinių lapelių ir atsišaukimų platinimo Vasario 16-osios išvakarėse, NKVD-NKGB operatyvinėmis jėgomis, kartu su partiniu ir komjaunimo aktyvu, organizuoti gatvių ir labiausia žmonių lankomų vietų apėjimą, imtis priemonių, užtikrinančių netrukdomą įmonių darbą³⁰. Lazdijų rajono KGB pareigūnai 1954 m. informacijoje apie tai, kaip praėjo vasario 16 d., nurodė, kad remiantis LTSR MVD 1954 m. vasario 6 d. direktyva Nr. 6 rajone buvo sudarytos 7 operatyvinės grupės, atsakingos už joms priskirtas rajono teritorijas. Jos susitikinėjo su agentais, siuntė juos į visuomenės kultūros ir pasilinksminimų vietas. Kad nebūtų platinami lapeliai, gyventojų susitelkimo vietose buvo organizuotas nepastebimas patruliuojimas. Pasų režimo patikrinimo dingstimi buvo lankomasi įtariamų asmenų namuose ir pan.³¹

KGB, tirdamas tautinio pasireišimo atvejus, neretai pasinaudodavo ir stropių režimo rėmėjų pranešimais. Tiriant vėliavų iškėlimą 1966 02 16 d. Kaune buvo pasinaudota Komjaunimo vidurinės mokyklos mokytojos Navickienės pareiškimu, kad 8 klasės mokinys Ričardas Kravčikas per pamokas reiškia nepasitenkinimą sovietiniu gyvenimu. Mokytojos pranešime buvo nurodyta, kad R.Kravčikas kalbėjo: "Žmonės neužmiršo Vasario 16-osios ir ją pažymi iškeldami laisvės vėliavas". Tardant A.Navicką, A.Gičį, J.Aučiniką ir kt., buvo išaiškinta slaptai veikusi jaunimo organizacija "Geležinis vilkas", kurios nariais buvo ne tik minėti mokiniai, bet ir A.Liorentas, V.Skripnikas, J.Svetlikauskas, V.Klimavičius ir kt. (iš viso 10 asmenų). Jie buvo įtariamai iškėlę vėliavą. Lietuvoje buvo ir daugiau panašių atvejų, kai, tiriant su Vasario 16-ąja ar kitais Lietuvos istoriniais įvykiais susijusius veiksmus, buvo atskleidžiamos jaunimo organizacijos, jų nariai persekiojami ir baudžiami.

Jaunimo slopinimui buvo pasitelkiamos ir komjaunimo sukurtos struktūros. LLKJS Vilniaus miesto komiteto operatyvinio F.Dzeržinskio būrio nariai 1982 m. vasario 16 d. 22 valandą sulaukė studentus, kurie dainavo lietuvių liaudies dainas, suteikdami joms antisovietinį pobūdį³³.

Tuose rajonuose ir miestuose, kur buvo sukurti komjaunimo operatyviniai būriai, jie talkino KGB slopinant jaunimo tautinį nusiteikimą.

Tautos atminties naikinimas

Įgyvendinti Vasario 16-osios idėjas buvo stengiamasi ne tik organizuojant šventės organizatorių bei dalyvių persekiojimus, bet ir siekiant ištrinti iš tautos atminties šlovingus istorijos puslapius. Okupacinė valdžia suprato istorinės praeities svarbą ugdant tautinį sąmoningumą. Nuosekliai vyko tautos kultūros, viso to, kas priminė tautos laisvės kovas, naikinimas. LKP(b) CK biuras 1941 m. gegužės 21 d. priėmė nutarimą "Dėl biustų-paminklų nuėmimo iš muziejaus skvero". Buvo pavesta Švietimo liaudies komisariatui pašalinti generolo Žuko -Žukausko, pavadinto aršiu reacionieriumi, kovojusiu prieš Raudonąją armiją, biustą, Putvio-Putvinsko - Šaulių sąjungos vado ir karininko Juozapavičiaus bei kareivio Lukšio, žuvusių kovose prieš Raudonąją armiją, biustus. LKP(b) CK biuras nutarė vietoje Žukausko ir Putvinskio biustų pastatyti Žemaitės ir J.Janonio biustus³⁴.

Dar 1944 m. A.Sniečkus kalbėjo, kad kovoje prieš buržuazinę nacionalistinę ideologiją reikia rodyti daugiau budrumo. A.Sniečkus buvo nepatenkintas tuo, kad dar "pasitaiko nemažai atsitikimų, kada aiškiai nacionalistinio turinio literatūra neišimama iš bibliotekų, daugelyje Lietuvos miestų tebestovi buržuazinės Lietuvos laikais pastatyti paminklai, kurie neturi nieko bendro su lietuvių tautos istorija, kultūra, kurie atvaizduoja kovą prieš tarybinę santvarką, prieš liaudį". Buvo reikalaujama paruošti konkretų buržuazinės praeities paminklų pašalinimo planą.

LLKS 1951 m. biuletenyje, skirtame Vasario 16-ajai, perspėjama, kad okupantas, tikėdamasis tautoje numarinti laisvės troškimą, be atodairos naikina nepriklausomybės laikotarpiu sukurtus paminklus, skirtus išlaisvinimo kovai atminti ar kritusiems už laisvę broliams pagerbti. "Ten, kur saulėlydžiais rinkdavomės melstis, kur pagarbiai giedodavome tautos himnus, kur praeivis nulenkdavo galvą ir sustodavo mintimis pagerbi Nežinomąjį kareivį, knygnešį, ten šiandien nepaliko nei pamatų buvusių monumentų. Laisvės varpo vakarinę maldą pakeitė iš miškų ir alinamų Lietuvos laukų kovos už laisvę garsai ir skausmingas žudomos tautos skundas". Nepaisant negailestingos nacistinės ir bolševikinės okupacijų naikinamosios galios, tauta kantriai įgyvendina Nepriklausomybės Akta, kuria naujos epochos istoriją, į jos puslapius įrašydama naujus laisvės kovos epizodus. Už Vasario 16-osios akto prasmę patriotai šiandien kankinami ir

žudomi bolševikų kalėjimuose, Sibiro katorgose ar tremtyje. Kruvina kova su okupantu yra pati aukščiausioji Nepriklausomybės siekimo forma,- sakoma biuletenyje³⁵.

Šeštajame dešimtmetyje prasidėjęs politinis "atšilimas" plačiau atskleidė sovietinio režimo padarytus nusikaltimus, o kai kurie demokratijos daigai dar labiau sužadino laisvės troškimą. Tačiau greitai paaiškėjo, kad fizinis smurtas vis labiau pakeičiamas dvasiniu spaudimu. Norint išdildyti iš tautos Vasario 16-osios idėjas, buvo falsifikuojama tautos istorinė praeitis, kuriamos psiaudomokslinės socialistinės revoliucijos ir socializmo pergalės teorijos, diegiamas tautos nevisavertiškumo kompleksas, dar aktyviau naikinami nepriklausomybės metais sukurti istorijos ir kultūros paminklai, niokojamos istorinės vietos, žyminčios išsilaisvinimo kovas, paminklai, skirti kritusiems už Lietuvos laisvę pagerbti ir atminti. Tačiau tautai brangi istorinė praeitis atgydavo literatūrinėje ir kultūrinėje veikloje, peraugančioje į politinį pasipriešinimą. Kultūrinė ir moralinė opozicija pasirodė dar pavojingesnė, - rašė A.Štromas. Joje sovietinė valdžia išvydo grėsmę savo egzistavimui, nes, kaip taikliai pastebėjo A.Štromas, tarybinės santvarkos stabilumas yra daugiau reliatyvus. Mažiausia perturbacija, bet koks jėgų santykio valdžios viršūnėje pasikeitimas, šiek kiek radikalesnė valdymo sistemos reforma, gimusi net iš grynai ekonominės būtinybės, gali bematant ir netikėtai išsilieti į totalitarinės komunistinės santvarkos SSRS tokį pat totalinį subyrėjimą³⁶. Jaunimas ir jo sukurtos organizacijos stengėsi priminti tautai, ir visų pirma jaunimui, tai, kas taip uoliai buvo slepiama.

Tautos atminties naikinimas vyko iki pat paskutiniųjų režimo egzistavimo dienų. Lietuvos LKJS CK V plenumo 1971 m. kovo 12 d. buvo pabrėžta, kad "gilesnė analizė atskirų nacionalistinių pasireiškimų" rodo, jog mokiniai kai kada pradeda rašyti ir platinti įvairiausius antisovietinius lapelius, šūkius tik todėl, kad nekritiškai skaito literatūrą, išleistą buržuazijos metais³⁷. Barbariški režimo veiksmai, naikinant tautos kultūros ir istorijos paminklus, skatino jaunimą kovoti dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės. Vasario 16-osios proga vis naujose vietose pasirodydavo Lietuvos valstybingumo simbolių.

Vasario 16-oji aštuntajame dešimtmetyje

Aštuntajame dešimtmetyje kilo nauja pagrindžio spaudos banga, pradėjusi naują pasipriešinimo okupantams periodą. Jos atsiradimą ir leidimą daug kas lygina su pokario metų kova. Po pirmojo nelegalaus ledinio, 1972 m. kovo 19 d. pasirodžiusios "Lietuvos katalikų bažnyčios

kronikos", palaiptniai atsirado apie 20 pagrindinių leidinių. Juose buvo primenami svarbiausi lietuvių tautos kovos už laisvę momentai. Tarp jų ir Vasario 16-osios akto svarba. Daug medžiagos, susijusios su Vasario 16-osios aktu skelbė 1975 m. pradėjusi eiti "Aušra", savo pradžią susiejusi su 1883 m. "Aušra". Čia 1981 m. Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 63-ųjų metinių proga buvo paskelbtas kreipimasis į Lietuvos ir pasaulio lietuviškąjį jaunimą, kuriame sakoma:

"Mes, Vilniaus lietuvių patriotiškasis jaunimas, minėdami 63-ąsias nepriklausomybės akto pasirašymo metines, skelbiame, kad mūsų tėvynės Lietuvos valstybinė nepriklausomybė gyva mūsų širdyse! Lietuvos laisvės idėja dega mūsų protai! Mes, besibaigiančio XX-ojo - kosmoso ir atomo amžiaus vaikai - gimėme vergijoje. Tačiau savo šeimose, draugų būreliuose, kartu su Lietuvos, laisvojo pasaulio lietuviais, jaunimu, gulago tremtiniais, kartojame didingiausio tautos istorijos dokumento Vasario 16-osios akto žodžius, skelbiančius atstatant nepriklausomą, demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje. Minėdami šią didžią datą, lenkiame galvas tiems, kurie padėjo pagrindus nepriklausomybei, žuvo už tėvynės laisvę.

Rusiškieji okupantai sutrypė valstybės suverenumą, bet negali atimti Lietuvos atkūrimo troškimo. Kreipimesi pažymima, kad mūsų idealas yra visos Lietuvių tautos idealas. Mums artimi didžiojo rusų tautos kovotojo už žmogaus teises V.Bukovskio žodžiai, kupini skausmo, atspindintys mūsų brutalių epochos dvasią - "Jeigu norite paversti savo šalį kapinynu, pradėkite kurti socializmą". Socializmas praktikoje - tai šiurpi Kampučijos tragedija, Afganistanas, kurio istorija tarytum pakartoja įvykius Pabaltijyje prieš 40 metų. Mes visa širdimi su Afganistano tautomis, sukilėliais ir partizanais. Savo darbu, tikėjimu, kova privalome įrodyti ir įrodysime, kad antikomunistas nėra kiek neblogesnis žodis už antifašistą (taip yra pasakęs dabartinis vokiečių literatūros klasikas, artimas A.Solženycino draugas). Komunizmas, fašizmas, genocidas - mūsų tautos sinonimai.

Mūsų pusėje tiesa - moralinis, dvasinis pranašumas. Mes ne vieni! Didžiojamės demokratiškiausios, galingiausios pasaulio valstybės - JAV laimėjimais. Žinome, kad nemažą indėlį į jos klestėjimą įneša mūsų tautiečiai, jos ateitį kuria ir lietuvių jaunimas, gėrimės jo tautine veikla, jaučiame paramą. Mums artimi ir brangūs JAV prezidento Ronaldo Reigano inauguracinėje kalboje pacituoti pirmajame kare žuvusio Amerikos kario žodžiai: "Aš turiu gyventi, kovoti, dirbti taip, tarytum nuo manęs vienintelio priklausytų tėvynės likimas". Jie privalo tapti ir mūsų kredo.

Mes turime kuo sekti. Tai mūsų dienų didvyriai: B.Gajauskas, N.Sadūnaitė, P.Paulaitis, V. Petkus, P.Plumpa, doc. V.Skuodis, S.Kovoliovas,

A.Terleckas, G.Iešmantas, V.Lapienis, P.Pečeliūnas, A.Statkevičius, J.Sasnauskas, A.Janulis, P.Buzas, G.Navickaitė, O.Vitkauskaitė, J.S.Stanelytė.

"Stebėt, mąstyt ir viską atsiminti", būti laisvės kovų metraštininkais - mūsų pirmutinė pareiga. Klausykime, ką pasakoja tėvai, seneliai, užrašykime jų pasakojimus - kaltinamąją medžiagą okupantams. Burkimės į savišvietos ratelius, studijuokime Lietuvos istoriją, filosofijos klausimus, tobulai kalbėkime lietuviškai, visapusiškai ruoškimės būti tikri laisvos valstybės piliečiai! Stenkimės kurti gausias, gražias, blaivias lietuviškas šeimas - Lietuvos jaunystę!

Didysis mūsų sąjungininkas - tikėjimas, bažnyčia. Lankykime ją, klausykimės pamokslų, juose išgirsime daug nepaprastai naudingo, jie padės mums nesugniužti.

Iš mūsų tėvynės Lietuvos širdies - Vilniaus sveikiname viso pasaulio lietuvius!

Tebūnie mums Vasario 16-oji vėliava, po kuria vieningai stojame į naują žygį už laisvę, už Lietuvos nepriklausomybę! Vilniaus lietuviškasis jaunimas.Vilnius, 1981.II.16³⁸."

Šiame atsišaukime labai koncentruotai išdėstyta, kaip jaunimas turėtų organizuoti veiklą, kuo turėtų vadovautis kovoje dėl Lietuvos laisvės.

Pagrindinėje spaudoje medžiaga buvo pateikiama taip, kad skatintų jaunimą veikti, galvoti apie savo vietą kovoje už laisvę, neleistų pamiršti kilnių laisvės siekių. "Aušroje" bebaigiantis vidurinę mokyklą jaunuolis atviru laišku kreipiasi į savo bendraamžius klausdamas: "Lietuvos jaunime, ar tau jau įkalė, kad tautos nacionalinio išsivadavimo judėjimas - tai "klasių kova". Kreipdamasis į mokytojus jis klausia, kodėl jie, pasakodami apie pokario žiaurumus, užmiršta papasakoti apie kūdikius, dėl Stalino "klaidų" uždususius sausakimšuose gyvulių vagonuose? Jaunuolio pradėtą pokalbį "Aušroje" pratęsia mokytojas. Tai lyg pamokymas, kaip turėtų elgtis mokytojas, kaip jaunimas turėtų suprasti mokytojo vartojamą Ezopo kalbą. Pabrėžiama, kad jaunimas turi didesnių galimybių atvirai reikšti savo mintis negu suaugusieji, pedagogai. Mokiniai raginami drąsiai klausinėti mokytojų apie Lietuvos senovės istorinius žygius, apie lietuvių kalbos ypatumus.

1979 m.Vasario 16-osios išvakarėse išėjo Vilniaus universiteto pagrindinio leidinio "Alma Mater" pirmasis numeris, kuris paragino pasaulio lietuvių jaunimą labiau domėtis tėvynės gyvybiniais reikalais, propagavo Vasario 16-osios idėjas. O 1982 m. pasirodžiusiame leidinyje "Lietuvos ateitis", straipsnyje, skirtame Lietuvos nepriklausomybės paskelbimui, pažymima Vasario 16-osios politinio ir dvasinio poveikio jėga, kuriai negali atsispirti jokios okupantų užmačios. Leidinyje rašoma: "Nesistebėkime, kad

atomu ginkluotas mūsų priešas išsigąsta šeštos klasės mokinuko sąsiuvinyje nupieštos trispalvės ar paprastu pieštuku išvedžiotu užrašu: "Atiduokite Lietuvą lietuviams!"³⁹

Nepaisant nuolatinųjų persekiojimų ir represijų kasmet pasklisdavo lapeliai, kuriuose jų platintojai primindavo Vasario 16-ąją. Vilniuje, Saulėtekio, Uborevičiaus, Ševčenkos gatvėse, 1978 m. Vasario 16-osios išvakarėse buvo išplatintas 121 lapelis. Pasirinkta daugiausia žmonių lankomos vietos: studentų miestelis, gamyklos, parduotuvės. Iš viso Vilniuje buvo išplatinti 265 atspausdinti mašinėle lapeliai⁴⁰. Juose raginama kovoti prieš sovietinį pavergimą, būti ištikimiems trispalvei. Viename iš jų raginama prisiminti Vasario 16-ąją. Lapelyje sakoma: "Jaunuoli, pakelk galvą ir apsidairyk. Greitai Vasario 16-oji. Suburk savo draugų grupę, kad šią puikią šventę sutiktum didele demonstracija, su vėliavomis, šūkais ir transparantais. Šalin bolševikų išgamas! Šalin Brežnevą! Šalin parsidavusias lietuvių dūšias! Laisvę Lietuvai, laisvę jos vaikams! Tegyvuoja Laisva Lietuva!"

Kitame tais pačiais metais išplatintame lapelyje "Brangūs Lietuviai!" kalbama apie pasirengimą Vasario 16-ajai. Jame sakoma: "Gražiai ir iškilingai Lietuva pažymės savo didžiulę šventę Vasario 16-tą. Daug nuoširdžių žodžių lietuvių tauta sulauks iš savo tėvynainių ir draugų, gyvenančių užsienyje. Būkime ištikimi savo trispalvei (geltonai, žaliai ir raudonai) vėliavai. Jau daug organizacijų aktyviai ruošiasi šios šventės sutikimui. Prisiminkime savo lietuvišką himną, išmokykime jį giedoti mūsų jaunąją kartą. Per šią šventę papuoškime savo namus, gatves ir aikštes lietuviškomis vėliavomis ir plakatais. Gatvėse tegul skamba mūsų lakštingalos S.Nėries dainos apie mūsų mylimą Lietuvą, kurias uždraudė komunistai. Studentija išnešios po kaimus Lietuvos šauksmą. Visi į šventę! Šalin grobikus, šalin komunistus! Laisva Lietuva"⁴¹.

* * *

Jaunimas ieškojo įvairių būdų Vasario 16-ajai paminėti. Vilniaus 41-osios vidurinės mokyklos VII D klasės mokiniai, 1976 m. nutarę paminėti Vasario 16-ąją, susitarė, kad šventės dieną į mokyklą renkasi be pionieriškų kaklaraiščių, pasirišę tautines juosteles. Mokiniai ant namų sienų prirašė šūkių - "Laisvę Lietuvai!" ir pan. Klasėje besimokantys saugumiečių vaikai apie tai pranešė savo tėvams. Aktyvesniems mokiniams buvo sumažintas elgesys, o klasės vadovei parašytas papeikimas "už neatliktą profilaktinį darbą".

Mokyklose abiturientai tą dieną bandydavo surengti savo šventes, kuriose skambėdavo lietuviškos dainos, šlovinančios tautos kovas dėl laisvės. Nepaisydamas nuolatinio milicijos ir KGB sekimo, filmavimo ir suiminėjimo, jaunimas padėdavo gėlių ant Maironio, J.Basanavičiaus, Nepriklausomybės kovose žuvusių karių kapų, prie istorinių paminklų. Dalyvavimas Vasario 16-osios paminėjimuose buvo laikomas dideliu politiniu nusikaltimu. Už tai buvo persekiojami moksleiviai ir studentai, inteligentija ir darbininkai. Su daugeliu jų būdavo atliekamas taip vadinamas "profilaktinis darbas". Jo poveikis buvo dvejopas. Vienus priversdavo tapti pasyviais ir prisitaikyti, kitus įkvėpdavo dar aktyvesnei veiklai. Neretai viešai KGB surengtos profilaktinės priemonės paskatindavo abejojančiuosius aktyvesnei veiklai.

Nuo 1975 m. Vasario 16-oji pradeda plačiai sieti su tragiškais Lietuvai 1939 m. SSRS ir Vokietijos sutartimis. 1975 m. priėmus Helsinkio Baigiamąjį aktą, viešai imta reikalauti, kad Lietuvoje būtų laikomasi visuotinai pripažintų žmogaus teisių ir laisvių, įgyvendinama tautų apsisprendimo teisė savarankiškai tvarkyti savo politinį gyvenimą. Vakaruose Lietuvos patriotų sąjungos vardu 1977 m. birželio 15 d. buvo paskelbtas pareiškimas, kuriame reikalaujama išvesti sovietinę kariuomenę iš Baltijos kraštų, organizuoti referendumą, nubauti pareigūnus, nusikaltusius krašto gyventojams. Po poros metų, 1979 m. rugpjūčio 23 d., Maskvoje buvo paskelbtas 45 sovietų okupuotų Baltijos šalių piliečių pareiškimas dėl Molotovo - Ribentropo pakto ir slaptųjų protokolų nusikalstamo pobūdžio pripažinimo. Viešai apie tai Lietuvoje pasakyta 1987 m. rugpjūčio 23 d. Vilniuje prie A.Mickevičiaus paminklo surengtame mitinge,. Tos dienos mitingo aidas pasklido po visą pasaulį ir sukėlė laviną įvykių, toliau ardžiusių sovietinės sistemos pagrindus.

Vasario 16-oji - kelyje į atgimimą

SSKP CK, bandydamas sulaikyti suaktyvėjusią sovietinio režimo griūtį, 1987 m. priėmė nutarimą "Dėl nacionalistinių pasireiškimų Pabaltijo respublikose", kuriame pabrėžiama, kad 1987 m. rugpjūčio 23 d. įvykiai įgavo "grėsmingą politinį charakterį". Nutarime nurodoma, kad "tik priimtų priemonių dėka pavyko lokalizuoti veiksmus". Iš šio nutarimo galima sužinoti ir apie Lietuvos gyventojų, jaunimo opozicines nuotaikas. Jame nurodoma, kad tik nedidelė dalis lietuvių jaunimo stoja į karines mokyklas. Pabaltijo respublikose per paskutinius penkerius metus 6,6 karto padaugėjo vaikinų, neatvykusių į šaukimo punktus. Tris kartus daugiau

nubausta už vengimą tarnauti sovietinėje armijoje. Nutarime pabrėžiamos inteligentijos tautinės nuotaikos. Okupacinei valdžiai kėlė nerimą "mažos tėvynės" tema, kuri "dažnai traktuojama atitrauktai nuo vieningos socialistinės tėvynės sąvokos". SSKP CK reišė nepasitenkinimą, kad nepavyksta diskredituoti pažiūros, jog religija yra vienas iš tautiškumo išsaugojimo būdų. Politiniame darbe neatsižvelgiama į tai, kad respublikoje yra daug asmenų, teistų už antisovietinę veiklą. Spaudos priemonės nepakankamai "nušviečia" sovietinės valdžios atkūrimo laikotarpį⁴². Grėsmingi nutarimai buvo bejėgiai pasukti istorijos ratą atgal. Įvykiai vystėsi toliau. Vis ryžtingiau keliami laisvės reikalavimai erzino valdžios viršūnes. Artėjant Vasario 16-osios šventės dienai, augo baimė dėl galimų politinių veiksmų. Nerimas dėl galimo Lietuvos nepriklausomybės 70-mečio minėjimo Lietuvoje ir užsienyje didėjo ne tik Lietuvoje, bet ir SSRS valdančiose viršūnėse. Lietuvoje ir Maskvoje pradėta ruošti sutrukdyti Vasario 16-osios minėjimą. Jei iki tol buvo vis stengiamasi nutylėti šią datą, jos reikšmę lietuvių tautos politiniam apsisprendimui, tai šį kartą į Vasario 16-osios minėjimo žlugdymą buvo įtraukta visa bolševikinės propagandos sistema, suderinta su represinių struktūrų veikla.

LKP Vilniaus miesto komiteto biuras 1987 m. lapkričio 26 d. priėmė nutarimą "Dėl kontrpropagandos priemonių plano demaskuojant ir užkertant ideologinio priešininko diversijas ryšium su buržuazinės Lietuvos "nepriklausomybės" 1918 m. vasario 16 d. akto paskelbimu". Ši baimė dar labiau išaugo, kai Lietuvos nepriklausomybės šalininkai 1987 m. gruodžio 6 d. M.Gorbačioviui pasiuntė pareiškimą, kuriame prašė, kad nebūtų trukdoma vasario 16 d. padėti gėlių prie lietuviams brangių paminklų Vilniuje ir Kaune⁴³. LKP CK biuras 1987 m. gruodžio 28 d. priėmė nutarimą "Dėl priemonių vykdant SSKP CK nutarimą "Dėl nacionalistinių pasireiškimų Pabaltijo respublikose", patvirtino kontrpropagandos renginių planą, kurio įgyvendinimui įsteigiamas operatyvinis štabas, vadovaujamas Maskvos emisaro Lietuvoje, LKP CK sekretoriaus N.Mitkino⁴⁴.

Dar iki tol neregėtu tempu visoje Lietuvoje pradeda suktis ideologinio slopinimo mašina. Sušaukiami partinių, vykdomųjų ir komjaunimo komitetų darbuotojų, partinių ir komjaunimo organizacijų sekretorių pasitarimai. Juose iškeliamas uždavinys - Vasario 16-ąją pakeisti "darbininkų ir valstiečių valstybės gimtadieniu" - sovietinės Lietuvos įkūrimo 1918 metų gruodyje paminėjimu Komunistų partijos ideologinis aktyvas privalėjo aiškinti Lietuvos sovietinio valstybingumo, 1940 metų "socialistinės revoliucijos" klausimus. Daug buvo kalbama apie tariamą revoliucinę

situaciją Lietuvoje 1940 m., Pabaltijo šalių "savanorišką įsijungimą į SSRS sudėtį". Šiuo tikslu nuo sausio 25 -osios iki vasario 15-osios darbo kolektyvuose partinis ir komjaunimo aktyvas buvo įpareigoti rengti vieningas politines dienas. Jų metu komunistų partijos propagandistai masiškai buvo siunčiami į visus darbo kolektyvus skaityti LKP CK parengtas paskaitas: "Vakarų ideologinių diversijų prieš tarybinio Pabaltijo tautas esmė ir kontrpropagandos uždaviniai", "Lietuva - Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos metais ir kova už tarybų valdžią" ir t. t. Komunistų partijos ir komjaunimo ekonominio ir politinio švietimo sistemoje, liaudies universitetuose, buvo nagrinėjamos temos apie klasių kovą Lietuvoje⁴⁵.

Spaudoje buvo skelbiami straipsniai apie komunistų pastangas 1918-1919 m. įtvirtinti sovietinę valdžią Lietuvoje. Tai buvo rašiniai, neigiantys Vasario 16-osios istorinę reikšmę. Ta proga paskelbtuose straipsniuose Vasario 16-osios aktas dažniausiai buvo vertinamas tik kaip popieriaus lapas, ir tai pagrindžiama pateikiant sąmoningai iškreiptas žinomų istorikų, Lietuvos Respublikos politikos veikėjų mintis. Iš tikrųjų, kaip kalbėjo Saulius Sužiedėlis radijo laidų cikle "Kelias į Lietuvos nepriklausomybės atstatymą", "pats nepriklausomybės aktas neturėjo didelės praktinės reikšmės tuoj pat". Tai buvo tik pradžia realizuojant tai, ką Nepriklausomybės Aktas paskelbė. Dar reikėjo ilgo ir kruopštaus darbo, žingsnis po žingsnio stiprinant paskelbtą Nepriklausomybę⁴⁶.

Laikraštyje "Tiesa" 1988 m. vasario 2 d. su antrašte "Vieningas liaudies balsas" skelbiamas protestas "JAV kongreso nariams, kai kuriems šios valstybės veikėjams, kurie pastaruoju metu grubiai kišas į mūsų respublikos vidaus reikalus, dar kartą norime priminti, kad Lietuva yra SSRS sudėtyje savo valia, tai atitinka mūsų tautos interesus". Po šiuo tekstu pateikti darbininko, Didžiojo tėvynės karo dalyvio ir grupės moksleivių laišakai, kuriuose deklaruojama ištikimybė Spalio skelbiamiems idealams⁴⁷. Tai buvo tipiškas sovietinės propagandos metodas. Kai nebūdavo jokių įtikinamų argumentų paaiškinti vieną ar kitą reiškinį, buvo skelbiamas "liaudies balsas" ir imamasi represijų.

Ypač buvo stengiamasi įbauginti studentus ir moksleivius. Jiems Vasario 16-osios šventės dienomis buvo grasinama ir reikalaujama nesirodyti viešose vietose, jų tėvai gąsdinami vienokiomis ar kitokiomis represijomis. Mokymo įstaigose buvo rengiami pasitarimai jaunimo komunistinio, internacionalinio auklėjimo klausimais, skelbiamos internacionalinės draugystės su rusiškais mokyklomis savaitės, rusų kalbos vakarai, internacionalinių klubų apžiūros. Ypatingas dėmesys kreipiamas į

kolektyvus, kuriuose dirbo 1987 m. rugpjūčio 23 d. mitingo dalyviai ir žmonės, kritiškai vertinę sovietinę tikrovę. Buvo bandoma paveikti ir dvasiškius. Komunistų partijos rajonų komitetų sekretoriai ir vykdomųjų komitetų pirmininkų pavaduotojai rengė susitikimus su kunigais, kuriuos įtikinėjo, kad šie nedalyvautų "nacionalistinėse sueigose".

Vilniuje prie komunistų partijos miesto ir rajonų komitetų pokalbiams su "reakciniais elementais", galimų mitingų dalyviais, buvo sudarytos ideologinio aktyvo grupės. Vilniuje komunistų partijos Lenino ir Spalio rajonų komitetuose tokiose grupėse buvo po 1000, Tarybų - 500, Naujosios Vilnios - 250 žmonių. Darbo kolektyvuose vasario 1-24 d. buvo sustiprinta dauginimo technikos, cheminių medžiagų apsauga. Budėjo partinis ir komjaunimo aktyvas, draugininkai, teisėsaugos organai. Į Vilnių, Kauną ir kitus stambius pramonės miestus buvo pasiūsta 10 tūkstančių milicininkų ir saugumo agentų pastiprinimas⁴⁸. Žmonėms atitraukti nuo galimų susirinkimų vasario 13-21 d. buvo rengiami specialūs renginiai⁴⁹. Prekybos organizacijos privalėjo geriau aprūpinti parduotuves maisto produktais. Vasario 16-osios išvakarėse ir po jos ypač akylai buvo stebimos galimų mitingų vietos.

TASSas slaptai platino dokumentus, kuriuose SSKP CK politinio biuro nariai ir Lietuvos partinė vadovybė buvo informuojami apie Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 70-mečio minėjimo renginius užsienyje. 1988 m. vasario 7 d. buvo išplatintas ELTOS pranešimas, smerkiantis sausio 30 d. užsienio radijo laidose perduotą "Kreipimąsi į lietuvių liaudį ir visas pasaulio tautas - Lietuvos nepriklausomybės 70-mečio proga", pasirašytą Kazimiero Gražulio, Roko Puzino, Nijolės Sadūnaitės, Vytauto Bogušio ir kt. Šį kreipimąsi ELTA apibūdino kaip tendencingą ir kurstytojišką, raginantį antivisuomeniams veiksams.

Į 1988 m. vasario 16 d. minėjimo slopinimą įsitraukė net SSKP CK politinio biuro nariai. Vasario pradžioje Maskva į Vilnių atsiuntė A.Gromyką, kuris čia 1988 m. vasario 5 d. kalbėjo: "Tarybų valdžią lietuvių liaudis atkūrė 1940 metais. Ir dabar ji tvirta kaip niekada. Galbūt kai kur užsienyje yra lunatikų, kurie to nesupranta. Na ką gi - gyvenimas juos gydys"⁵⁰. Toks pareiškimas parodė sovietinės valdžios viršūnių nenorą suprasti to, kas tuo metu vyko Lietuvoje, o gyvenimas parodė, kas buvo tikrieji lunatikai.

Tik vasario 14 d. vakare SSRS užsienio reikalų ministerija leido kai kuriems užsienio šalių žurnalistams atvykti į Vilnių. Bet korespondentams nebuvo leista susitikti su kovotojais už žmogaus teises ir kovos už nepriklausomybę aktyvistais. Jiems buvo rodoma tik tai, ką KGB ir partinės

struktūros buvo suplanavusios. Vasario 15 d. jiems buvo parodytas ramus miestas. Katedros aikštėje 1988 m. vasario 15 d. surengiamas taip vadinamas protesto mitingas. Jame priimta, valdžios paskirtų asmenų - darbininkų ir kolūkiečių, studentų ir moksleivių - vardu pasirašytą protesto rezoliuciją partiniai komitetai skubiai išsiuntinėjo JAV prezidentui ir kongresui. Pasaulinė Baltijos Taryba tai pavadino "Potiomkino kaimų" Lietuvoje demonstravimu⁵¹.

Visiškai kitokia reakcija buvo pasaulio demokratinių jėgų į Vasario 16-osios ir Lietuvos nepriklausomybės 70-metį. Lietuvos nepriklausomybės 70-mečio proga JAV prezidentas 1988 m. vasario 11 d. paskelbė proklamaciją, kurioje pranešama, kad JAV prisijungia prie šios iškilmingos šventės paminėjimo ir tam, kad pademonstruotų ištikimybę laisvės siekiams, JAV kongreso rezoliucija Nr.39 1988 m. vasario 16 d. skelbia Lietuvos Nepriklausomybės diena. Prezidentas paragino paminėti šią dieną atitinkamomis ceremonijomis ir renginiais, pritariančiais tautų teisingam apsisprendimui ir laisvės siekiams⁵².

Kaip pažymima pasaulinės Baltijos Tarybos 1988 m. vasario 18 d. pareiškime, vasario 14 d. visoje Lietuvoje įvyko protesto akcijos, Lietuvos bažnyčiose buvo laikomos pamaldos už tautos ir tikėjimo laisvę, nors Vilniuje vasario 14 ir 15 d. kovotojams už pilietines teises buvo paskirtas namų areštas⁵³.

Visos pastangos sutrukdyti Vasario 16-osios ir Lietuvos nepriklausomybės 70-mečio šventimą baigėsi pralaimėjimu. Kaip praėjo Vasario 16-osios ir Lietuvos valstybės atkūrimo 70-mečio paminėjimas, apibendrintai atsiskleidžia LSSR KGB pirmininko generolo E.Eismunto 1988 02 22 įsakyme Nr. 031 "Dėl valstybės saugumo užtikrinimo rezultatų ryšium su buržuazinės Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 70-mečiu". Skaitytajui pateikiame visą įsakymą. Jame sakoma:

"Priešininko ideologinių diversijų centrai, užsienio lietuvių reakcinės emigrantinės organizacijos, o taip pat užkietėję nacionalistai ir ekstremistiškai nusiteikę religiniai fanatikai bandė respublikoje išprovokuoti atvirus grupinius priešiškus išstojimus pažymint buržuazinės Lietuvos "nepriklausomybės" paskelbimo 70-metį. Kryptingo agentūrinio-operatyvinio, perspėjamojo-profilaktinio, kontrpropagandinio ir organizacinio darbo rezultate, atlikto visų teisės saugos organų, vadovaujamų LKP CK, priešininko kėsiai buvo sužlugdyti.

Deja, nepavyko užkirsti kelią ir laiku atskleisti nemažai anoniminių priešišku pasireiškimu, susijusių su vasario 16 data, kurie buvo Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose, Panevėžyje, Druskininkuose, Kapsuke, Kaišiadoryse,

Rokiškyje, Jonavoje, Varėnoje, Plungėje, Anykščiuose, Tauragėje, Joniškėje, Jurbarko, Zarasuose, Raseiniuose ir Biržuose miestuose ir rajonuose.

ĮSAKAU:

1. Nurodyti respublikos KGB miestų ir rajonų skyrių ir poskyrių viršininkams apie nepakankamai gilų padėties žinojimą vietoje ir mažą vedamų perspėjamųjų-profilaktinių priemonių, nukreiptų neleisti peraugti negatyviems procesams į antivisuomeninius pasireiškimus, efektyvumą.

Įpareigoti respublikos miestų ir rajonų skyrių viršininkus, kurių teritorijoje buvo ir liko neatskleisti priešiški pasireiškimai, imtis visų galimų priemonių nustatyti juos įvykdžiusius asmenis.

Apie atliktą darbą ir jo rezultatus informuoti Lietuvos SSR KGB iki š. m. balandžio 15 d.

Lietuvos SSR KGB padalinių vadovams pristatyti apdovanojimui operatyvinius darbuotojus, aktyviausia pasireiškusius čekistinėse priemonėse užtikrinant valstybinį saugumą respublikoje ryšium su vasario 16 d.

Lietuvos SSR KGB pirmininkas generolas majoras E. Eismuntas⁵⁴.

* * *

Visa pusės amžiaus istorija liudija tai, kad 1918 m. Vasario 16 d. aktas, paskelbęs Lietuvos valstybingumo atkūrimą, okupacijos metais tapo laisvės ir suverenumo simboliu, žadino viltį, kad ateis laikas, kada Lietuva pati tvarkys savo likimą. Nei valdžios rengiamos "protesto demonstracijos", nei namų areštai, telefonų atjungimai, apribojimai užsienio korespondentams lankytis Lietuvoje ir perduoti pranešimus, milicijos ir saugumo pajėgų dalyvavimas, į akis krintanti masinė ir ilga kontrpropaganda byloja apie tai, kad niekada sovietinė valdžia Lietuvoje nebuvo taip sutrikusi ir išsigandusi kaip šiomis 1988 m. vasario dienomis. Apibendrinamas politinius įvykius Lietuvoje, "Niujork post" 1988 m. vasario 17 d. dieną rašė, kad būtų paradoksalu, jei Vokietijos ir SSRS 1939 m. pakto pagrindu aneksuotai Lietuvai būtų leista paminėti Vasario 16-ąją. "Bet, nežiūrint į tai, lietuviai turėjo kuklias viltis. Juk sovietai galutiniame rezultate - reikalaujant Gorbačioviui - ėmėsi perkainoti savo politinę praeitį, bandydami išsiaiškinti kai kuriuos Stalino padarytus nusikaltimus. Kaip įprasta, nieko nekalbama apie tai, kad Lietuvos, Latvijos ir Estijos žiauri aneksija turi priklausyti šiai kategorijai. Tačiau nepriklausomai nuo to, yra viešumas ar ne, tai vienas iš tų nusikaltimų, kuris nebus ištaisytas. Jie paliečia SSRS, kaip tautų prievartinės ir dirbtinės sąjungos, viešpataujant rusams, sukūrimo pagrindus"⁵⁵.

i

* * *

Sovietinio režimo metais Vasario 16-oji tapo viena reikšmingiausių pasipriešinimo režimui formų, masine tautinio nusiteikimo demonstracija.

Nuo pat 1941 m. mokyklose ir lietuviškuose kariniuose daliniuose, miestuose ir kaimuose Vasario 16-ąją buvo iškeliamos lietuviškos trispalvės, pagerbiami žuvusieji kovose dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės. Platinamuose lapeliuose buvo prisimenamas laisvas ir nepriklausomas Lietuvos gyvenimas, skelbiami pasipriešinimo organizacijų kovos už valstybingumo atkūrimą programiniai siekiai, atsispindėjo kiekvieno istorinio laikotarpio laisvės kovų ypatumai. Vienokie jie buvo vykstant partizanų kovoms, kitokie - politinio "atlydžio" laikotarpiu, dar kitokie - sovietinio režimo stagnacijos metais. Įvykiai, susiję su Vasario 16-osios paminėjimu Atgimimo išvakarėse, siejami su stalinizmo padarytais nusikaltimais, tarptautinės politikos klausimais. Jie atskleidžia tarptautinės visuomenės įtaką ir jos vaidmenį tautų kovoje dėl laisvės, parodo sovietinio režimo visišką supuvimą.

Pasipriešinimas sovietiniam režimui plėtėsi ir 1989 m. Po penkiasdešimties teroro ir persekiojimo metų Vasario 16-oji buvo švenčiama viešai, laisvai plevėsavo jos simbolis - lietuviškoji trispalvė. Tai, ko penkiasdešimt okupacijos metų tauta siekė, tapo tikrove.

¹Bagušauskas J. Vasario 16-oji Lietuvoje sovietiniais metais // Atgimimas. 1992. Vasario 15-23; Bagušauskas J. Lietuvos jaunimas laisvės kovose.-V., 1992. P. 58-65.

²NKVD 1941 02 16 pranešimas Nr. 2 // LYA. F. 10. Ap. 1. B. 3. T. 3. L. 57.

³NKVD 1941 02 17 specialusis pranešimas // LYA. F. 10. Ap. 1. B. 3. T. 3. L. 63-64.

⁴NKVD 1941 02 16 pranešimas Nr. 3 // LYA. F. 10. Ap. 1. B. 3. T. 3. L. 59-62.

⁵NKVD 1941 02 16 pranešimas Nr. 3 // LYA. F. 10. Ap. 1. B. 3. T. 3. L. 52-53.

⁶NKVD 1941 02 16 pranešimas Nr. 3 // LYA. F. 10. Ap. 1. B. 3. T. 3. L. 59-61.

⁷NKVD 1941 02 16 pranešimas Nr. 2 // LYA. F. 10. Ap. 1. B. 3. T. 3. L. 6.

⁸NKVD 1941 02 16 pranešimas Nr. 3 apie vasario 16-ąją // LYA. F. 10. Ap. 1. B. 3. T. 3. L. 60.

⁹Ten pat. L. 60-62.

¹⁰NKVD 1941 02 16 pranešimas Nr. 3 // LYA. F. 10. Ap. 1. B. 3. T. 3. L. 56.

¹¹Paulavičius A. Dėl tos trispalvės numiręs // Lietuvos aidas. 1993. Vasario 13.

¹²NKVD 1941 02 16 specialus pranešimas // LYA. F. 10. Ap. 1. B. 3. T. 3. L. 53.

¹³NKVD 1941 02 16 specialus pranešimas // LYA. F. 10. Ap. 1. B. 3. T. 3. L. 53-55.

¹⁴J.Vaičiūčio 1945 m. liepos 20 d. tardymo protokolas // **LYA. B. P.-15082-Li. L.203.**

-
- ¹⁵MGB Kauno valdybos 2 skyriaus viršininko patvirtinta bylos Nr. 513 kaltinamoji išvada // LYA. B. P-15880-Li Stebėjimo byla. L. 172.
- ¹⁶KGB prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos pirmininko 1955 m. vasario 18 d. specialus pranešimas // LYA. F. 3. Ap. 66. B. 1. L. 1-2.
- ¹⁷A. Krasausko ir kt. baudžiamosios bylos KGB 1958 m. birželio 5 d. kaltinamoji išvada // LYA. B. 44614/3. T. 6. L. 293.
- ¹⁸KGB prie LSSR Ministrų tarybos 1958 m. kovo 2 d. informacija // LYA. F. 3. Ap. 70. B. 60. L. 15.
- ¹⁹Lietuvos trispalvė 16 vasario... // Lietuvos katalikų bažnyčios kronika. T. 7. P. 466.
- ²⁰Lietuvos LKJS CK biuro 1982 m. balandžio 29 d. protokolas // LVOA. F. 4421. Ap. 36. B. 12. L. 8.
- ²¹LLKS Tauro apygardos Vytauto rinktinės vado 1947 m. vasario 15 d. įsakymas // LVOA. F. 3377. Ap. 55. B. 228. L. 62.
- ²²[Lietuvos moksleiviją // Malda girioje. 1950. Nr. 3. P. 48-52.
- ²³NKGB Kauno skyriaus 1945 m. vasario 21 d. pranešimas apie agentūrinio operatyvinio darbo rezultatus užtikrinant valstybės saugumą Vasario 16-ąją // LYA. F. 3. Ap. 3. B. – 1.L. 115.
- ²⁴NKGB Kauno skyriaus 1945 m. vasario 12 d. agentūrinių operatyvinių priemonių planas užtikrinant valstybės saugumą "Lietuvos nepriklausomybės šventinio dieną" - 1945 m. vasario 16 // LYA. F. 3. Ap. 3. B. 1-I. L. 126.
- ²⁵NKGB Kauno skyriaus 1945 m. vasario 12 d. agentūrinių operatyvinių priemonių planas užtikrinant valstybės saugumą "Lietuvos nepriklausomybės šventimo dieną" - 1945 m. vasario 16 // LYA. F. 3. Ap. 3. B. 1-I. L. 127.
- ²⁶NKGB Kauno skyriaus 1945 m. vasario 21 d. pranešimas apie agentūrinio operatyvinio darbo rezultatus užtikrinant valstybės saugumą Vasario 16-ąją // LYA. F. 3. Ap. 3. B. 1-I. L. 115-116.
- ²⁷NKGB Kauno skyriaus 1945 m. vasario 21 d. pranešimas apie agentūrinio operatyvinio darbo rezultatus užtikrinant valstybės saugumą Vasario 16-ąją // LYA. F. 3. Ap. 3. B. 1-I. L. 118.
- ²⁸Ten pat. L.117.
- ²⁹LYA. F. 3. Ap. 3. B. 1-I. L. 136.
- ³⁰TSRS NKGB-NKVD įgaliotinio Lietuvai generolo leitenanto Tkačenkos 1946 m. vasario 14 d. direktyva LTSR NKVD - NKGB operatyvinių sektorių viršininkams // LYA. F. 18.Ap.1.B.27.L.54-55.
- ³¹MVD Lazdijų rajono skyriaus 1954 m. vasario 22 d. pranešimas apie kelio užkirtimą pasireiškimams Vasario 16-ąją // LYA. F. 3. Ap. 63. B. 114. L. 117.

-
- ³²KGB prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos 1966 m. lapkričio 19 d. pranešimas// LYA. F. 10. Ap. 64. B. 2. L. 237: KGB prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos 1966 m. rugsėjo 2 d. raštas//LYA.F.10.Ap.64.B.2.L.212-213.
- ³³Lietuvos LKJS CK biuro 1982 m. balandžio 29 d. protokolas//LVOA. F. 4421. Ap. 36. B. 12. L. 8.
- ³⁴LCVA. F. R-762. Ap. 1. B. 729. L. 49.
- ³⁵Vasario šešioliktosios niuansai // LLKS LB biuletėnis. 1951. Nr. 2. P. 2.
- ³⁶Štomas A. Opozicija Tarybų Sajungoje // Sėja. 1977. Nr. 2. P. 114-115.
- ³⁷Lietuvos LKJS CK V plenumo (1971 m.) protokolas // LVOA. F. 4421. Ap. 25. B. 68. L. 86.
- ³⁸Į Lietuvos ir pasaulio lietuviškąjį jaunimą Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 63-ųjų metinių proga // Aušra. T. 6. P. 7-8.
- ³⁹Juodvalkė E. Bejėgiai ginklai ir kalėjimai prieš laisvės ilgesį //Naujoji viltis. 1984. Nr.17. P. 136.
- ⁴⁰KGB prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos 1978 m. vasario 17 d. pranešimas KGB // LYA. F. 10. Ap. 115. B. 3. L. 220.
- ⁴¹Ten pat.L. 222.
- ⁴²LKP CK biuro 1987 m. gruodžio 28 d. nutarimas "Dėl priemonių vykdant TSKP CK nutarimą "Dėl nacionalistinių pasireiškimų Baltijos respublikose" // LVOA. F. 1771. Ap. 270 B. 82. L. 2-3.
- ⁴³Radijo biuletėnis. Nr. 41c. 1988. Vasario 1. P. 10.
- ⁴⁴LKP CK pažyma apie TSKP CK nutarimo "Dėl nacionalistinių pasireiškimų Baltijos respublikose" // LVOA. F. 1771. Ap. 271. B. 182. L. 37.
- ⁴⁵Pažyma apie LKP Vilniaus miesto komiteto biuro 1987 m. lapkričio 26 d. nutarimo vykdymą "Dėl kontrpropagandos priemonių plano demaskuojant ir užkertant priešininko ideologines diversijas ryšium su buržuazinės Lietuvos "nepriklausomybės", 1918 m. vasario 16 d. akto paskelbimu" // LVOA. F. 3109. Ap. 72. B. 47. L. 155-156.
- ⁴⁶Radijo biuletėnis. 1988. Vasario 2. Nr. 43 c. P. 6.
- ⁴⁷Tiesa. 1988.Vasario 2.
- ⁴⁸TASS'o užsienio informacijos tarnybinis žinybas. 1988 m. vasario 20 // LVOA. F. 1771 Ap.271.B. 186.L.28.
- ⁴⁹"Pažyma apie LKP Vilniaus miesto komiteto biuro 1987 m. lapkričio 26 d. nutarimo vykdymą "Dėl kontrpropagandos priemonių plano demaskuojant ir užkertant priešininko ideologines diversijas ryšium su buržuazinės Lietuvos "nepriklausomybės" 1918 m. vasario 16 d. akto paskelbimu" // LVOA. F. 3109. Ap. 72. B. 47. L. 154-159.
- ⁵⁰Tiesa. 1988.Vasario 6.

⁵¹TASS'o užsienio informacijos tarnybinis žinynas. 1988 m. vasario 18 d. // LVOA. F. 1771. Ap. 271. B. 186. L. 26.

⁵²TASS'o 1988 m. vasario 4 d. visiškai slaptai informacija // LVOA. F. 1771. Ap. 271. B. 186. L. 24.

⁵³TASS'o užsienio informacijos tarnybinis žinynas. 1988 m. vasario 18 d. // LVOA. F. 1771. Ap. 271. B. 186. L. 25.

⁵⁴LSSR KGB pirmininko 1988 02 22 įsakymas Nr. 031 "Dėl valstybės saugumo užtikrinimo rezultatų ryšium su buržuazinės Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 70-mečiu" // LYA. F. ^ K-1. Ap. 10. B. 727. L. 65- 66.

⁵⁵TASS'o užsienio informacijos žinynas. 1988 m. vasario 20 d. // LVOA. F. 1771. Ap. 271. B. 186. L. 28.

⁵⁶LLKJS Kybartų rajono komiteto sekretoriaus Sruoginio 1958 m. rugsėjo 5 d. pranešimas LLKJS CK apie padėtį Gražiškių vidurinėje mokykloje//LCVA. F. R-762. Ap. 6. B. 1617. L. 263.

Dr. Feliksas Žigaras

Lietuvos konstitucingumo raida 1918 – 1938 m.

Vienas iš esminių naujųjų ir naujausiųjų laikų demokratinės visuomenės raidos rezultatų - konstitucijų atsiradimas ir jų išitvirtinimas politinėje tų šalių gyvenimo praktikoje.

Visų tautų ir valstybių gyvenime svarbią vietą užima konstitucijos - pagrindiniai valstybės įstatymai. Konstitucinės teisės normos, palyginti su kitomis teisės normomis, turi aukščiausią galią: nustato piliečių teises, pareigas, laisves, valstybės tikslus, valstybės politinės, teisinės, ekonominės sistemų

pagrindus, įtvirtina valstybės valdymo ir santvarkos formą, nustato valdžios ir valdymo organizavimo tvarką ir kompetenciją, teisinę asmens padėtį, teisingumo organizavimą ir jo valdymo principus, rinkimų sistemą.

Istorinė patirtis rodo, kad Lietuvos valstybingumo raida visais laikais bene labiausiai priklausė nuo Europos tarptautinės padėties permainų. Baigiantis Pirmajam pasauliniam karui, atsirado galimybė atkurti Lietuvos valstybę. 1918 m. vasario 16 d. nepriklausomybės paskelbimas buvo labai svarbus Lietuvos politinio gyvenimo įvykis. Vasario 16 d. aktas apgynė kraštą nuo Lenkijos aneksinių kėslių, neleido kitoms valstybėms kištis į vidaus reikalus. Vasario 16 d. aktas nesukūrė Lietuvos valstybės, tačiau tai buvo Lietuvos valstybingumo atkūrimo pradžia. 1918 m. kovo 23 d. Vokietijos kaizeriui pripažinus Lietuvos valstybę, tai dar nereiškė, kad ji tapo savarankiška. Tai suprato lietuvių inteligentai. Jie, susitelkę Lietuvos Taryboje ir apie ją, siekė visiškos nepriklausomybės.

1918 m. rudenį Lietuva pasuko realaus savarankiškumo keliu. Iš tikrųjų kraštą dar valdė vokiečių okupacinės įstaigos. Tačiau jos jau pradėjo perduoti savo funkcijas Valstybės Tarybos organams.

Tik 1918 m. rudenį, paaiškėjus, kad Vokietijos karinis pralaimėjimas neišvengiamas ir reikia atsisakyti pretenzijų į užgrobtas šalis, spalio 21 d. Valstybės Tarybai pagaliau buvo leista priimti Lietuvos Konstituciją ir sudaryti vyriausybę, o lapkričio 3 d. kaizeris pasirašė įsakymą dėl karinės okupacinės administracijos pakeitimo civiline.

Taip susiklosčius aplinkybėms, spalio 28 d. Vilniuje skubiai susirinko Valstybės Taryba. Motyvuodama tuo, jog, Vokietijai pralaimint karą, netikslinga Urachą rinkti Lietuvos karaliumi, lapkričio 2 d. posėdyje priėmė rezoliuciją, skelbiančią, kad liepos 11 d. nutarimas dėl karaliaus išrinkimo nevykdomas ir galutinai valstybės valdymo formos klausimą spręsiąs Steigiamasis seimas. Tą pačią dieną Lietuvos Valstybės Taryba priėmė **Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinius dėsnius**¹, nustačiusius savo pačios teisinę padėtį. Tai trumputis dokumentas, kurį sudaro 6 dalys su jas jungiančiais 29 straipsniais.² Šis dokumentas turėjo galioti iki Steigiamojo seimo sušaukimo.

Konstitucijos preambulėje Valstybės Taryba pasisako, kad "Lietuvos Valstybės Taryba, reikšdama Lietuvos galią (suprema protestas), steigia laikinąją Lietuvos Valstybės Vyriausybę šiais Laikinaisiais Konstitucijos pamatais."

Šia Laikinają konstitucija Lietuvos Valstybės Taryba nustatė du pagrindinius tikslus:

1. Vykdyti 1918 m. vasario 16 d. akto pavedimą: "kiek galima greičiau" sušaukti Steigiamąjį seimą. Tam tikslui paskutiniai 4 Konstitucijos straipsniai įpareigoja laikinąją "valdžią" priimti ir paskelbti įstatymą rinkti Steigiamąjį

seimą, kuris renkasi Vilniuje Laikinosios vyriausybės paskirtą dieną ir pradeda savo darbą susirinkus dviem trečdaliams atstovų. Atstovai turi būti renkami pagal visuotinio, lygaus, tiesioginio ir slapto balsavimo sistemą.

2. Paskelbti esminius principus, pagal kuriuos yra organizuojama Laikinoji vyriausybė, nustatyti vyriausybės organų kompetenciją ir jų tarpusavio santykius³.

Vyriausiuosius laikinuosius valstybės organus sudaro:

Valstybės Taryba, Valstybės Tarybos prezidiumas ir ministrų kabinetas.

Laikinoji Lietuvos Konstitucija skelbė, jog įstatymų leidimo valdžia pavedama Valstybės Tarybai, o vykdomoji – Valstybės Tarybos prezidiumui, susidedančiam iš prezidento ir dviejų viceprezidentų, ir ministrų kabinetui, atsakingam Valstybės Tarybai.

Konstitucijoje įsakmiai pareikšta, kad "Vyriausiosios Valdžios būklė yra Lietuvos Valstybės sostinė – Vilnius" (2 str.).

Į Tarybos prezidiumą buvo išrinkti A. Smetona (prezidentas), J. Šaulys, J. Staugaitis (viceprezidentai). Prezidiumas, gavęs labai plačius įgaliojimus, virto kolegialiu valstybės vadovu, skelbiančiu laikinuosius įstatymus ir tarptautines sutartis, kviečiančiu ministrą pirmininką, tvirtinančiu ministrų kabineto sudėtį, atstovaujančiu valstybei, skiriančiu pasiuntinius ir priimančiu akredituojamus svetimųjų valstybių pasiuntinius, skiriančiu aukštesniuosius kariuomenės ir civilius valstybės valdininkus, laikančiu savo žinioje kariuomenę Lietuvos nepriklausomybei bei jos teritorijos neliečiamybei ginti ir skiriančiu vyriausiąjį kariuomenės vadą. Kiekvienam prezidiumo aktui reikėjo visų trijų jo narių parašų ir ministrų kabineto atstovo kontrasignacijos⁴.

Efektyvi vykdomoji valdžia priklauso ministrams. Ministrų kabineta sudaro ministras pirmininkas ir kiti ministrai. Jie veikia pagal solidarumo principą: "Iš vieno dirba ir iš vieno atsako". Valstybės Tarybai pareikalavus, ministrų kabinetas "ir atskiri ministrai turi duoti Tarybai žinių ir paaiškinimų".

"Šios laikinosios vyriausybės sistemos pagrinde yra parlamentinė teorija su Šveicarijos tipo direktorinės sistemos elementų priemaiša" – teigia K. Račkauskas veikale "Lietuvos konstitucinės teisės klausimais"⁵.

Konstitucijoje buvo įrašytos pagrindinės piliečių teisės ir laisvės, paskelbta visų lygybė prieš įstatymus, luomų privilegijų panaikinimas, asmens, buto ir nuosavybės neliečiamybė, tikėjimo, spaudos, žodžio, susirinkimų, draugijų laisvės, kurios, kilus karui, "taip pat valstybei gresiančiam sukilimui ar riaušėms neprileisti", galėjo būti laikinai suvaržytos.

Konstitucijos keitimo teisė buvo pavesta Valstybės Tarybai, nustatant tam reikalui kvalifikuotą balsų daugumą.

Siekdama toliau koncentruoti valdžią, 1919 m. balandžio 4 d. Valstybės Taryba priėmė naujus *Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinius dėsnius*.⁶ Tiesa, dauguma šio konstitucinio dokumento nuostatų pažodžiui pakartojo 1918 m. lapkričio 2 d. Pamatinių dėsnių nuostatas. Iš esmės tebuvo pakeista centrinių valstybės organų sistema, kurioje į pirmą vietą naujoji Konstitucija iškėlė vykdomuosius organus - valstybės prezidentą (vietoje kolegialaus Tarybos prezidiumo) ir ministrų kabinetą⁷. Vyriausybė dirbo labai intensyviai: organizavo kariuomenę, vadovavo karui su bolševikais, tvarkė valdžios aparatą. Tačiau paaštrėjo ministro pirmininko M. Sleževičiaus santykiai su krikščionimis demokratais (krikščionys demokratai ėmė kritikuoti jį už kairiąsias pažiūras) ir Valstybės Taryba, ypač su S. Šilingu, einančiu prezidiumo pirmininko pareigas. Ministras pirmininkas nenorėjo, kad Valstybės Taryba arba jos prezidiumas kištųsi į vyriausybės veiklą. M. Sleževičius sutiko sudaryti naują ministrų kabinetą su ta sąlyga, kad Valstybės Taryba pakeis Lietuvos laikinąją konstituciją taip, jog vietoje Valstybės Tarybos prezidiumo, einančio prezidento pareigas, bus renkamas valstybės prezidentas. Buvo įsteigta valstybės prezidento institucija. Valstybės prezidentas perėmė Valstybės Tarybos prezidiumo vykdomosios valdžios funkcijas. Valstybės Tarybai buvo palikta teisė rinkti prezidentą, priimti įstatymus, keisti konstituciją ir kontroliuoti vykdomąją valdžią. Prezidentas turėjo eiti savo pareigas, kol bus sušauktas Steigiamasis seimas. Konstitucijoje įdėtas naujas skyrius - valstybės kontrolė. Tai buvo antroji Valstybės Tarybos to paties pavadinimo laikina konstitucija, priimta tebesant vokiečių okupacinei valdžiai.

1919 m. balandžio 4 d. Lietuvos Valstybės Taryba XIV sesijoje prezidentu išrinko A. Smetoną, kuris pavedė M. Sleževičiui sudaryti ministrų kabinetą. Balandžio 12 d. prezidentas patvirtino naują koalicinę vyriausybę, į kurios sudėtį vėl įėjo visų pagrindinių partijų ir tautinių mažumų atstovai. Naujas ministrų kabinetas dirbo sunkiausiais Lietuvai laikais: vyko kovos su Raudonąja armija, lenkais ir bermontininkais.

Steigiamojo seimo rinkimų įstatymas buvo priimtas Lietuvos Valstybės Taryboje 1919 m. spalio 30 d. ir ministrų kabineto patvirtintas lapkričio 20 d.⁸ Pirmuosiuose laisvuose, visuotiniuose, tiesioginiuose rinkimuose, slaptai balsuojant 7-iose apygardose, išrinkta 112 deputatų. Krikščionių demokratų blokas Steigiamojo seimo rinkimuose gavo daugiausia balsų ir absoliučią daugumą vietų – išrinkti 59 atstovai. Antrą vietą užėmė Valstiečių sąjungos ir socialistų liaudininkų demokratų blokas – 29 atstovai. Socialdemokratų frakcija turėjo 13 atstovų⁹. Advokatas R. Skipitis apie krikščionių demokratų pergalę rašė: "Steigiamojo seimo rinkimams atėjus, jokia kita partija negalėjo būti tokia populiari, kokia buvo krikščionių demokratų partija, nes ji buvo atsirėmusi į

katalikų dvasiškiją. Maža to, krikščionių demokratų partijos priešaky buvo atsistoję praktiški, realūs žmonės, kurie suprato laiko dvasią ir daugelio žmonių galvojimą¹⁰.

Steigiamasis seimas pradėjo darbą 1920 m. gegužės 15 d. Jis turėjo parengti ir priimti pagrindinius įstatymus - valstybės konstituciją, žemės reformos įstatymą ir kt.

Tiesioginiam ir pagrindiniam Steigiamojo seimo uždaviniui atlikti - Lietuvos valstybės pagrindams įvilkti į konstitucinį rūbą - reikėjo laiko, o pats Steigiamojo seimo buvimo faktas griovė galiojusius 1919 m. Pamatinius dėsnius, todėl 1920 m. birželio 10 d. Steigiamasis seimas priėmė **Laikinąją, Valstybės Konstituciją**, kuri buvo paskelbta birželio 12 d.¹¹

Steigiamajame seime, svarstant Lietuvos Valstybės Laikinąją Konstituciją, daugiausia ginčų kilo dėl prezidento. Liaudininkų ir socialdemokratų nuomone, Lietuvai, kaip demokratinei respublikai, nereikėtų prezidento, jo pareigas - atstovauti valstybei - galėtų eiti Seimo pirmininkas. Svarbiausi jų motyvai - nereikia sutelkti į vieno asmens rankas valdžios, kuri galėtų būti panaudota vienai politinei srovei palaikyti, pažeistų demokratijos principus. Krikščionys demokratai reikalavo įrašyti į konstituciją prezidento instituciją¹².

Laikinoji Konstitucija pakartojo Steigiamojo seimo nuostatą dėl valstybės valdymo formos, skelbdama Lietuvą esant demokratine respublika. Konstitucijoje nurodoma, kad Steigiamasis seimas yra suverenos Lietuvos galios reiškėjas, leidžiantis įstatymus, prižiūrintis jų vykdymą, ratifikuojantis sutartis, tvirtinantis valstybės biudžetą.

Iškeldama neterminuoto ir neatšaukiamo Steigiamojo seimo vaidmenį, Konstitucija sumažino prezidento reikšmę - dabar jo įstatymų leidybos teisės apsiribojo Steigiamojo seimo išleistų įstatymų skelbimu.

Vykdomoji valdžia buvo pavesta Steigiamojo seimo renkamam daugelio žmonių galvojimą¹⁰

Steigiamasis seimas pradėjo darbą 1920 m. gegužės 15 d. Jis turėjo parengti ir priimti pagrindinius įstatymus - valstybės konstituciją, žemės reformos įstatymą ir kt.

Tiesioginiam ir pagrindiniam Steigiamojo seimo uždaviniui atlikti - Lietuvos valstybės pagrindams įvilkti į konstitucinį rūbą - reikėjo laiko, o pats Steigiamojo seimo buvimo faktas griovė galiojusius 1919 m. Pamatinius dėsnius, todėl 1920 m. birželio 10 d. Steigiamasis seimas priėmė Laikinąją, Valstybės Konstituciją, kuri buvo paskelbta birželio 12 d.¹¹

Steigiamajame seime, svarstant Lietuvos Valstybės Laikinąją Konstituciją, daugiausia ginčų kilo dėl prezidento. Liaudininkų ir

socialdemokratu nuomone, Lietuvai, kaip demokratinei respublikai, nereikėtų prezidento, jo pareigas - atstovauti valstybei - galėtų eiti Seimo pirmininkas. Svarbiausi jų motyvai - nereikia sutelkti į vieno asmens rankas valdžios, kuri galėtų būti panaudota vienai politinei srovei palaikyti, pažeistu demokratijos principus. Krikščionys demokratai reikalavo įrašyti į konstituciją prezidento instituciją¹².

Laikinoji Konstitucija pakartojo Steigiamojo seimo nuostatą dėl valstybės valdymo formos, skelbdama Lietuvą esant demokratine respublika. Konstitucijoje nurodoma, kad Steigiamasis seimas yra suverenios Lietuvos galios reiškėjas, leidžiantis įstatymus, prižiūrintis jų vykdymą, ratifikuojantis sutartis, tvirtinantis valstybės biudžetą.

Išskeldama neterminuoto ir neatšaukiamo Steigiamojo seimo vaidmenį, Konstitucija sumažino prezidento reikšmę - dabar jo įstatymu leidybos teisės apsiribojo Steigiamojo seimo išleistu įstatymų skelbimu.

Vykdomoji valdžia buvo pavesta Steigiamojo seimo renkamam respublikos prezidentui ir prezidento tvirtinamam ministrų kabinetui, kuris yra atsakingas Steigiamajam seimui: pareiškus nepasitikėjimą, ministrų kabinetas privalėjo atsistatydinti.

Politiniais sumetimais krikščionių demokratu blokas į naujai suformuotą vyriausybę pakvietė liaudininkus. Krikščionys demokratai, pasinaudodami savo balsu persvara, pasiekė, kad Lietuvos valstybėje būtų prezidentas, tačiau Steigiamajame seime koalicijos partnerių reikalavimu krikščionys demokratai sutiko, kad prezidentas nebus renkamas.¹³ Jo pareigas iki I seimo sušaukimo ėjo Steigiamojo seimo pirmininkas, vienas krikščionių demokratu partijos lyderių A. Stulginskis. 1920 m. birželio 19 d. A. Stulginskis patvirtino naują ministrų kabinetą, sudarytas liaudininko K. Griniaus.

Ši Laikinoji Konstitucija kaip ir ankstesnės, skelbė visų piliečių lygybę prieš įstatymą, asmens neliečiamybę, sąžinės, tikybos spaudos, žodžio, organizacijų laisvę ir streikų teisę bei Seimo nario asmens neliečiamybę. Sankciją Seimo narį suimti, iškrestį jo butą, peržiūrėti korespondenciją galėjo duoti tik Steigiamasis seimas. Konstitucija taip pat deklaravo mirties bausmės ir luomų panaikinimą. Kartu nurodydama, kad, kilus karui, "taip pat Valstybei gresiančiam pavojui pašalinti konstitucinės garantijos įstatymų keliu gali būti sustabdytos". Šios konstitucijos priėmimu baigėsi Lietuvos valstybės kūrimosi ir Laikiniosios vyriausybės veiklos laikotarpis.

Svarbiausia Steigiamojo seimo pareiga buvo parengti ir priimti nuolatinę konstituciją. Šiam darbui Seimo atstovai neturėjo nei teorinio, nei praktinio patyrimo, todėl ieškota pavyzdžių kitų valstybių konstitucijose. Konstitucijos projektui parengti buvo sudaryta krikščionio demokrato advokato A. Tumėno vadovaujama penkių

Seimo narių komisija. J. Švoba knygoje "Seiminė ir prezidentinė Lietuva" rašo: "Visos partijos siekė ko demokratiškiausios konstitucijos, ko daugiausia duoti žmonėms laisvių ir teisių, bet dažnai pamiršdamos realias Lietuvos valstybės vidines ir užsienines sąlygas, savų kaimyninių kraštų užmačias ir pačios valstybės išsilaikymo galimybes. Partijos, lenktyniaudamos tarp savęs dėl demokratiškumo konstitucijoje ir vadovaudamosios savų partijų nauda, ideologija ir savų partijų dogmomis, svarstydamos konstitucijos projektą komisijoje ir Steigiamojo seimo posė-džiuose, negalėjo susitarti ir sutikti. Dėl konstitucijos atskirų paragrafų ėjo aštrūs ginčai tiek seime, tiek ir komisijoje"¹⁴.

Ypač didelį įspūdį Lietuvos politikams darė Prancūzijos ir Šveicarijos demokratinių respublikų pavyzdys. Prancūzija Lietuvos politikams ir teisininkams – konstitucijos kūrėjams buvo įdomi savotiškais kovos tarp monarchizmo ir respublikos rezultatais. Imponavo ir Šveicarijos konstitucijos evoliucija. M. Rėmeris teigė, kad Šveicarija buvo "klasikinė demokratijos šalis – tiesioginės demokratijos tėvynė, visu per excellence demokratinių institucijų – Landesgemeindė's (krašto bendruomenė – F. Ž.), referendumo, liaudies iniciatyvos, liaudies veto, plebiscito, visuotinio lygaus balsavimo, Abberufungscht'o (atšaukimo teisė – F.Ž.) – lopšys. Šveicarijos demokratija nesuteršta jokiomis monarchizmo tradicijomis ar liekanomis, neiškreipta jokiais kovos su monarchizmu arba jo kompromiso padariniais, ji – gryna Ji visuomet kreipė į save visų demokratų žvilgsnius"¹⁵. Tad ir Lietuvos demokratai Steigiamojo seimo laikotarpiu buvo pasiryžę tobuliausiai, jų nuomone, Prancūzijos konstituciją "sustiprinti" ir "pagilinti" Šveicarijos tiesioginės demokratijos institucijomis.

Konstitucinės kūrybos laikotarpį Lietuvoje gerokai komplikavo tarptautinės aplinkybės. Ir svarbiausia iš jų – tai 1917 m. Spalio bolševikinis perversmas, išplitęs po svetimas šalis. Buvo siekiama, kad kuriama konstitucija taptų politiniu barjeru komunistinių idėjų ekspansijai iš Rusijos. Neturėdamos istorinės patirties Lietuva, Latvija, Estija, Lenkija buvo linkusios Vakarų demokratijos principu nekeisti ir perkelti į savo konstitucijas. Lietuvos konstitucijos rengimą veikė ne tik dogmatizuoti bendrieji demokratijos principai, bet ir socialinė politinė bei ideologinė Steigiamojo seimo sudėtis.

1922 m. rugpjūčio 1 d. po ilgų diskusijų Steigiamasis seimas priėmė pirmąją nuolatinę *Lietuvos Respublikos Konstituciją*¹⁶, už kurią balsavo krikščionių demokratų blokas (59 balsavo už). Tai pirmoji ir vienintelė demokratinė Lietuvos valstybės konstitucija. Ji orientavosi į demokratinę valdžios santvarką, teisinę valstybę (įstatymo viešpatavimą), visuotinę lygybę, tvirtos laisvės garantijas. Demokratinė viešoji santvarka jungiama su liberalizmu ir socialinėmis nuostatomis - teisėtumu, darbu, dorove.

Konstitucija susidėjo iš preambulės ir 15 skyrių, suskirstytų į 108 straipsnius. Konstitucija paskelbė Lietuvą demokratine respublika, nustatė valstybinės vėliavos spalvas - geltoną, žalią, raudoną, valstybės ženklą – baltą Vytį raudoname fone. Suvereni valstybės valdžia, kurią turėjo vykdyti Seimas, vyriausybė ir teismas, priklausė tautai. Lietuvių kalba pasidarė valstybinė, vietinių kalbų vartojimą nustato įstatymas.

Daug ginčų, abejonų sukėlė prezidento institucijos įvedimas. Prieš ją tvirtai stoji socialistai liaudininkai ir socialdemokratai. Tačiau Konstitucijos turinį lėmė krikščionių demokratų bloko dauguma Seime. Pagrindinis valstybės įstatymas skelbė, kad prezidentą trejiems metams Seimas renka slaptu balsavimu ir absoliučia balsų dauguma (2/3 balsų galėjo prezidentą iš pareigų pašalinti).

Svarstant Konstitucijos projektą, krikščionys demokratai ir kairieji nesutarė dėl Bažnyčios atskyrimo nuo valstybės, civilinės metrikacijos, tikybos mokymo mokyklose. Kairieji stoji už Bažnyčios atskyrimą nuo valstybės, prieš kunigams iš valstybės išdo mokamas algas, siekė sumenkinti dvasininkų įtaką visuomenėje. Su tuo negalėjo sutikti krikščionys demokratai, kurių pagrindinis ramstis buvo Bažnyčia. Jų pozicija ir atsispindėjo Konstitucijoje, kuri suteikė ypač daug teisių Bažnyčiai: įtvirtino privalomą tikybos mokymą mokyklose (80 str.), suteikė Bažnyčiai monopolinę teisę registruoti gimimo, santuokos ir mirties aktus (85 str.). Religinės organizacijos galėjo laisvai steigti mokyklas ir kitas auklėjimo įstaigas, įsigyti kilnojamojo ir nekilnojamojo turto.

Nustatydama piliečių teisinę padėtį, Konstitucija pirmiausia pabrėžė jų lygiateisiškumą, nepaisant lyties, kilmės, tautybės ir tikėjimo. Konstitucijos antrajame skyriuje, pavadintame „Lietuvos piliečiai ir jų teisės“, skelbiamas demokratinių teisių ir laisvių sąrašas: asmens ir buto neliečiamumas, tikėjimo ir sąžinės laisvė, susirašinėjimo slaptumas, žodžio ir spaudos, susirinkimų ir sąjungų laisvės, peticijos ir įstatymų iniciatyvos teisės.

Iškeldama žmogų ir skelbdama jį visuomeninio gyvenimo centru, deklaruodama galimą jo teisių ir laisvių ribojimą išimtinai įstatymu, Konstitucija rėmėsi liberaliosios filosofijos nuostatomis¹⁸.

Steigiamojo seimo priimta Konstitucija nebuvo tobula. Tačiau ji paspartino teisinės valstybės kūrimą Lietuvoje.

1926 m. gruodžio 17 d. valstybinis perversmas Lietuvoje labai daug ką pakeitė. Jis užbaigė parlamentinės demokratijos ir pradėjo naują – autoritarinio valstybės gyvavimo etapą: krašte nebuvo unifiktuotas ir monopolizuotas visuomenės dvasinis gyvenimas, valstybė nereguliavo ekonomikos, nebuvo skelbiamas genocidas, nebuvo sukurtos smogikų organizacijos, LTS netapo masine (14600 narių). **1928 m. gegužės 15 d.** buvo priimta nauja Lietuvos valstybės konstitucija,¹⁸ kuri įtvirtino realią politinę situaciją. Konstitucija

priėmė Respublikos prezidentas A.Smetona pritariant Ministrų kabinetui be jokio atstovaujamojo organo pritarimo, nesilaikydamas procedūros, nustatytos 1922 m. Konstitucijoje. Naujoji Konstitucija pažodžiui pakartojo daugelį. 1922 m. Konstitucijos nuostatų. 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija – vienas pirmųjų Europoje konstitucinių aktų, pasukusių nuo demokratijos į Autoritarizmą¹⁹, bet griežtos autoritarinės sistemos jis nesukūrė. Konstitucija suteikė plačias teises prezidentui: teisę leisti įstatymus, skirti ir atleisti vyriausybę, bet kada savo nuožiūra paleisti Seimą, kuris ir buvo paleistas 1927 m. balandžio 12 d. ir jo rinkimų nebuvo iki 1936 m. birželio 30 d. Tos konstitucijos 106 str. buvo pasakyta, jog ji yra „tikrinama ne vėliau kaip per dešimtį metų, tautos atsiklausimo keliu“, t.y. referendumo būdu. Tačiau to atsiklausimo nebuvo, o jo vietoje 1938 m. vasario 11 d. ketvirtasis Seimas priėmė naują *Lietuvos Konstituciją*. Paskelbta prezidento, ji įsigaliojo tą pačią metų gegužės 12 d.²⁰ Konstitucija susidėjo iš 21 skyriaus, suskirstyto į 156 straipsnius, ir buvo atvirai autoritarinė. 1938 m. Konstitucija skiriasi nuo 1922 m. socialine ir politine filosofija, institucijų kompetencija, redakcija. 1938 m. Konstitucijoje aiškiai pabrėžiamas lietuvių tautos primatas. Etninė lietuvių tauta yra Lietuvos valstybės kūrėja. 1938 m. Konstitucija, nors ir skelbė tautos suverenitetą, bet apbūdinti valstybės politinio režimo pobūdžiui, netgi nevartotas žodis „demokratija“. Visa tai nesunkiai paaiškinama. Ankstesnė ir 1938 m. Konstitucija rėmėsi kitais politinės ir socialinės filosofijos pagrindais. K.Račkauskas veikale „Lietuvos konstitucinės teisės klausimais“ teigia: „Lietuvos konstitucinė teisė, kurią randame 1922 m. konstitucijoje, žymia dalimi atspindėjo Vakaruose tuo metu vyravusias liberalizmo, racionalizmo, individualizmo ir pluralizmo pažiūras. 1938 m. konstitucijoje tos pačios sąvokos jau buvo suprantamos pagal autoritarizmo, tradicionalizmo, konservatizmo ir lietuviško bendruomeniškumo politines ir socialines teorijas... Sustiprinti valstybinės valdžios autoritetą buvo vienas svarbiausių 1938 m. konstitucijos tikslų. 1922 m. konstitucijos autoriai autoriteto klausimą sprendė teoriškai, nedaug kreipdami dėmesio į 1918-1922 metų Lietuvos sąlygas. 1938 m. konstitucija pirmoje eilėje stengėsi iškelti ir sustiprinti autoritetą ne tik valstybės, bet ir kituose bendruomenės junginiuose. Tam pasiekti buvo stengiamasi valstybės santvarkoje autoritetą paremti tvirtais pagrindais, patikint aukščiausio autoriteto vykdymą vienai asmeniui – prezidentui ir įpareigojant piliečius, kad būtų ištikimi tai valstybei ir jai padėti“²¹.

1938 m. Konstitucija suteikė prezidentui labai dideles teises. Pagal šią konstituciją prezidentas vadovauja valstybei, ją reprezentuoja, skiria ir atleidžia savo nuožiūra ministrą pirmininką, kitus ministrus, valstybės kontrolierių. Prezidentas yra vyriausias visų karinių pajėgų vadas, jis skiria kariuomenės vadą, tvarko valstybės

gynimo reikalus ir leidžia visus potvarkius, kurie turi įstatymo galią, jis skelbia mobilizaciją, karą ir taiką, galutinai tvirtina biudžetą. Kai nevyksta Seimo sesija, prezidentas leidžia įstatymus arba juos atmeta, gali paleisti Seimą, o išrinkus naują Seimą pats prezidentas neperrinkamas. Žodžiu, prezidentas pasidarė niekam nepavaldus, niekam netsakingas ir niekieno neatšaukiamas. Konstitucija teikė galimybių autokratiniam režimui dar tvirčiau įsigalėti. Pagal 1938 m. Konstituciją prezidentas renkamas ne Seimo, bet visos tautos atstovų, tad prezidentas yra visiškai nepriklausomas nuo Seimo, jis gali būti perrinktas neribotam kadencijų skaičiui. Prezidentas greta Seimo leidžia įstatymus, o Seimo priimtieji įstatymai patvirtinami prezidento. Konstitucija formuoja jau ne tris valdžios sistemos dalis (įstatymų leidimą, valdymą, teisingumo atlikimą), bet prideda ir ketvirtą – vadovavimą valstybei, kuris tenka prezidentui.

Palyginti su 1922 ir 1928 m. konstitucijomis, 1938 m. Konstitucijoje didelis dėmesys skiriamas valstybės gynimui (18 skyrius, 133-143 str.). Konstitucijoje teigiama, kad valstybę gina visi piliečiai. Gynimo branduolį sudaro kariuomenė(133 str.). Valstybei ginti piliečiai atitinkamai parengiami. Tautos ūkis derinamas su valstybės gynimo reikalavimais (134 str.).

Taigi per du dešimtmečius Lietuvos Respublikoje buvo paskelbtos 6 konstitucijos: trys laikinos ir trys nuolatinės. Dažnas konstitucijų keitimas, jų nestabilumas rodė politinio kurso nepastovumą, gausius vidaus prieštaravimus. Nepaisant to, jose sukauptas didžiulis konstitucingumo, įvairių konstitucinių institutų istorinės raidos patyrimas. Konstitucijos skirtos suverenioms valstybėms savo pačios elgesiui tvarkyti. Jos apibrėžia valdžios šakų santykius tarp savęs ir su valstybės piliečiais. Sudarydamos bazę valdžiai organizuoti konstitucijos lemia valstybės tipą bei charakterį.

¹Lietuvos aidas, 1918 XI 13. Nr. 130(178); Laikinosios vyriausybės žinios (toliau LVŽ), 1919 III 5. Nr.4; Lietuvos valstybės teisės aktai (1918 11 16 – 1940 VI 15). V., 1996, p. 2-3 (toliau LVTA); Lietuvos valstybės konstitucijos.– V., 1989.

²Valstybės Taryba 1919 m. sausio 24 d. papildė Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinius dėsnius, pridėdama prie VII skyriaus naują 30 straipsnį. (VII. Ministrų Kabineto teisė leisti laikinuosius įstatymus), //LVŽ. 1919 III 5. Nr. 4; LVTA. P. 3.

³Račkauskas K. Lietuvos konstitucinės teisės klausimais. – New York, 1967. P. 19.

⁴Maksimaitis M., Vansevičius S. Lietuvos valstybės ir teisės istorija. –V., 1997. P. 126.

⁵Račkauskas K. Ten pat. P. 20-21.

⁶LVŽ. 1919. V.8. Nr. 6-24; LVTS. P. 4-6.

⁷Maksimaitis M., Vansevičius S. Ten pat. P. 130.

⁸LVŽ. 1919. Nr. 16. P. 1-5.

⁹Lietuvos statistikos metraštis. 1924-1926. – K., 1927. P. 72-73; Švoba J. Seiminė ir prezidentinė Lietuva. – Cleveland, 1985. P. 78-79.

¹⁰Skipitis H. Nepriklausomą Lietuvą statant. – 1961. P. 410.

¹¹LVŽ-. 1920 VI 12. Nr. 37; LVTA, P. 6-7.

¹²Steigiamojo seimo darbai, 1920 birželio -, 10 posėdis. P. 70-74; Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919-1926 metais. –V., 1978. P. 137.

¹³Maksimaitis M., Vansevičius S. Ten pat. P. 139.

¹⁴Švoba J. Ten pat. P. 93.

¹⁵Rėmeris M. Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos. –V., 1990. P. 130.

¹⁶Vyriausybės žinios (toliau – VŽ). 1992 VIII 4. Nr. 100; LVTA. P. 7-14.

¹⁷1949 m. vasario 16 d. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos deklaracijoje numatyta atkūrus nepriklausomybę – kol bus išrinktas naujas Seimas ir priimta nauja konstitucija – vadovautis 1922 m. Lietuvos Konstitucija// Gaškaitė N. Pasipriešinimo istorija. 1944-1953 metai. –V., 1997. P. 114, 252-254.

¹⁸VŽ. 1928 V 25. Nr. 275; LVTA. P. 14-20.

¹⁹Maksimaitis M., Vansevičius S. Ten pat. P. 155.

²⁰VŽ. 1938 V 12. Nr. 608; LVTA. P. 20-32.

²¹Račkauskas K. Ten pat. P. 89, 98.

Generolo Jono Žemaičio
Lietuvos karo akademija

Lietuvos Nepriklausomybei - 80
Straipsnių rinkinys

Redagavo Nijolė Andriušienė
SL 1525. 1999 apsk. leid. I.
Tiražas egz. Užsakymas .
Išleido Generolo Jono Žemaičio
Lietuvos karo akademija, Šilo 5A, LT - 2055 Vilnius.
Spausdino „Karmino“ spaustuvė, Savanorių pr. 221, 2093 Vilnius.

PRANEŠIMAI:

Doc. Feliksas Žigaras “Lietuvos valstybingumo raida 1918 – 1940”.

Dr. Vytautas Žalys “Lietuvos kariuomenės ir diplomatijos sąveika įtvirtinant Lietuvos valstybingumą 1918 – 1940”.

Dr. Algimantas Kasparavičius “Lietuvos kariuomenė Maskvos diplomatų akiratyje”.

Dr. Valentinas Brandišauskas “1941 m. birželio sukilimas: viltys ir realybė”.

Dr. doc. Česlovas Bauža “XX a. Lietuvos valstybingumo nepriklausomybės aktų paralelės ir skirtingumai”.

Dr. Juozas Bagušauskas “Vasario 16 – osios minėjimai sovietinės priespaudos metais”.